

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

AZERBAYCAN DAĞ YAHUDİLERİ
(TARİHİ, DİNİ VE SOSYO-KÜLTÜREL AÇIDAN BİR ARAŞTIRMA)

(DOKTORA TEZİ)

CABİR OSMANLI

BURSA - 2021

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

AZERBAYCAN DAĞ YAHUDİLERİ
(TARİHİ, DİNİ VE SOSYO-KÜLTÜREL AÇIDAN BİR ARAŞTIRMA)

(DOKTORA TEZİ)

CABİR OSMANLI

ORCID: 0000-0002-1962-4353

Danışman:
Prof. Dr. Ahmet GÜÇ

BURSA - 2021

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı'nda 711521013 numaralı Cabir OSMANLI'nın hazırladığı “**Azerbaycan Dağ Yahudileri (Tarihi, Dini Ve Sosyo-Kültürel Açından Bir Araştırma)**” konulu Doktora Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 16/06/2021 günü 13:00 – 15:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının başarılı (başarılı/başarısız) olduğuna oy birliği (oy birliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye

Üye

(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Prof. Dr. Ahmet GÜÇ

Bursa Uludağ Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman SAYAR

Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Üye

Prof. Dr. Mefail HIZLI

Bursa Uludağ Üniversitesi

Doç. Dr. Ahmet TÜRKAN

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Tahyr ASHYROV

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

16/06/ 2021

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “**Azerbaycan Dağ Yahudileri (Tarihi, Dini Ve Sosyo-Kültürel Açıdan Bir Araştırma)**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

16/06/2021

Adı Soyadı : Cabir OSMANLI
Öğrenci No : 711521013
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri/Dinler Tarihi
Programı : Doktora
Statüsü : Yüksek Lisans Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Cabir Osmanlı
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı	: Dinler Tarihi
Tezin Niteliği	: Doktora Tezi
Sayfa Sayısı	: xvi + 222
Mezuniyet Tarihi	: / /2021
Tez Danışman(lar)ı	: Prof. Dr. Ahmet Güç

AZERBAYCAN DAĞ YAHUDİLERİ (TARİHİ, DİNİ VE SOSYO-KÜLTÜREL AÇIDAN BİR ARAŞTIRMA)

Bu çalışmada Azerbaycan Dağ Yahudileri üzerine yapılmış araştırmalar, tarihsel süreç içinde yapılan atıflar, yaptığımız röportajlar, arşiv belgelerindeki bilgiler akademik yöntemlere göre analiz edilmiştir. Dağ Yahudilerinin bu isimle ne kadar zamandır anıldıkları, önceki varlıkları ve yaşadıkları coğrafyadaki demografik, dini, sosyo-kültürel durumları incelenirken, bilim adamlarının farklı iddia ve gözlemlerine de yer verilmiştir.

Bazı çalışmalarda, Dağ Yahudilerinin atalarından bir grubun, M.Ö. 722 yılında gerçekleşen Asur sürgünü sırasında Azerbaycan bölgelerine yerleştikleri iddia edilmektedir. Bazı araştırmacılar da Dağ Yahudilerinin M.S. VI. yüzyılda Sasaniler döneminde ortaya çıkan Mazdek ayaklanmaları sırasında Kafkasya'ya sığınan Yahudi gruplarının halefleri olduklarını varsaymışlardır. Çok az sayıda araştırmacıya göre de bunlar, Hazar devletinin ortadan kaldırılmasıyla Kafkasya'da yaşamlarını sürdüren Yahudilerin varisleridir. Bu görüşlerin dışında Dağ Yahudilerinin, X. yüzyıldan Çarlık Rusyasına kadar Azerbaycan'da kurulan devletlerin iskân politikaları sonucu yerleştirilen çeşitli Yahudi gruplarından oluştuğu iddiası da vardır. Çarlık Rusyasından Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası dönemine kadar Dağ Yahudilerinin tarihi, demografik, dini ve sosyo-kültürel durumları, saha araştırmaları, röportajlar ve elde edilen veriler tarafsız ve bilimsel yöntemlerle incelenmiştir.

Tarihsel olarak Dağ Yahudilerinin dini inançları, Yahudiliğin Sefarad ve Mizrahi mezheplerinin gelenekleriyle yakından ilişkili olmasına rağmen, içinde yaşadıkları toplulukların çeşitli inanışları ve halk gelenekleriyle yakından bağlantılıdır. Dağ Yahudileri, Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra Yahudiliğin modern dini yorumlarına ve din anlayışına dönmeye çalışsalar da, toplumun orta ve yaşlı kesimleri geleneksel halk inanışlarından vazgeçmemiştir. Ancak sosyo-kültürel durum ve bunlarla ilgili bazı çalışmalar geleneksel iken, bağımsızlıktan sonra İsrail, Rusya ve ABD gibi ülkelerden gelen din kardeşlerinin organize çalışmaları ile modernist bir yaklaşım izlenerek ivme kazanmıştır. Çalışmanın sonunda ise konuyla

ilgili fotoğraflar ek başlıklar altında verilmiş ve genel bir değerlendirme ile sonlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Azerbaycan, Dağ Yahudileri, Tat Halkı, Haham, Sinagog, Mikve.

ABSTRACT

Name and Surname : Cabir Osmanlı
University : Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Philosophy and Religious Sciences
Branch : History of Religion
Degree Awarded : PhD
Page Number : xvi + 222
Degree Date : .../ ... / 2021
Supervisor (s) : Prof. Dr. Ahmet Güç

AZERBAIJAN MOUNTAIN JEWS

(A HISTORICAL, RELIGIOUS AND SOCIO-CULTURAL RESEARCH)

In this study, the researches made on the Azerbaijan Mountain Jews, the references made in the historical process, the interviews we made, the information in the archive documents were analyzed according to academic methods. While examining how long mountain Jews have been called by this name, their previous existence and their demographic, religious, socio-cultural status in the geography they live in, different claims and observations of scientists are also included.

In some studies, it is claimed that an ancestor group of Mountain Jews settled in regions of Azerbaijan during the Assyrian exile in 722 BC. Some researchers have hypothesized that the Mountain Jews were the successors of Jewish groups who took refuge in the Caucasus during the Mazdek uprisings in the Sassanid era in the VI century AD. According to very few researchers, they are the heirs of the Jews who lived in the Caucasus with the abolition of the Caspian state. Apart from these views, there is also a claim that Mountain Jews consisted of various Jewish groups settled as a result of the settlement policies of the states established in Azerbaijan from the X century to Tsarist Russia. From Tsarist Russia to the post-independence period of Azerbaijan, the history, demographic, religious and socio-cultural issues, field studies, interviews and obtained data of Mountain Jews were analyzed with impartial and scientific methods.

Historically, although the religious beliefs of the Mountain Jews are closely related to the traditions of the Sephardic and Mizrahi sects of Judaism, they are closely linked to the various beliefs and folk traditions of the communities in which they live. Although the mountain Jews turned to the modern religious interpretations and understanding of Judaism after the independence of Azerbaijan, the middle and old sections of the society did not give up their traditional folk beliefs. However, while the socio-cultural situation and some studies related to them were traditional, it gained momentum by following a modernist approach with the organized work of

religious brothers from countries such as Israel, Russia and the USA after independence. At the end of the study, photos which connection with the subject were given under additional titles and ended with a general evaluation.

Keywords:

Azerbaijan, Mountain Jews, Tat People, Rabbi, Synagogue, Mikve.

ÖNSÖZ

Yahudilik dini bir kavram olmakla beraber bir halkın bu din etrafında birleşmesi sonucunda millileşmiş bir kimlik olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Tarihi süreçte Yahudilere İbrani, İsrail, Yahudi, Musevi gibi isimler verilmiş ve ilmi literatürde bu şekillerde anılmışlardır. Yahudiler tarih olarak göç, sürgün, isteğe bağlı ülke ve bölge değiştirmek gibi pek çok durumla karşılaşmışlardır. Göç ettikleri her bir bölgede dinlerini ve milli kimliklerini korumaya çalışmakla birlikte kendilerine coğrafi, siyasi ve benzeri durumlarla ilişkili isimler verilmiştir. Nitekim Azerbaycan'da yaşayan Dağ Yahudi topluluğu Kafkasya'daki dağlık bölgelerde yaşadıkları için Çarlık Rusyası dönemindeki yetkililer tarafından "Dağ Yahudileri, Kafkas Yahudileri" gibi isimlerle anılmışlardır. Bu isimler zamanla literatürde "Dağ Yahudileri" veya "Kafkas Yahudileri" olarak yerini almıştır. Dağ Yahudilerinin atalarının M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren Azerbaycan topraklarında yaşamaya devam ettikleri iddia edilmektedir.

Şüphesiz ki çok kültürlü toplumlarda kültürel etkileşim ve halk inanışlarının yaygınlaşması kaçınılmaz sosyolojik bir realitedir. Dağ Yahudileri genelde Kafkasya halkları, özelde ise Azerbaycan halk kültürünün etkisinde kalarak kültürel millileşme süreci içerisinde kendilerini bulmuşlardır. Topluluğun Çarlık Rusyası döneminden itibaren devlet okullarında eğitime tabi tutulması, Sovyetler döneminde din eğitiminin ve ritüellerin yasaklanması Dağ Yahudilerinin kitabî din anlayışından uzak kalmalarına neden olmuştur. Fakat halkın kendi geleneksel yaşantısı, gizli gizli yaptıkları dini ve milli ritüelleri topluluk olarak kendilerini milli zeminde korumalarını sağlamıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra İsrail, Rusya, Amerika gibi ülkelerden gelen dindaşları Dağ Yahudilerinin dinî ve milli anlayışlarını temel dini esaslara ve modern yorumlara tabi kalarak yönlendirmeye çalışmışlardır. Azerbaycan toplumunun toleranslı yapısı, devletin azınlıklarla ilgili kapsayıcı politikaları Dağ Yahudilerinin hayatında önemli rol oynamıştır. Bunun sonucu olarak dini yaşantıdan, sosyo-kültürel projelerin uygulanmasına, yurtdışında Azerbaycan'ın menfaatlerini savunmalarına kadar geniş bir yelpazede kendisini göstermiştir. Dağ Yahudilerinin: "*İsrail bizim için dini ve milli açıdan kutsal olmasına rağmen, oradaki sosyolojik yapı bizi Azerbaycan topluluğu kadar sıcak karşılamamaktadır*" şeklindeki ifadeleri önemli bir gerçeği ortaya koymaktadır.

Araştırmamızın konusunu teşkil eden Dağ Yahudi topluluğu günümüz Azerbaycan'ında ve dünyanın pek çok ülkesinde yaşamaktadır. Fakat biz sadece Azerbaycan'da yaşayan Dağ Yahudilerinin tarihi, dini ve sosyo-kültürel durumlarını araştırdık. Dağ Yahudilerinin diğer bölge ve ülkelerle ilgili dini, coğrafi ve tarihi bağlantılarına üç bölümde de dikkat çekmeye çalıştık.

Çalışmamız giriş ve üç bölüm halinde düzenlenmiştir. Girişte araştırmanın amacı, kapsamı, kullanılan metot ve sınırlandırma hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca, yararlandığımız fakat Türkiye'de pek tanınmayan Azerbaycan Türkçesi ile ve Rusça yazılmış bazı bilimsel eserlerin tanıtımı ve resmi internet siteleri yer almıştır. Birinci bölümde Dağ Yahudilerinin Azerbaycan bölgelerine geliş tarihleri ve geliş nedenleri, yerleşim yerleri vb. konular detaylı bir incelemeye tabi tutulmuştur. İkinci bölümde Dağ Yahudilerinin inançları, ibadetleri, milli ve dini bayramları; tarihi süreçte başka halklarla etkileşimlerinden dolayı benimsedikleri çeşitli halk inanışları ve gelenekleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde Dağ Yahudilerinin aile gelenekleri, sinagogların yapımı ve işlevi, Dağ Yahudi Cemaatinin örgütlenmesi ve faaliyetleri, basın-yayın faaliyetleri, cenaze merasimleri ve mezarlıklarının durumu gibi konular ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Sonuç ile çalışma sonlandırılmıştır. Çalışmanın yazıya geçirilmesinden önce yerinde yapılan saha araştırması esnasında çekilmiş konu ile ilgili fotoğrafların bazıları son kısma eklenmiştir.

Araştırmamız boyunca bana her konuda destek olan ve yönlendiren danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Güç'e, tez izleme komitesinde bulunan, bilgi ve yöntem açısından katkılar sunan değerli hocalarım Dr. Öğretim Üyesi Süleyman Sayar'a, Prof. Dr. Mefail Hızlı'ya, her zaman bizlere kapısını açık tutan, değerli fikirleriyle yol gösteren Prof. Dr. Muhammet Tarakçı'ya teşekkürü bir borç bilirim. Tezimizin "Doktora Destek Projesi" kapsamında hazırlanmasında yardımcı olduklarından dolayı Bursa Uludağ Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Ahmet Saim Kılavuz'a, BAP Biriminin komisyon üyesi Prof. Dr. Aytekin Özel'e, BAP Biriminin değerli çalışanlarına da teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca, eğitimim sırasında maddi ve manevi destekleri için Türkiye Diyanet Vakfı Yönetim Kurulu Üyelerine ve çalışanlarına, özellikle Türkiye Diyanet Vakfı İstanbul ve Bursa İl Eğitim Koordinatörleri Veysi Yüce ve Zakir Şadman Beylere, İSAM ve İLAM Kütüphaneleri çalışanlarına teşekkür etmek istiyorum. Bu arada, Yabancı Türkler ve

Akraba Toplulukları Başkanlığına, Uluslararası Öğrenci Dernekleri Federasyonu Başkanı Dr. Mehmet Ali Bolat ve Özel Kalem Müdürü Aslan Bekiroğlu Beylere de teşekkür ediyorum.

Rusça kaynakların tercüme edilmesinde her zaman yardımlarını eksik etmeyen kıymetli Anar Araslanlı, Dr. Azad Dedeoğlu ve Doktor Albay Haydar Habibullah Beylere, İngilizce tercümelerde desteklerini esirgemeyen arkadaşım Yahya Kemaloğlu'na; eğitimim süresince kayıt ve belge işlemlerinde her zaman yardımını esirgemeyen değerli dostum Elnur İsmayılov'a; Azerbaycan'da yaptığım saha araştırmalarım esnasında ilgili kişilerle görüşmelerimi sağlayan ve destek veren Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi Başkan Yardımcısı Gündüz İsmailov, Uluslararası Şube Başkanı Ali Heziyev, Millet Vekili Fazil Mustafalı, Ceyhun Memmedov, Prof. Dr. Anar İskenderli ve röportajlarda yardımını eksik etmeyen kıymetli Reşad Manafov Beylere teşekkür ediyorum. Ayrıca Bakü Dağ Yahudileri Cemaat Başkanı Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Hahamı Avram Yakuboviç, Kuba şehrinde bana eşlik eden değerli Elnur Ağasıyev, Kuba Kırmızı Kasaba Dağ Yahudileri Eski Başkanı Boris Simanduyeviç beylere de teşekkür etmeyi bir görev telakki ediyorum. Nihayet dualarını hiç bir zaman eksik etmeyen biricik anne babama, eğitimim süresince meşakkatime katlanan eşime ve çocuklarıma teşekkür ediyorum.

Cabir OSMANLI

İstanbul 2021

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER	xi
KISALTMALAR	xvi
GİRİŞ	1
A. TEZİN KONUSU	1
B. TEZİN AMACI.....	2
C. TEZİN METODOLOJİSİ	2
D. TEZDE KAPSAM VE SINIRLILIK.....	3
E. TEZİN KAYNAKLARI	4
1. Azerbaycan Türkçesiyle Yazılmış Kaynaklar	6
2. Rusça Yazılmış Kaynaklar	7

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN DAĞ YAHUDİLERİNİN TARİHİ

I. AZERBAYCAN DAĞ YAHUDİLERİNİN TARİHİ VE KÖKENLERİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER	13
A. ASUR SÜRGÜNÜ	15
1. Asur Sürgünü ve Yahudilerin Karşılaştıkları Durumlar	15
2. Asur Sürgününden Sonra Azerbaycan Topraklarına Yerleşen Yahudiler İle İlgili İddialar.....	17
B. BABİL SÜRGÜNÜ	21
1. Babil Sürgününden Sonraki Dönemde Yahudiler	21
2. Babil Topraklarında Pers Hâkimiyeti ve Yahudiler	22

C. HELENİZM VE MAZIDAKİLİĞİN İRAN YAHUDİLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ.....	25
D. ARAPLARIN AZERBAYCAN’I FETHİ ZAMANINDA YAHUDİLER (M.S. VII. YÜZYIL).....	27
E. DAĞ YAHUDİLERİNİN HAZARLARLA BAĞLANTISI (M.S. VII-IX. YÜZYILLAR)	28
F. X-XVIII. YÜZYILLARDA AZERBAYCAN’DAKİ YAHUDİLERİN VARLIĞI	32
1. İlhanlılar (Moğollar) Döneminde Yahudiler	32
2. Şirvanşahlar Döneminde Yahudiler.....	33
3. Safeviler Dönemindeki Yahudi Göçü ve Ticari Faaliyetleri	34
4. Azerbaycan Kuba Hanlığı Döneminde Yahudiler (XVIII-XIX. Yüzyıllar) ...	35
G. ÇARLIK RUSYASINDA DAĞ YAHUDİLERİ	38
1. Çarlık Rusyası Döneminde Dağ Yahudilerinin Dinî Bağlantıları	43
2. Çarlık Rusyası ve Sovyetler Döneminde Azerbaycan’da Siyonist Faaliyetler ve Dağ Yahudileri	44
3. Dağ Yahudilerini İfade Etmek Üzere Kullanılan Adlar	51
a. Cuhuri Adı.....	51
b. Tat Halkı ve Tat Dili	51
c. Azerbaycan Tat Halkı.....	56
4. Dağ Yahudilerinin Diğer Bölge ve Ülkelere Göçlerinin Sosyal ve Kültürel Nedenleri	57

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN DAĞ YAHUDİLERİ’NİN İNANÇ, İBADET VE GELENEKLERİ

I. İNANÇ ESASLARI.....	59
A. TANRI VE EVREN ANLAYIŞLARI	59
1. Yahudilerin Tanrıyla Yaptıkları Antlaşma ve İlgili Kurallar	60
a. Birinci Antlaşma (Sünnet).....	60
b. İkinci Antlaşma (Şabat Günü).....	61

c. Üçüncü Anlaşma (Tefillin).....	62
d. Kaşrut-Koşer-Kaşrut-כשר	63
B. DAĞ YAHUDİLERİNİN TEVRAT’LA İLGİLİ İNANÇ VE UYGULAMALARI	64
C. DAĞ YAHUDİLERİNİN MÜLTECİ OLMALARININ NEDENLERİ.....	67
D. DAĞ YAHUDİLERİNDE RUHUN ÖLÜMSÜZLÜĞÜ, AHİRET, CENNET VE CEHENNEM İNANIŞLARI	67
E. DAĞ YAHUDİLERİNDE MESİH İNANCI.....	71
F. DAĞ YAHUDİLERİNDE SEÇİLMİŞLİK İNANCI	71
II. İBADET	71
A. GÜNLÜK YAPILAN FERDİ İBADETLER	73
1. Uykudan Uyanma ve Dua (Modeh Ani).....	73
2. Yemekten Önce Ellerin Yıkınması (Netilat Yadayim-שטפו ידיים-).....	74
3. Tuvalet ve Banyoda Temizlenme	74
B. GÜNLÜK YAPILAN TOPLU İBADETLER.....	74
1. Sabah İbadeti (Şaharit)	75
2. Öğle İbadeti (Minha)	77
3. Akşam İbadeti (Arvit-Ma’arif)	78
C. DAĞ YAHUDİLERİNİN İBADET KONULARINDA DİĞER YAHUDİLERDEN FARKLI YÖNLERİ	79
1. Oruç İbadeti	79
2. Sadaka/Tsadeka-Öşür/Teruma.....	84
4. Kurban İbadeti	91
D. DAĞ YAHUDİLERİNİN KUTLADIĞI DİNİ VE MİLLİ BAYRAMLAR	94
1. Fısıh (Dağ Yahudilerinin İfadesiyle Peysah, Nison, Govgil) Bayramı	96
2. Şavuot (Haftalar) – Asalta (Tatlı) Bayramı	103
3. Roş Ha Şana (Yeni Yıl-Şofarot).....	105
4. Yom Kippur (Kefaret Günü)- Ruz Kipur	109
4. Sukkot ve Simhat Tora Bayramı.....	113
5. Hanuka–Henukoji Bayramı	118
6. Purim-Gomunu (veya Omunu)	121
7. Tu B’şevat - “Şev Gidora” Bayramı.....	124

8. Tiş'a Be Av - Ruz Suruni	128
E. DAĞ YAHUDİLERİ ARASINDAKİ BAZI HALK İNANIŞLARI	131
1. Hastalık, Büyü ve Nazarla İlgili İnanış ve Uygulamalar	132
2. Doğa Üstü Varlıkların Gücüne İnanmak	135
3. Gök ve Doğa Olayları ile İlgili İnanışlar	145
4. Ateş Kültü ile İlgili İnanışlar	146
5. Hayvan ve Kuşlarla İlgili İnanışlar	148
6. Ağaç ve Bitkilerle İlgili İnanışlar	149

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN DAĞ YAHUDİLERİNİN SOSYAL VE KÜLTÜREL DURUMLARI

I. AZERBAYCAN DAĞ YAHUDİLERİNİN SOSYAL DURUMLARI.....	151
A. AZERBAYCAN DAĞ YAHUDİLERİNİN AİLE YAPISI	151
1. Dağ Yahudilerinde Evlilik Merasimi (Hupa) ve Gelenekleri.....	151
2. Hamilelik ve Doğum Dönemleri ile İlgili Halk İnanışları.....	155
B. SÜNNET (BRİT MİLA, MİLAH-SÜNNET ANTLAŞMASI) TÖRENİ VE GELENEKLERİ	158
C. ERGENLİK (BAR/BAT MİTZVAH) TÖRENİ VE GELENEKLERİ.....	161
D. DAĞ YAHUDİLERİNDE CENAZE TÖRENLERİ VE GELENEKLERİ ...	162
E. DAĞ YAHUDİLERİNİN MEZAR VE MEZARLIKLARI.....	166
1. Kuba ve Oğuz Yahudi Mezarlıkları.....	166
2. Bağımsızlıktan Sonra Mezar ve Mezarlıklar	168
F. DAĞ YAHUDİLERİNİN SİNAGOGLARI	169
1. Bakü Dağ Yahudilerinin Sinagog Faaliyetleri.....	170
2. Bakü Dağ Yahudileri Cemaat Başkanlığının Görevleri	171
3. Bakü Dağ Yahudileri Başkanlığı Çalışanları ve Faaliyetleri.....	172
G. DAĞ YAHUDİLERİNİN BAĞIMSIZLIKTAN SONRAKİ SOSYAL VE KÜLTÜREL FAALİYETLERİ	172
1. Dağ Yahudilerinin Basın-Yayın Faaliyetleri	172
a. Alef Kulübü.....	173

b. Sohnut Yahudi Acentesi.....	173
c. Korçakov Derneği	174
d. Or Şelyanu Gazetesi - אור שלנו (Наш свет- Işığımız)	174
e. Azerbaycan İsrail Kültür İşleri Cemiyeti	174
f. Birlik Gazetesi (ЕДИНСТВО)	175
g. Kule Gazetesi (Башня)	175
h. Huneymu Bülteni (“Наш дом –Evimiz” – “הבית שלנו - Abayt Şelyanu”)).....	175
i. İsrailimiz Gazetesi (Наш Израиль).....	176
i. Hesed Gerşon - חסד גרשון	176
j. Kulüp 22 Yahudi Örgütü	176
SONUÇ.....	178
KAYNAKÇA	181
EKLER.....	201
Ek. 1: Dağ Yahudilerinin Azerbaycan’a Geliş Güzergâhı ve Günümüzde Yaşadıkları Bölgelerin Haritası.....	201
Ek. 2: XIX ve XX. Yüzyıllarda Kafkasya Bölgesinde Yaşayan Dağ Yahudilerinin Yerleşim Yerleri ile İlgili Harita.....	202
Ek. 3: Bakü Dağ Yahudileri ile İlgili Fotoğraflar.....	202
Ek. 4: Kuba Kırmızı Kasaba Dağ Yahudileri ile İlgili Fotoğraflar.	205
Ek. 5: Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan’da Yayımlanan Gazetelerden Örnekler.....	218
ÖZGEÇMİŞ.....	222

KISALTMALAR

ADR	Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti
AZN	Azerbaycan Para Birimi/Manat
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Ansiklopedisi
DQİDK	Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi
ed.	Editör
Hız.	Hazreti
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
İLAM	İlmi Araştırmalar Merkezi
JCC	Jewish Community Center/Yahudi Kültür Merkezi
JNC	Jewish National Council/Yahudi Ulusal Konseyi
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
ö.	Ölüm Tarihi
s.	Sayfa
S.	Sayı
ss.	Sayfa sayısı
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
SMOMPK	Kafkasya Kabilelerini ve Yerlerini Tanımlamaya Yönelik Materyallerin Toplanması
STMEGİ	Еврейский информационный портал/Yahudi Bilgi Portalı
t.y.	Basım tarihi yok
y.y	Yayın Yeri Yok
yy.	Yüzyıl
vd.	Ve diğerleri Vol.

GİRİŞ

Dağ Yahudilerinin Azerbaycan topraklarına yerleşmeleri, çeşitli nedenlerden dolayı farklı tarihlerde gerçekleşmiştir. İlk ve en eski geliş tarihleri ile ilgili bilgilerin M. Ö. 722 yılında meydana gelen Asur sürgünü dönemine ait olduğu bilinmektedir. Daha sonra Babil Sürgünü sonrasında, Ahameniler, Sasaniler, Hazarlar, Safeviler, Afşarlar, Kaçarlar döneminde farklı nedenlerden dolayı yapılan göçler veya devletlerin iskân politikası gereği olarak Yahudi kitlelerinin yerleştirildiklerine dair bilgiler tarih araştırmalarında yerini almıştır.

Azerbaycan'da yaşayan çeşitli dini ve etnik kökene mensup halklardan biri olan Dağ Yahudileri, hem ülkenin dini, sosyal, siyasi, kültürel vb. alanlarına katkılarından hem de toplumsal bütünlüğün, birlik ve beraberliğin, ortak değerlerin korunması ve teşvik edilmesi konusundaki katkılarından dolayı önemli bir yere sahiplerdir.

A. TEZİN KONUSU

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, tez konumuz olan “*Azerbaycan Dağ Yahudileri (Tarihi, Dini ve Sosyo-Kültürel Açından Bir Araştırma)*” isimli çalışmanın benzeri, şimdiye kadar Yüksek Lisans veya Doktora programında ve akademik seviyede Türkiye’de ya da başka bir ülkede yapılmamıştır. Konuyla ilgili Türkiye’de sadece bir makale ve ilgili alanlarda yapılan çalışmalarda atıflar bulunmaktadır. Fakat tarihi süreç içerisinde Dağ Yahudileri ile ilgili olarak Arapça, Azerbaycan Türkçesi, Farsça, İngilizce, Rusça vs. dillerde antropoloji, tarih, coğrafya, seyahatname gibi alanlarda yazılan kitap ve makalelerde bilgi ve belgeler bulunmaktadır. Günümüzde kaynaklarda “Dağ Yahudileri” olarak ifade edilen Yahudiler milat öncesinden itibaren çeşitli tarihlerde Kafkasya’nın farklı bölgelerine yerleşen/yerleştirilen Yahudi topluluklarından biridir. XIX. yüzyılda Çarlık Rusyası, Kafkasya’nın dağlık bölgelerinde yaşayan Yahudilere “Dağ Yahudileri” ismini vermiştir. Daha önce yazılan kaynaklarda bölgedeki halklarla ilgili bilgi verilirken Yahudileri ifade etmek üzere genelde “Yahudi, İsrail Oğulları, Cuhud/Cufud, Yevrey” gibi kavramlar kullanılırken, özelde Sefarad ve Mizrahiler hakkında da bilgiler verilmiştir.

Yapmış olduğumuz bu çalışma neticesinde, özellikle Azerbaycan’da yaşayan Dağ Yahudilerinin, Azerbaycan’ın çeşitli yerlerine Ortadoğu, İran ve Kafkasya’nın diğer

bölgelerinden geldikleri tespit edilmiştir. Ayrıca tarihi dönemlerde Kafkasya’da kurulmuş çeşitli devlet ve hanlıkların bünyesinde bulunan Dağ Yahudilerinin milli, dini, sosyo-kültürel baskılara, asimilasyonlara, demografik yer değişimlerine uğradıklarına dair bilgiler yer almıştır. Dağ Yahudilerinin inançları/inanışları, ibadetleri, mabetleri, eski zamanlardaki ve günümüzdeki durumlarıyla ilgili bilgiler karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, Dağ Yahudilerinin Azerbaycan’ın bağımsızlığından sonra sosyal ve kültürel hayattaki konumları ve faaliyetleriyle ilgili konular da detaylı ve olabildiğince objektif bir biçimde kayda geçirilmeye çalışılmıştır.

B. TEZİN AMACI

Azerbaycan, coğrafi olarak Güney Kafkasya’da, etnik ve dini farklılıkların büyük çapta birlikte yaşandığı kozmopolit bir ülkedir. Tarihi süreç içerisinde Azerbaycan’da politeizm, animizm gibi inanışların yanında, Yahudilik, Zerdüştilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi dinlerin varlıkları, alametleri ve etkileri devam etmiştir. Günümüz itibariyle Azerbaycan’da Yahudiler, Hıristiyanlar ve Müslümanlar bir arada yaşamaya devam etmektedirler. Çok dinli ve çok kültürlü bir ülke olan Azerbaycan’da yaşayan Dağ Yahudilerinin tarihi ve dini durumları ve faaliyetleri hakkında objektif ve bilimsel çalışmalar yok denecek kadar azdır. Yapılan çalışmaların da ya taraflı oldukları veya belli dönemlerde ideolojik baskılar altında yapıldıkları ve siyasi ağırlıklı bilgiler içerdikleri görülmektedir. Ayrıca tarihi, dini ve sosyo-kültürel başlıklar altında, karşılaştırmalı ve objektif çalışmaların yapılmadığı da gözden kaçmamaktadır. Özellikle Türkiye’de YÖK tez arama motorunda, İSAM kütüphanesinde ve diğer akademik çalışmalarda Dağ Yahudileri ile ilgili bilimsel çalışmalara pek rastlanamamıştır. Yapılan bu çalışmanın, Azerbaycan ve Türkiye’de yapılmış/yapılacak olan bilimsel ve akademik çalışmalara katkı sağlamsı ve özellikle Dinler Tarihi Bilim Dalında bir boşluğu doldurması amaçlanmıştır.

C. TEZİN METODOLOJİSİ

Araştırmamız konusu itibariyle tarih, din ve sosyoloji gibi bilim dallarını ilgilendirdiği için saha araştırması kapsamında çeşitli yöntemleri içermiştir. Özellikle gözlem ve mülakat yöntemiyle, çeşitli halk inanışlarının benzerliklerinin değerlendirilmesi ve kaynakları temel alınarak objektif ve sağlıklı bilgi sıralamasına göre fenomenolojik, tarihi-karşılaştırma ve Dinler Tarihi’nin tanımlayıcı (descriptive)

metodu kullanılmıştır. Karşılaştırmalı metotta Dağ Yahudileri hakkında yazılmış, tarihi, dini ve geleneksel bilgiler veren eserlerin objektif olanlarıyla taraflı olanları; özellikle Sovyet rejiminin baskı ve talepleriyle yaptırılan ideolojik tarih çalışmaları, diğer Yahudi kaynaklarındaki ve topluluklardaki dini bilgi ve uygulamaları, Azerbaycan'da yaşayan diğer halkların gelenekleriyle Dağ Yahudi geleneklerinin benzerlikleri ve farklılıkları incelenmiştir.

Araştırmanın başında önce konu ile ilgili bilgi ve belgelere ulaşabilmek için YÖK'ün tez arşivindeki tezler taranmıştır. Türkiye'deki Milli Kütüphane ve Osmanlı Arşivlerinde konu ile ilgili kaynakların mevcut olup olmadığı araştırılmıştır. İSAM kütüphanesinde yer alan konumuzla ilgili kaynak eserler detaylı bir araştırmaya tabi tutulmuştur. Sonra Azerbaycan, Rusya ve Dağıstan'da bulunan kütüphaneler ve bu bölgelerde yaşayan Yahudi topluluklarına ait resmi internet siteleri taranarak ilgili kitap ve makaleler temin edilmiştir. İngilizce kitap siteleri taranarak konumuzla ilgili kitaplar temin edilmiştir. Daha sonra Azerbaycan'a bizzat gidilerek Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Tarihi Kaynaklar Bölüm Başkanı Prof. Dr. Anar İSKENDERLİ ve Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi Arkeoloji ve Etnografi Bölümü Öğretim Üyesi Dr. Asif BAYRAMOV'la görüşülerek konumuzla ilgili dokümanlar temin edilmiştir. Ayrıca, Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi Başkan Yardımcısı Gündüz İSMAİLOV ve aynı Kurumun Uluslararası Daire Başkanı Ali HEZİYEV'in destekleri ile Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerinde yaşayan Dağ Yahudi Cemaat Başkanları, Hahamlar, okul müdürleri ve ilgili kişilerle görüşülerek röportajlar alınmış ve kaynak belgeler temin edilmiştir. Aynı şekilde Dağ Yahudilerinin, Azerbaycan'ın Bakü, Kuba ve Oğuz şehirlerinde topluca yaşadıkları bölgelere gidilerek sinagogları, okulları, Mikvaları ve mezarlıkları ziyaret edilerek gerekli fotoğraflar çekilmiş, ilgili veriler toplanmıştır. Ayrıca Dağ Yahudilerinin topluca buldukları parklarda halkın ileri gelenleriyle konuşularak tarih, din, gelenek ve görenekleri hakkında bilgiler edinilmiştir. Edinilen tüm bilgi ve belgeler bilimsel kaynak eserlerle ve genel Yahudi tarihi ve dini kaynaklarıyla karşılaştırma metodu kullanılarak analize tabi tutulmuştur.

D. TEZDE KAPSAM VE SINIRLILIK

Araştırmamız konu itibariyle Türkiye'ye özgü bir çalışma değildir. Konumuz Azerbaycan'da yaşayan Dağ Yahudileri ile ilgili olduğu için, sadece onların tarihi, dini ve sosyo-kültürel konularıyla sınırlandırılmıştır. Fakat Dağ Yahudileri başta Kuzey

Kafkasya bölgeleri olmak üzere, Azerbaycan, Rusya, İsrail, Amerika, Kanada vb. ülkelerde yaşamaktadırlar. Araştırmamızı Azerbaycan'da yaşayan Dağ Yahudilerinin tarihi, dini ve sosyo-kültürel durumlarıyla ilgili bilgi ve belgeler dâhilinde sınırlandırmaya çalıştık. Fakat bahsi geçen alanların dışında sanat, mimari, edebiyat, siyaset, tıp ve pek çok bilim dalında çalışma ve bilgiler bulunmaktadır. Bu ve benzeri dallardaki bilgiler konumuz dışında kaldığı için araştırılmamıştır. Sadece çalışmamızla yakınlığı bulunan bazı konulara atıflar yapılarak kısa bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Azerbaycan'da yaşayan diğer Yahudi gruplar da (Aşkenaz ve Gürcü) bulunmasına rağmen, konumuzun özgünlüğü açısından, çalışmada onlara yer verilmemiştir. Çalışmaya başlarken Azerbaycan'da bulunan Yahudi grupların tamamı hedeflenmişti. Fakat Tez İzleme Komitesinde yer alan hocalarımın tavsiyeleri doğrultusunda çalışma alanımız Dağ Yahudileri ile sınırlandırılmıştır.

Dağ Yahudilerinin tarihi, dini inanışları ve kültürleri milat öncesi tarihlere tekabül ettiği ve bu süreçte çeşitli devletlerin ve milletlerin içerisinde yaşadıklarından dolayı farklı dillerde yazılan kaynaklara konu olmuşlardır. Ayrıca diğer Yahudi gruplarının tarih, dini inanç ve düşünceleri ile farklılık ve benzerlik gösterdikleri için çeşitli kaynaklarda kendilerini belli etmişlerdir. Bu yüzden araştırmamızda çeşitli dillerde yapılan araştırma ve kaynaklardan istifade edilemeye çalışılmıştır. Farklı dönemlerdeki devletler zamanında yazılan eserlerin objektifliği, bilgilerin sağlıklı oluşu, çeşitli dillerden yapılan tercümelemlerin çokluğu gibi hususların, saha araştırmasında edindiğimiz güncel bilgi ve yaptığımız röportajlarla karşılaştırılması hayli zor olmasına rağmen konuların gerekli yorumlara tabi tutularak belli bir kapsam ve sınırlandırma içerisinde ele alınmasına özen gösterilmiştir.

E. TEZİN KAYNAKLARI

Dağ Yahudilerinin Azerbaycan topraklarına yerleşmeleri çeşitli dönemlerde ve farklı nedenlerle meydana gelmiştir. En eski yerleşimin M. Ö. 722 yılında gerçekleşen Asur sürgünü dönemine ait olduğu iddia edilmiştir. Daha sonra Babil Sürgünü'nün ardından çeşitli dönemlerde ve farklı nedenlerden dolayı yapılan göçler veya devletlerin iskân politikaları gereği yerleştirildiklerine dair bilgiler tarih araştırmalarında yerini almıştır. Araştırmamız tarih, din ve sosyo-kültürel durum ana başlıkları altında ele alınmış üç farklı bölümden oluşmaktadır. Tarihi süreçte her bir bölümle ilgili, farklı

dillerde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Tarihle ilgili karşılaştığımız kaynaklar özellikle milat sonrası dönemde kaleme alınmış, tarih, coğrafya, seyahatname, diplomatik ve istatistik raporlar ve arşiv belgelerinden oluşmaktadır. Yahudilerin Asur sürgününden itibaren ve çeşitli zamanlarda Azerbaycan'a gelişleri ve demografik bilgileri özellikle kurulan devletler zamanında yazılmış eserlerdeki atıflardan oluşmaktadır. Kaynaklarda, Asur, Babil, Ahameni, Sasani, Arap İslam Fetihleri, Hazarlar, Moğollar, Şirvanşahlar, Safeviler, Afşarlar, Kaçarlar, Çarlık Rusyası, Sovyetler ve bağımsızlıktan sonraki dönemlerde yaşayan Yahudilerin Azerbaycan'a gelişleri, hangi bölgelere yerleştikleri, dini, sosyo-kültürel faaliyetleri ve konumları hakkında bilgiler verilmiştir. Dağ Yahudilerinin dini inanç ve yaşayışlarıyla ilgili kaynaklar, Çarlık Rusyası döneminde Kafkasya bölgesinde yaşayan Yahudilerle İran, Irak, Filistin, İskandinav ülkelerindeki Yahudilerin dini merkezleriyle ve basılmış kaynak metinleriyle bağlantılıdır. Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra İsrail, Rusya, Amerika gibi ülkelerden Azerbaycan'a getirilen dini içerikli kitaplar ve eğitim müfredatları günümüz Dağ Yahudilerinin dini ve milli zeminde gelişmesini sağlamıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde eski ve yeni dini kaynaklardan karşılaştırmalı olarak yararlanılmıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki Dağ Yahudileri, asırlardır yaşadıkları Azerbaycan topraklarında komşuluk yaptıkları çeşitli halkların dini ve milli inanç ve geleneklerinin etkisinde kalmış; zamanla bu gelenekler inanışa dönüşerek Yahudi halkın zihninde yer etmiştir. Yahudilikten farklı olarak, fakat Dağ Yahudilerinin geleneklerine yerleşmiş ve kutsal gördükleri inanışlarla ilgili bilgiler hem kendi bilginleri hem de çeşitli milletlerden kişiler tarafından kaleme alınmıştır. Dolayısıyla yaptığımız çalışmada, Dağ Yahudileri ile ilgili olarak yazılan halk inanışlarını, folklörlerindeki dini içerikli motifleri, hikâye ve masallarındaki kutsal bildikleri figürlerle ilgili kaynakları tespit ederek gerekli bilgileri kaydetmeye çalıştık.

Üçüncü bölümde, sosyo-kültürel faaliyetleriyle ilgili bilgiler, yani eski zamanlardan beri aile, evlilik, doğum, ergenlik, sünnet, cenaze, eski mezarlıklar gibi konulara dair geçmişteki ve günümüzdeki uygulamalar, çeşitli kaynaklardan istifade edilerek değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Ayrıca üçüncü bölümde, bağımsızlıktan sonra Dağ Yahudilerinin Sinagoglarının durumu, teşkilatlanma, sosyal yardımlaşma, basın ve yayın faaliyetleri ile ilgili bilgiler incelenmiştir. Bu bölümle ilgili kaynakların

bir kısmı Azerbaycan'daki ilgili devlet kurumlarından, cemaat başkanlıkları ve eğitim merkezlerinden, yaptığımız röportajlardan, yerinde yapılan bölgesel incelemeler ve çektiğimiz fotoğraflardan oluşmaktadır. İhtiyaç duyulan çeşitli resmi internet sitelerindeki ansiklopedik bilgilerden ve yayınlanmış makalelerden de istifade edilme cihetine gidilmiştir. Yararlandığımız kaynakların önemli bir kısmı Türkiye'de pek fazla tanınmadığı, fakat Dinler Tarihi alanı açısından önemli gördüğümüz için, söz konusu kaynaklar hakkında bilgi verilecektir.

1. Azerbaycan Türkçesiyle Yazılmış Kaynaklar

Azerbaycan Türkçesiyle yazılan bilimsel eserlerin, yapılan toplumsal ve bölgesel araştırmaların çoğu Sovyetler dönemine ve bağımsızlık sonrasına aittir. Çalışmalarda zamana ve şartlara göre Kiril ve Latin alfabeleri kullanılmıştır. Konumuza ışık tutan bazı araştırmalarda kapsamlı bilgiler edinildiği halde bazılarında ise kısa ve dolaylı bilgilerle karşılaşmıştır. Her bir araştırmanın içeriğine ve kaynaklarına inilerek daha detaylı öğrenilmeye çalışılmıştır. Bu kaynaklardan bazıları şöyledir:

Gemerşah Cavadov, “Azerbaycan’ın Az Sayılı Halkları ve Millî Azlıkları”. Sovyetler döneminde yapılan saha araştırmaları ve bilimsel kaynaklara dayalı bir çalışmadır. Eserde Azerbaycan’da yaşayan Müslüman, gayr-i müslim tüm azınlıkların etnik, dini, demografik bölge ve kültürleri hakkında bilgiler verilmektedir.

Hayırbey Kasimov, “Orta Esirlerde Azerbaycan Medeniyeti”. Azerbaycan kültürünün Orta çağdaki evriminin ana aşamalarını ve ana yönlerini tanımlayan; ulusal kültür tarihinin önemli ve güncel sorunlarını araştıran akademik bir çalışmadır. Çalışma, Orta Çağ Azerbaycan kültürünün gerçekleri, çağın sosyo-ekonomik, politik, dini-ideolojik süreçleri bağlamında detaylı bilgiler içermektedir.

Magsud Hacıyev, “Azerbaycan Tat’larının Dili (Fonetika, Leksika, Morfologiya, Sintaksis)” ve “Tat Dilinin Gonagkend Lehçesi” isimli eserleri. Azerbaycan’da bulunan az sayıdaki halklardan Tat halkının konuştuğu dilin grameriyle ilgili yapılmış en kapsamlı akademik bir çalışmadır. Çalışmada Tat dilinin çeşitli lehçeleri hakkında da bilgiler verilmektedir.

Memmedeli Şerifli, “IX. Asrın ikinci yarısı-XI asırlarda Azerbaycan feodal dövlətləri”. IX. ve XI. yüzyıllarda Azerbaycan’daki feodal devletler hakkında özgün bilgiler açısından bir önemli kaynak niteliğinde akademik çalışmadır.

Naile Velihanlı, “Arap Hilafeti ve Azerbaycan”. İslâm ordularının Azerbaycan’a ilk gelişleri ve fetihler, Emevi ve Abbasi hilafetleri döneminde Azerbaycan’daki siyasî, dinî ve sosyal durumları detaylı bir şekilde inceleyen akademik çalışmadır. Çalışmada Azerbaycan şehirleri hakkında bilgiler verilirken Hıristiyan ve Yahudi halklarının yerleşim yerleri ve konumları hakkında da bilgiler verilmiştir.

2. Rusça Yazılmış Kaynaklar

Adam Davidov, “Mudretsı Kavkaza Povestvovaniye o mudreçah Kavkaza i tradiçii gorskih yevreyev – Kafkasya’nın Bilgeleri: Kafkasya’nın bilgeleri ve Dağ Yahudilerinin geleneği hakkında anlatı”. Kitapta, Güney Kafkasya’nın Derbent, Nalçık ve Kuba şehri Kırmızı Kasaba’da yaşayan Dağ Yahudilerinin milli ve dini geleneklerinden bahsedilmektedir. Çalışmada Dağ Yahudilerinin dini inanç ve bazı halk inanışları, sinagogları, dini okulları ve din adamlarının faaliyet ve konumları, doğaüstü varlıklarla ilgili bazı düşüncelerine de yer verilmiştir.

Anton Agarunov, “Yevrei Azerbaydjana İstoriya İ Sovremennosti – Azerbaycan Yahudileri Tarih ve Modernite”. Çalışma, Dünya Dağ Yahudileri Kongresi’nin yardımıyla Mayıs-Haziran 2008’de gerçekleşen ve İsrail ile Azerbaycan arasındaki sosyal ve kültürel bağları geliştirmeyi amaçlayan Azerbaycan gezisinin fotoğraflı röportajı eşliğinde Azerbaycan’daki Yahudilerin tarihine adanmış makalelerden oluşmaktadır.

Avram Gyarkavi, “Skazaniya yevreyskih pisateley o hazarah i hazarskom çartstve - Hazarlar ve Hazar krallığı hakkında Yahudi yazarların efsaneleri”. Çalışma, Yahudi gezgin ve yazarların IX–XII. yüzyıllarda Hazarlar ve Hazar Krallığı hakkındaki alıntı ve efsanelerini içermektedir.

Behor Baruh Malayev, “Sidur Tefilat Azariya”. Çalışma, Buhara ve Dağ Yahudilerinin geleneklerine göre hafta içi, cumartesi ve bayram günlerinde yapılan duaların İsrail’de kabul gören telaffuza göre Rusça harflerle transkripsiyon, çeviri ve yorumların ilave edilmesiyle tamamlanmıştır. Dualar uygun bir sırayla düzenlenmiş, eski kılavuzlar ve yeni yapılmış baskılarla karşılaştırılarak doğrulukları tespit edilmeye

çalışılmıştır. Çalışma Haham Yosef Chaim Mizrahi'nin Dua (Siddur) kitabı olan "Od Yosef Hai" adlı eseri esas alınarak düzenlenmiştir. Ayrıca yıl içerisinde yapılması istenen tüm dualara da sırasına göre yer verilmiştir.

Boris Miller, "Tati, İh Rasseleniye i Govori (Materialı i Voprosı)–Tat ve Yeniden Yerleşim Yerleri ve Lehçeleri: (Malzemeler ve Sorular)". Makalede, Azerbaycan'a ve Kafkasya'ya yerleşmiş Tat halklarının tarihi, yerleşim yerleri ve konuştukları dil ve topluluğun lehçe farklılıkları incelenmektedir.

Don İhilov, "Etnogenez i Drevnyaya İstoriya Gorskih Yevreyev Kavkaza–Kafkasya Dağ Yahudilerinin Etnik Kökeni ve Eski Tarihi". Çalışmada, İsrail Krallığının Asurlular tarafından ele geçirilmesi sonucu İsrail oğullarından bir grubun İran toprakları üzerinden aşamalı olarak Kafkasya'ya yerleşmelerinden söz edilmektedir. Ayrıca çalışmada, Arap-Hazar savaşları sırasında Kafkasya'daki Dağ Yahudilerinin durumları, Orta Çağ ve Çarlık Rusyası dönemlerinden XX. yüzyılın başlarına kadar Dağ Yahudilerinin tarih ve kültürleri gibi konular yer almaktadır.

Frida Borisovna Yusufova, "Meterialı i Dokladı Nauçno-Praktičeskoj Konferençii o Sredstvax Massovoy İnfornaçii Gorskih Yevreyev: Gazeti, Jurnalı, Vestniki, Almanahı, İnternet Portalısaytı Vseh Let 1919-2019 - 1919-2019 Dağ Yahudilerinin Medyası Üzerine Bilimsel ve Pratik Konferansın Materyalleri ve Raporları: Gazeteler, Dergiler, Haberler, Süreli Yayınlar ve Tüm Yılların İnternet Siteleri". Çalışma, Dağ Yahudileri ile ilgili yapılmış konferanslardan oluşmaktadır. Ayrıca çalışma, Bakü, Derbent, Mahaçkala, Nalçik, Mineralniye Vodi, New York, Toronto, Moskova ve İsrail'in şehirlerinde yaşayan Dağ Yahudilerinin 1919-2019 yılları arasında yayımlanmış gazete, dergi, internet siteleri vs. yayınlar hakkında kronolojik bilgiler, gazete kopyaları ve fotoğrafları da içermektedir.

Hananil Abramov, "GorskiyeYevreyi Kubı (Azerbaydjan) – Kuba Dağ Yahudileri (Azerbaycan)". Çalışma, Kuba Kırmızı Kasaba'da Yaşayan Dağ Yahudilerinin tarihi, gelenekleri, dini bayramları, dini ritüelleri, İsrail'e yapılan göçler ve İsrail'deki Dağ Yahudi toplulukları hakkında bilgiler içermektedir. Daha çok Rusça yazılmış kaynakları kullanan yazar, Kırmızı Kasaba'ya yerleşen (yerleştirilen) Dağ Yahudilerinin farklı dönemlerdeki gelişlerinden ve çeşitli adlarda kurulan mahallelerinden de söz etmektedir.

Abramov'un, "*Kratkaya Ençiklopediya Gorskih Yevreyev–Dağ Yahudilerinin Kısa Ansiklopedisi*" adlı eseri de 2006 yılında İsrail'de yayınlanmıştır. Çalışma, Dağ Yahudilerinin literatürde kullandıkları pek çok kavramın açıklaması mahiyetindedir.

İçhak David, "*İstoriya Yevrey na Kavkaza–Kafkasya'daki Yahudilerin Tarihi*". İki ciltten oluşan eser, Dağ Yahudileri hakkında XVIII. yüzyıldan itibaren yapılan tarih ve antropoloji çalışmaları, gezginlerin aktardığı çeşitli bilgiler, Çarlık Rusyası ve Sovyetlerin istatistik verileri, arşiv belgeleri vb. konularda yapılmış çeşitli dillerdeki kaynaklardan oluşan en kapsamlı çalışmadır. Ayrıca çalışmada, Dağ Yahudilerinin tarihi, dini ve milli gelenekleri, eğitim faaliyetleri ve sinagogları, ibadetleri, sanat ve basın-yayın faaliyetleri gibi pek çok konu hakkında detaylı bilgiler bulunmaktadır.

İgor Semenov, "*Kavkazskiye Tatı i Gorski Yevrey–Kafkas Tatları ve Dağ Yahudileri*". Çalışma, eski Şirvan ve Dağıstan bölgelerinde yaşayan iki küçük halk hakkında bilgiler içermektedir. Eserde, Tat halkı üzerinde yapılan eski çalışma ve hipotezler üzerinde durularak gerekli açıklamalarda bulunulmuştur. Ayrıca Tat halkı ve Dağ Yahudileriyle ilgili yapılan en eski çalışmalara atıflar yapılarak, Tat halkının tarihi, dili, Dağ Yahudileri, Cuhuri dili gibi kavramlar açıklığa kavuşturulmuştur.

İliya Şerebetoviç Anisimov, "*Kavkazskiye yevreyi-gorçı – Kafkasya'nın Dağ Yahudileri*". Makale, 1888 yılında Moskova'da yayınlanmış, Dağ Yahudilerinin dini gelenekleri ve halk inanışlarıyla ilgili önemli bir saha çalışması niteliğindedir. Ayrıca makalede, Dağ Yahudilerinin yaşadığı Kafkasya bölgesinde saha araştırmaları yapan edebi ve sözlü geleneklerle ilgili bilgi ve belgelere de yer verilmiştir.

İuda Çerniy, "*Gorskiye yevrei–Dağ Yahudileri*". Makale dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Dağ Yahudilerinin konutları, misafirperverlikleri, yiyecek ve içecekleri; ikinci bölümde, ulusal karakterleri, dilleri ve yazıları, okuryazarlıkları, çocuklarının eğitimi ve okulları, Dağ Yahudilerinin tembellik eğilimleri, haber ve hikâyelere olan merakları ve üç yerel hikâye; üçüncü bölümde, ruhun ölümsüzlüğü ve öteki dünya ile ilgili inançları, ruhun hayvanlarda dirilmesi (reenkarnasyon), cenaze ayinleri, yas tutan kadınlar, yaygın hastalıklar ve tedavi yöntemleri; dördüncü bölümde de, Dağ Yahudilerinin düğünleri, erkek ve kadın giysileri, erkek çocuklarının doğum törenleri, erkek ve kadınların eski isimleri, ibadet ve ibadethaneleri ve istatistiki bilgiler kapsamlı şekilde yer almaktadır.

İzrail Berlin, “İstoriçeskiye sudıby yevreyskogo naroda na territorii Russkago gosudarstva–Rus devletinin topraklarındaki Yahudi halkının tarihi kaderi”. Eserde, Çarlık Rusyasının kuruluşundan önce Güney Rusya’daki Yahudilerin geliş tarihi, kökenleri, kolonilerinin tarihi süreci, Rus topraklarında Yahudi yerleşiminin coğrafi sınırları, dini ve kültürel yaşamları anlatılmaktadır. Ayrıca Doğu Avrupa’nın tarih öncesi döneminde Yahudi kolonileri, Litvanya ve Polonya Yahudilerinin tarihleri hakkında da bilgiler içermektedir.

Mihayıl Bejanov, “Skazaniya gorskih yevreyev Kavkaza–Kafkasya Dağ Yahudilerinin Efsaneleri”. Eserde, Tiflis’te yayımlanan, “*Vartaşenskiye Yevreyi–Vartaşen (Oğuz şehri) Yahudileri*” (1892); “*Vartaşenskiye yevrei. Oçerki ihı bita; legendı i skazki soobş–Vartaşen Yahudileri: Yaşam tarzları, efsaneler ve perimassalları mesajı makalesi*” (1894); “*Vartaşenskiye yevrei–Vartaşen Yahudileri*” (1894); “*Yevrei v s Vartaşen (Yelisavetpolıskaya guberniya, Nuhinskiy yezd) –Yahudi Vartashen’de (Elizavetpol eyaleti, Nukhinsky bölgesi)*” (1894) isimli makaleleri yer almaktadır. Ayrıca çalışmada, Dağ Yahudilerinin halk inanışlarında yer alan doğaüstü varlıkların güçleri ve Yahudiliğin önemli şahsiyetleriyle ilgili kişilerin efsanevi hikâyeleri yer almaktadır. Makaleleri ise, Azerbaycan’ın Oğuz şehrinde yaşayan Dağ Yahudilerinin günlük yaşamlarında yer alan doğum, sünnet, ergenlik, düğün, sihir ve şifacılar, cenaze merasimleri, dini ve milli bayramlar ve gelenekleriyle ilgili efsanevi hikâyelerden oluşmaktadır.

Mikdaş Şamailova, “İstoriya i Kultura Gorskih Yevreyev Kavkaza–Kafkasya’daki Dağ Yahudilerinin Tarihi ve Kültürü”. Çalışma, Kafkasya’daki Dağ Yahudilerinin tarihi, maddi-manevi kültürü, dini hayatı ve pek çok bilim adamının Dağ Yahudileri ve Eretz İsrail başlıkları altında yazılmış makalelerinden oluşmaktadır.

Miller Vsevolod, “Materialı Dlya İzuçeniya Yevreysko-Tatskogo Yazıka. Vvedeniye, Tekstı i Slovarı–İbranice-Tat Dilini Çalışmak İçin Malzemeler: Giriş, Metinler ve Sözlük”. Çalışmada genelde Tat dili, özelde ise Dağ Yahudilerinin konuştukları lehçe ile İbranice’nin karşılaştırılması yapılmış; Dağ Yahudilerinin kullandıkları İbranice kavramlarla ilgili metinler ve kelime bilgileri yer almıştır. Çalışmanın son kısmında da, Tat halkının kullandığı İbranice-Tat’ça kavramlar sözlük halinde verilmiştir.

Moisey Bekker, “Yevrei Azerbaydjana: İstoriya İ Sovremennosti–Azerbaycan’ın Yahudileri: Tarih ve Modernlik”. Çalışma, özellikle XIX. yüzyıldan itibaren Azerbaycan’ın çeşitli bölgelerinde yaşayan ve başka ülkelerden Azerbaycan’a yerleşen Dağ, Aşkenaz ve Gürcü Yahudilerinin tarihleri ve yerleşim yerleri hakkında kısa ve özlü bilgiler içermektedir.

Nikolay Nikolskiy, “Kultura Drevney Vavilonii–Antik Babil Kültürü”. Çalışmada, Antik Mezopotamya halklarının kültürünün temel bağlantıları popüler bir biçimde incelenmektedir. Ayrıca çalışma, özellikle Mezopotamya halklarının din, folklor, edebiyat, sanat, bilimsel bilginin temelleri ve hukuk hakkında detaylı ve ilginç bilgiler içermekte; Babillilerin sefeli olan Sümerlerin kültürü kapsamlı bir biçimde sunulmaktadır. Ayrıca çalışmada, konularla ilgili resim ve tablolar da yer almaktadır.

Pavel Kokovçov, “Yevreysko–Hazarskaya Perepiska v X Veke–X. Yüzyılda Yahudi-Hazar Yazışmaları”. Eserde, X. yüzyılda Yahudi-Hazar yazışmalarıyla ilgili tüm belgelerin doğrulanmış bir metnini ve çevirisini sağlamak amacıyla çözülmemiş olanlar açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Yahudi-Hazar yazışmalarında iki belgeye daha çok yer verilmiştir. Endülüs Emevi Halifesi III. Abdurrahman (M.S. 912-961) döneminde dış ilişkiler danışmanı Sefarad Yahudisi Hasday bin Şaprut’un Hazar Kağanı Yusuf’a yazdığı mektup ve bu Mektuba Hazar Kağanı Yusuf’un cevabı detaylı incelenmiştir. Hasday’ın yazdığı mektupta Endülüs Emevi devleti, coğrafi konumu ve ticari ilişkileri hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Ayrıca Hazar devletinde bağımsız bir Yahudi krallığının fiili varlığı, Hazar Devletiyle ilgili detaylı bilgiler, Yahudilerin Hazarya’ya nasıl geldikleri ve Hazarların Yahudiliği kabul etmelerinden söz edilmektedir. Kağan Yusuf, cevabi mektubunda Hasday’ın sorularını detaylı bir şekilde açıklamış, dahası asker sayısı, toplattığı haraçlar gibi bilgilere de yer vermiştir.

Valerii Dımşıç, “Gorskie yevrei; istoriya, etnografiya, kultura – Dağ Yahudileri Tarih, Etnografi, Kültür”. Çalışma, Dağ Yahudilerinin tarihi, etnografisi ve kültürleri ile ilgili daha önce çalışılmış kaynaklardan bilgiler edinilerek ve akademik bir yöntem kullanılarak tamamlanmıştır. Çalışmada, Dağ Yahudilerinin tarihini milat öncesi ve sonrasında kademeli olarak aktarırken daha çok İran üzerinden geliş sürecini ve Dağ Yahudilerinin Tat halkı içerisinde milli kimlikleri ve Tat dili konularına yoğunlaşmıştır.

Yakob Agarunov, “*Bolşaya Sudıba Malenikogo Naroda (Vospominamiya) – Küçük İnsanların Büyük Kaderi (Anılar)*”. Kitapta, eski Sovyetler Birliği topraklarında yaşıyan ulusal azınlıklardan birinden, aynı zamanda Tat (Tatami) denilen Dağ Yahudilerinden bahsedilmektedir. Yazar, Kuba şehrindeki (Azerbaycan) Yahudi Kasabasının, nüfusu açısından en büyük yerleşim yerlerinden biri olduğu ve tarihi kaderi, devrim sonrası dönüşümlerin doğası ve seyri açısından anlatmayı hedeflemiştir.

Bahsedilen bütün bu kaynaklara ilaveten, başta Rusça ve İngilizce olmak üzere, pek çok Devlet Kütüphanesi ve Özel Kütüphanelerin resmi internet siteleri, PDF vs. programlarda kitap ve makalelerin bulunduğu kaynak arama motorları detaylı incelenmiş ve istifade edilme cihetine gidilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN DAĞ YAHUDİLERİNİN TARİHİ

I. AZERBAYCAN DAĞ YAHUDİLERİNİN TARİHİ VE KÖKENLERİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLER

Her ne kadar “Dağ Yahudilerinin tarihi ile ilgili XVII. yüzyıla kadar ciddi anlamda bir araştırma yapılmamış veya haklarında detaylı bilgi verilmemiştir. Dağ Yahudilerinin Kafkasya’da görülmeleri uzun süre göz ardı edilmiş veya kayda geçirilmemiştir”¹ şeklinde bilgi ve yaklaşımlar bulunsa da, biz elde bulunan belge ve bilgilerden hareketle Dağ Yahudilerinin tarihi süreçlerini ve Kafkasya’daki varlıklarını ortaya koymaya çalışacağız.

Kafkasya Yahudilerinden bahseden tarihi belgeler ve onların yerleşim yerleri hakkındaki bilgiler M.S. III-IV. yüzyıllarda en az iki önemli kaynaktan yer almaktadır. Birincisi *Kudüs Talmud*’undaki ifadede (Terbent) yani Derbent şehri kastedilerek, orada yaşayan Haham Şimon Safra’dan bahsedilmektedir.² Diğer bir kaynak Ermeni tarihçi Favtos Buzand’ın “*Ermenistan Tarihi*” adlı eserinde, Pers Kralı Şapur’un askeri zaferi anlatılmaktadır (M.S. 309-339). Eserde, Ermenistan Kralı III. Arshak’ın emrindeki Bizans esirleri hakkında bilgi verilmektedir. Favtos Buzand’a göre Pers Kralı bu bölgelere hâkim olduktan sonra, Kafkasya’dan Perslere kadar doksan beş bin Yahudi aile kaçırılmıştır. Bu sayı büyük ölçüde abartılı gözükmektedir.³

Dağ Yahudilerinin kökeni ile ilgili pek çok iddia vardır. Ancak tüm araştırmacılar ve Dağ Yahudilerinin torunları, Azerbaycan’daki Dağ Yahudilerinin göç dalgaları neticesinde bu bölgelere geldikleri konusunda ortak görüş beyan etmişlerdir. Bu göç dalgalarının özellikle Kuzeybatı Pers bölgelerinden (Gilan Eyaleti) kademeli olarak geldiği görüşü ağırlık kazanmaktadır. Bazı araştırmacılar ise, Dağ Yahudilerinin atalarının İsrail’in kayıp on kabilesinden olduklarını iddia ederek ve Eski Ahitte: “*Asur Kralı İsrail topraklarına saldırdı. Samiriye’yi kuşattı. Kuşatma üç yıl sürdü. Hoşea’nın krallığının dokuzuncu yılında Asur Kralı Samiriye’yi ele geçirdi. İsrail halkını Asur’a*

¹ Valerii Dimşiç, *Gorskie yevrei; istoriya, etnografiya, kultura*, Moskova: İzdatelstvo Daat/Znaniye, 1999, s. 32.

² The Jerusalem Talmud Second Order Mo’ed: Tractates Ta’anot, Megillah, Hagigah and Mo’ed Qatan (Maşqin), ed. Heinrich W. Guggenheimer, Berlin: De Gruyter, 2015, s. 359.

³ Favstos Buzand, *Ermenistan Tarihi*, Erivan: İzdatelstvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR, 1953, s. 133-134.

sürdü. Onları Halah'a, Habur Irmağı kıyısındaki Gozan'a ve Med kentlerine yerleştirdi"⁴ şeklinde yer alan ifadeleri referans göstererek Asur sürgününden sonra Kafkasya'ya esir olarak yerleştirildiklerini iddia etmektedirler.⁵

Dağ Yahudilerinin Kafkasya'da ortaya çıkışları, yerleşmeleri ve kökenleri ile ilgili en eski hipotez M.Ö. 722 yılında Asurlular tarafından Kuzey Krallığının (İsrail) ortadan kaldırılmasına dayandırılmıştır. Dağ Yahudilerinin etnik olarak Karaim, Hazar veya Tat kökenli oldukları konusunda da farklı hipotezler ileri sürülmüştür.⁶ Etnografide en ilginç konu insanın tarihinin kökenidir. Bundan dolayı Azerbaycan⁷ ve Dağıstan'daki Dağ Yahudilerinin tarihi ve kökeni farklı dönemlerde hep sorgulanagelmiştir. Biz bu çalışmada, bilim adamları tarafından Dağ Yahudilerinin tarihi ve kökeni ile ilgili ortaya konulmuş farklı hipotezleri belirttikten sonra, bilimsel çalışmalar neticesinde tarihi gerçekliğe en yakın olan iddiayı ortaya çıkararak kendi yaklaşımımızı temellendirmeye çalışacağız.

Azerbaycan ve Dağıstan'daki Dağ Yahudilerinin kökeni antik tarihi soruların farklı cevaplarıyla başlamaktadır. Dağ Yahudilerinin ataları Hıristiyanlık öncesi dönemde, X. ve VIII. yüzyıllarda, başkenti Samiriye olan İsrail Krallığında yaşamışlardır. Geçmişte bu Krallık "On Nesil" olarak da isimlendirilmiştir. Çünkü On Yahudi kabilesinin torunları o topraklarda yaşamışlardır. Bazı kaynaklarda belirtildiğine

⁴ II. Krallar, 17/5-6.

⁵ Dımsıç, a.g.e., s. 29.

⁶ Mikdaş Şamailova, *İstoriya İ Kultura gorskikh yevreyev Kavkaza*, İerusalem-Kuba: İnstitut Stratejiçeskih İsledovaniy Kavkaza, Seriya İstoriya Kavkaza, s. 7.

⁷ 61 3/4° ve 68 1/5° doğu ve 41 5/6° ve 36 1/2° kuzey boyları arasında yahut Hazar denizi ve Urmiye gölünün batı sahilleri arasında ve Samur Çayı ile Bagraudağ arasında yerleşen ülke, eskiden beri Azerbaycan (Kafkas ve İran) adı ile meşhurdur. Bu ülkenin arazisinin yüzölçümü 178.200 km² kilometre yahut 200.500 km² kilometredir. Bölgenin Azerbaycan adıyla ilgili en eski kaynaklardaki telaffuzu, Eski Farsçada: Adr-Badagan, Adr-Abadgan, Adr-Padegan, Ader-Baydcan, Azer-Baygan, Adzer-Baydcan; Pehlevi (kusvari) dilinde: Atun-Padegan; Eski Ermeni dilinde: Ater-Patakan, Atra-Patakan, Ater-Paykan, Atr-Padjats- erkir (erkir-eski ermeni dilinde "yer" demektir); Eski Yunan dilinde: Atro-Paten; Gürcü dilinde: Adar-Badagandır. Tüm bu dillerdeki ilk kelimenin anlamı "od", ikinci kelimenin anlamı ise "yurd, toprak ve ölke (ülke) anlamlarına gelmektedir. Genel itibariyle Azerbaycan adı bir birine yakın iki başlık altında ifade edilmektedir. 1. Odlu abadlaşmış (gelişmiş), yahut od parlayan ülke (toprak). 2. Od parlıtsı ülkesi, od ılıtsı ülkesi, ılıtsı ülkesi, Günümüz itibariyle Azerbaycan Cumhuriyetinin yüzölçümü 86.600 km² kilometredir. Kuzeyde Dağıstan, doğuda Hazar denizi, batıda Gürcistan ve Ermenistan, güney batıda Ermenistan ve güneyde İran Azerbaycan'ıyla, Nahcivan'ın batısında ise Türkiye ile komşudur. Bkz: Mehemed Hesen Veliyev (Baharlı), *Azerbaycan (Fiziki-Coğrafi, Etnografik, İgdisadi Oçerk)*, Bakı: Azerbaycan Neşriyyatı, 1993, s. 3-4.

göre Kafkasya Dağ Yahudileri, Celile ve İsrail vadisinde yer alan İssakar kabilesinden, yani kuzeyden gelen düşman (Asur) saldırılarına maruz kalan yerlerden gelmişlerdir.⁸

Tevrat'taki pasajlara göre İsrail Kralları Yarovam ve diğerleri, aynı dönemde yaşayan peygamberlerin uyarılarını dikkate almamış, Tevrat'ın öğretilerinden sapmış ve politeist bir yaklaşımı benimsemişlerdir.⁹ Bunun cezası olarak Tanrı'nın laneti, İsrail Krallığının Asurlular tarafından ortadan kaldırılmasına ve halkın sürgüne gönderilmesine neden olmuştur.¹⁰

Dağ Yahudileri arasında yaygın olan diğer bir iddia da, atalarının, M.Ö. 587'de Nebukadnezar tarafından Babil'e sürgüne götürülen ve M.Ö. 538'de Sion'a geri dönmeyen Yahudilerden oldukları şeklindedir.¹¹ Tarih ve etnografi çalışmalarının perspektifinden bakıldığında, Dağ Yahudilerinin atalarının Asur ve Babil sürgününden sonra doğrudan Kafkasya'ya yerleştirilmiş oldukları ile ilgili iddialar sağlıklı görünmemektedir. Çünkü Dağ Yahudilerinin ataları Kafkasya'ya Perslerin hâkimiyeti altındaki bölgelerden gelmişlerdir. Bu da, Pers bölgelerindeki Yahudilerin tarihi süreç içerisinde Babil Diaspora'sının kollarından birine ait oldukları anlamına gelmektedir. Bu iddiaların hepsi ve kendi yaklaşımımız, konunun ana başlıkları altında verilecek olan detaylı bilgilerle izah edilmeye çalışılacaktır.

A. ASUR SÜRGÜNÜ

1. Asur Sürgünü ve Yahudilerin Karşılaştıkları Durumlar

Asur Kralı III. Tiglat-Pilezar'ın (M.Ö. 746-727) ölümünden sonra tahta geçen oğlu V. Salmanasar'ın (M.Ö. 726-722) hükümdarlığı kısa sürmüştür. V. Salmanasar Asur Devletine başkaldıran İsrail Kralı Hoşe'a'nın üzerine yürümüş ve uzun süren kuşatmadan sonra başkent Samaria'yı almıştır.¹²

Asur çivi yazısı kayıtlarına göre, Kral V. Salmanasar ve onun halefi II. Sargon (M.Ö. 722-705), M.Ö. 722'de İsrail Krallığının tüm topraklarını, başkenti Samaria

⁸ Don İhilov, *Etnogenez İ Drevnyaya İstoriya Gorskih Yevreyev Kavkaza*, İsrail: İzdateliskiy Dom Mirvori, 2009, s. 8.

⁹ I. Krallar, 18/18-19.

¹⁰ II. Krallar, 17/5-6; Şeyma Ay Arçın, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi: Atalar devrinden Asur ve Babil hâkimiyetine kadar*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2016, s. 69.

¹¹ Dımışç, *a.g.e.*, s. 30.

¹² Erol Sever, *Asur Tarihi*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1993, s. 102

(Samiriye-Shomron) ile birlikte ele geçirmiştir. Antik Samaria kalıntıları Shecmen şehrinin on kilometre kuzeyinde yer almaktadır. Samaria'nın kuşatılması V. Salmanasar'la başlamış, ancak İsrail nüfusunun büyük bir kısmının ele geçirilmesi II. Sargon'un hâkimiyeti döneminde gerçekleşmiştir. Asurlu komutanlar krallığın on kabilesinden yaklaşık 27.280¹³ kişiyi esir almışlardır. Bu tarihsel gerçeğin kanıtı taş üzerindeki çivi yazılarının okunmasıyla ortaya konulmuştur. Bu taş siyah olup bir tetrahedral/tetrahedron (dört yüzlü)¹⁴ kesik piramit şeklindedir. Rivayete göre bu kesik taş Irak'ın tarihi müzelerinden birinde sergilenmekteydi. Bu taşın fotoğrafı Yahudi tarihi üzerine yazılmış resmi bir ders kitabında yayınlanmıştır.¹⁵

Kaynaklarda verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, Asurlular görkemli şehirlere saldırmak ve onları kuşatma konusunda mahirlerdi. Samaria kuşatması yaklaşık üç yıl sürdüğü için (M.Ö. 722 yazından M.Ö. 719 yazına kadar) saldırı ve savunma büyük bir güç ve dayanıklılıkla sürdürülmüştür. Ancak kuşatma altındaki tüm çabalar, cesaret ve sabır sonuçsuz kalmıştır. Bu devletin son kralı olan Hoşea, hayatının geri kalan kısmını onurunu kaybetmiş halde hapiste geçirmiştir. İsrail Krallığının bu son savaşında kaç bin kişinin öldüğü veya öldürüldüğü herhangi bir tarihi kaynaktan yer almamaktadır. Ancak halktan çiftçiler ve çobanlar gibi az sayıdaki kişilerin, ülkede hayatlarına devam ettikleri veya Yahuda Krallığının sınırlarına sığındıkları varsayılmaktadır. İsrail Krallığının büyük bir kısmını oluşturan On Kabile bir daha geri dönmek üzere yeryüzüne dağıtılmıştır.¹⁶

Kral II. Sargon, Asur Devletinin kendi kuzeydoğu illerinin sınırlarını güçlendirmek ve şehirlerini korumak için tüm Yahudi esirleri İmparatorluğun merkezine getirdikten sonra 27.280 esiri üç gruba ayırmıştır. İlk grup Asur'un Halah şehri yakınlarına yerleştirilmiştir.¹⁷ Bu antik kent günümüz Irak Devletinin Nimrud şehri yakınındaki Dicle Nehri'nin sol kıyısında yer almaktadır. Buraya yerleştirilen

¹³ Diğer bir kaynaktan sürgün edilenlerin sayısı 27.290 olarak gösterilmektedir. Bkz: Aleksandr Tyumenyev, *Yevreii drevnosti i v srednie veka*, Moskova: İzdatel'istvo Kraft, 1922, s. 60.

¹⁴ Hamit Atalay, *İngilizce-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999, s. 3353.

¹⁵ Semyuel Rut, *Potropam Yevreyskoy İstorii*, İerusalim: Allia SP Panas, 1991, s. 59-60; James K. Hosmer, *The Story of the Jews, Ancient, Mediaeval, and Modern*, G. P. Putnam's Sons London: T. Fisher Unwin, New York, 1889, s. 39; Bob Becking, *The fall of Samaria: an historical and archaeological study. (Studies in the History of the Ancient Near East, Vol. II.)* xvi, 153 pp. Leiden, New York and Koln: E. J. Brill, 1992. Guilders 85, s. 48-75.

¹⁶ H. Graetz, *History of the Jews*, Vol. I., The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1891, s. 264-265; James K. Hosmer, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁷ II. Krallar, 17/5-6; Josette Elayi, *Sargon II, King of Assyria*, Atlanta: SBL Press, 2017, s. 51.

Yahudiler, Ninova ve Dur-Şarrukin şehirlerini savunmaya zorlanmışlardır. Asurlular ikinci grup esirleri de Irak Kürdistan'ındaki bölgelere yerleştirmişlerdir. Üçüncü grup ise aynı yollar üzerinden İran'a götürülmüştür. İran'a götürülen İsraililer arasında Kafkasya Dağ Yahudilerinin ataları da bulunmaktaydı. Bütün esirler Samaria, Celile ve Asur toprakları üzerinden Gozan Nehrine doğru zor bir yol kat etmişlerdir. Esirlerin bir kısmının yolculuğu Kuzey Musul'da, diğerlerinin yolculuğu ise Atropaten'de¹⁸ (Azerbaycan) sona ermiştir.¹⁹

2. Asur Sürgününden Sonra Azerbaycan Topraklarına Yerleşen Yahudiler İle İlgili İddialar

Bugün Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında bulunan Abşeron Yarımadasının güneyindeki topraklar, coğrafi koordinat olarak Atropatena'nın bir parçasıydı. Urmiye gölünün doğusunda yer alan Mana Eyaletinin (M.Ö. IX-VII. yy.)²⁰ toprakları da Atropatena'nın bir parçası olup güneydeki her şey Musul'a aitti. Mana Eyaleti hem Urartu hem de Asur ile birlikte mücadele etmiştir. Kral II. Sargon'un gücü M.Ö. VII. yüzyılda Medya ve Atropatena'ya kadar yayılmıştı. Dağ Yahudilerinin ataları olan İsraili esirlerin de Asur kalelerinden Medya Dağlarına doğru yol aldıkları öne sürülmektedir. Musul topraklarında bulunan bütün esir gruplar, Musul, Irak Kürdistanı ve Ninova'nın Kuzey Valiliğinin merkezi olan Adiaben'e²¹ göç ettirilmiştir. Bu bölgenin başkenti Irak'ın Erbil kentidir. Yahudiler bu bölgelerden İran topraklarına geçerek Mahabad²² ve Miyanduab²³ şehirlerine yerleşmişlerdir. Ancak, Gozan Nehri kıyılarına yönelerek Miyane²⁴ Şehri yakınlarında yoğunlaşmışlardır. Neticede Dağ

¹⁸ Atropaten Devletinin toprakları, Ahamenilerin sınırları dâhilinde olmuştur. Ancak M.Ö. 331 yılında Makedonyalı İskender, İran Şahı III. Daran'ı mağlup ederek Ahameni Devletini ortadan kaldırmıştır. Atropaten Devleti Makedonlara bağlı bir eyalet olmuştur. Daha sonra Parf ve Sasani Devletlerinin terkinde Krallığını devam ettirmiştir; Bkz: Bütün Azerbaycan Kütüphanesi Tarih Serisi, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Bakı, Arazoğlu, ty, s. 41.

¹⁹ İhilov, *a.g.e.*, s. 9; Şamailova, *a.g.e.*, s. 7; Schreder E, *Keilinschriftliche Bibliothek: Sammlung von assyrischen und babylonischen Texten*, C. II, Berlin, 1890, s. 64; İgor Mihayiloviç Dıyakonov, *Puti İstorii*, Moskova: İzdatelstva Kom Kniga, 2007, s. 57.

²⁰ Mana Eyaletinin arazisi Urmiye Gölünün doğusundan, Hazar Denizinin Güney Batısını ihata etmekteydi; Bkz: Arazoğlu, *a.g.e.*, s. 27.

²¹ Kuzey Irak'ta, Bağdat'ın 396 km kuzey batısında bir şehirdir.

²² Eski adıyla Piranşehir. İran'ın Batı Azerbaycan Eyaletinde bir şehirdir. Urmiye Gölünün Güneyinde bir vadide yer alır.

²³ Eski adıyla Goşaçay. İran'ın Batı Azerbaycan Eyaletinde bir şehirdir.

²⁴ İran'ın Doğu Azerbaycan Eyaletinde bir şehirdir.

Yahudilerinin ataları kendilerini yeni yerleşim yeri olan Mibi²⁵ kentinden Erdebil Şehrine doğru uzanan bir arazide bulmuşlardır.²⁶

İran'daki Dağ Yahudilerinin atalarından bir grup ise, Mibi ve Erdebil Şehirlerinden Azerbaycan'ın Kuzeydeki diğer bir bölgesi olan Şirvan'a doğru yönelmişlerdir. Asur sürgününden itibaren Mezopotamya, İran ve Azerbaycan bölgelerine doğru yolculukları ve bu bölgelerde yerleştiklerine dair hipotezler Rus Etnografi ve Tarih Profesörü İhilov Mihail Matatoviç (ö. 1998), oğlu Profesör Don İhilov ve Moskova Devlet Üniversitesi Profesörü Vsevolod Miller Fedoroviç'e (ö. 1913) aittir.²⁷

Herodot'un Tarihinde de, bir grup Yahudi'nin (muhtemelen Dağ Yahudilerinin ataları) İran'dan, günümüz Azerbaycan'ının, Astara ve Lenkeran şehirlerinden Azerbaycan içlerine doğru yol aldıkları bildirilmektedir. Ancak bu bölgeler pek güvenli sayılmıyordu. Çünkü Kimmer ve İskitler (Sakalar) Hazar havzasından Medya'ya baskılar yapmaktaydılar.²⁸

Asur bölgesinden sürülerek Asurlu komutanların gözetiminde getirilen İssakar kabilesinin torunları Astara ve Lenkeran şehirlerini geçmiş, Muğan Bozkırlarını aşarak belirlenen bölgelere yerleştirilmişlerdir. Bu bölge Azerbaycan'ın Gazi Memmedli Kasabasının güney doğusunda yer almaktadır. Erken dönemde Azerbaycan, Yahudi halkının bağımsız bir kolu olan Dağ Yahudilerinin beşiği olmuştur. Yahudiler, Azerbaycan'ın Celilabad bölgesinden Neftçala Şehrinin Kırmızıkend köyüne doğru ilerlemişlerdir. Daha sonra Asurlular gözetiminde Salyan Şehrinin ötesindeki Kür Nehrini geçerek M.Ö. VIII. yüzyılda Şirvan bölgesine yerleştirilmişlerdir. Demir ve Bronzlardan köprüler yaptırarak Kür Nehrini geçen II. Sargon'un savaşçıları şimdiki Alibayramlı Şehrinin yakınında bulunan Gazi Memmedli kasabasının Güney Doğusundaki Hacıkabül gölünün doğusunda Eski İsrailileri yeniden yerleştirmişlerdir. Azerbaycan bölgesine ilk defa gelen İsraili esirler sınır muhafızları olarak görev

²⁵ Mibi, Erdebil yakınlarında bir şehirdir.

²⁶ İhilov, *a.g.e.*, s. 10; M. O. Kosveha, A. İ. Lavrova, G. A. Hersesova, H. O. Haşaeva, *Narodı Mira Etnografiçeskiye Oçerki*, Moskova: İzdatelıstvo Akaademi Nauk SSSR, 1960, s. 554; Amotz Asa-El "The Lost Tribes of Israel", M. Avrum Ehrlich, *Encyclopedia of the Jewish Diaspora Origins, Experiences, and Culture*, California: ABC-CLIO LLC, 2009, s. 82.

²⁷ İhilov, *a.g.e.*, s. 11-12.

²⁸ Herodotus, *Books I-105*, A. D. Godley, London: Harvard University Press, 1975, s. 137.

yapmışlardır. Gözlem yaptıkları bölge Kür Nehri boyunca antik yollar ve feribotlar için de gözlem noktalarıydı.²⁹

Bu alanın coğrafi koordinatları 40° kuzey enlemi ve 49° 10' doğu boylamıdır. Salyan Şehrinden Alibayramlı Şehri arasındaki mesafe Feribotla 45 kilometredir. Bu bölge Hazar sahili boyunca Bakü'ye kadar uzanmaktadır. Bu alan antik çağda büyük stratejik öneme sahipti. Dağ Yahudilerinin atalarının zamanla bu bölgelerden Doğu Kafkasya bölgelerine yerleştikleri tarihi veriler ışığında ve bölgesel araştırmalar neticesinde bilimsel olarak kanıtlanmıştır.³⁰

Yukarıda isimleri zikredilen Rus bilim adamları, Azerbaycan Dağ Yahudilerinin atalarının M.Ö. 722 yılında Asurlular tarafından Azerbaycan bölgelerine sürüldüklerini iddia etmektedirler. Bu konudaki görüşlerini temellendirirken Asurlu esirlerin hangi bölgelere yerleştirildiklerine dair tarihi, antropolojik ve coğrafi çalışmaların ciddi anlamdaki incelemeleri, ayrıca Eski Ahit'te de yer alan İssakar kabilesindeki erkek ve kadın isimlerinin, yer adlarının, Dağ Yahudilerinde de devamını örnek göstermişlerdir. Mesela Şunema,³¹ bir kadın ismi olup Dağ Yahudilerinde de kadınlara isim olarak verilmektedir. Yine Ododo ve Tula, İssakar kabilesinde erkeklere verilen isimlerdir. Günümüzde de erkek ismi olarak devam etmektedir.³²

XIX. yüzyılın sonlarında azınlıkta olan Yahudi bölgelerine seyahat eden Elkan Nathan Adler (1861-1946), Dağ Yahudilerinin atalarının Asurlular döneminde Halahtan Habora ve Gozan Nehri yakınlarından Medya şehirlerine geçerek Azerbaycan'a doğru yol aldıklarını ve burada yerleştiklerini söylemektedir. Bu bölgeler İranlıların hâkimiyeti altında olduğu için buraya yerleşen Yahudilerin de Farsça'nın bir grubu olan Tatça'yı zamanla benimsediklerini vurgulamaktadır.³³

Yahudilerin Asur döneminde Azerbaycan bölgelerine gelişleri ile ilgili olarak Azerbaycanlı Coğrafyacı ve Etnograf Mehemed Hasan Baharlı'nın 1921 yılında kaleme aldığı eserindeki iddiası (vurgusu) şu şekildedir: “Azerbaycan Yahudileri (Dağ

²⁹İhilov, *a.g.e.*, s. 15; Felix Kandel: “Gruzinskiye i gorskiye yevrei na Kavkaze”, *Yevreyskiy informacionny Tsentri*, <https://gorskie.ru/juhuro/history/item/44715-gruzinskie-i-gorskie-evrei-na-kavkaze/>, (06.05.2019).

³⁰ İhilov, *a.g.e.*, s. 15.

³¹ I. Krallar, 1/1-3

³² İhilov, *a.g.e.*, s. 22

³³ Elkan Nathan Adler, *Jews in Many Lands*, Philadelphia: Philadelphia The Jewish Publication Society of America, 1905, s. 177.

Yahudileri kastedilmektedir) Asur kralları tarafından esir alınmış, ilk önce Asur, daha sonra ise Medye topraklarında yerleşmiş eski Yahudilerin varisleridir. Yahudiler M.Ö. 720³⁴ yılında V. Salmanasar döneminde Azerbaycan, Gürcistan ve Dağıstan'a göç ettirilmişlerdir. Onlar, Azerbaycan'da İran hâkimiyeti döneminde şimdi konuştukları Tat dilini benimsemişlerdir". Yazara göre Dağ Yahudilerinin konuştukları Tat dilinde Eski İbranice, Bibliya,³⁵ komşu Lezgi halklarının dilleri ve özellikle Türk lehçelerinden alınmış sözlerin karışımı bulunmaktadır. Ayrıca Haldey/Kaldece³⁶ sözleri ve Talmud ifadeleri de yer almaktadır.³⁷

Ancak Azerbaycan ve çevre bölgelerde yaşayan Dağ Yahudileri bu tesirlere rağmen dinlerini, eski Yahudi adlarını, örflerini ve semitik (Sami anlamında, etnik kökenleri kastedilmektedir) özelliklerini korumayı başarmışlardır. Yahudilerin daha önce Azerbaycan bölgelerindeki sayıları oldukça çoktu. Ancak Hristiyanlığın ve İslam'ın bu bölgelerde yayılması ile Yahudiler azınlık durumuna düşmüşlerdir. Yazar, bazı Yahudilerin zaman içerisinde din değiştirerek Hristiyan veya Müslüman olduklarını vurgulamaktadır. Dağ Yahudilerinin çevrelerinde her ne kadar farklı halklar yaşamışsa da, kendileri toplu halde yaşamayı önemsememiş ve yaşadıkları bölgenin kendilerine ait isimleri günümüze kadar devam etmiştir.³⁸ Elkan Nathan Adler, Dağ Yahudilerinden bazılarının Hristiyanlığı benimsediklerine dair görüşünü, "Jews in Many Lands" adlı eserinde vurgulamaktadır.³⁹

Orta Çağ Yahudi Seyyahı Tudela'lı Benjamin'in (1165-1173) vermiş olduğu bilgilere göre, Asurlular tarafından sürülen Yahudilerden Dan, Zevulun, Aşer ve Naftali kabileleri İran bölgelerinde yaşıyorlardı. Benjamin, büyük şehirlerden İsfahan ve Şiraz'a vurguda bulunarak İsfahan'da on beş bin ve Şiraz'da on bin Yahudi'nin yaşadığını kaydetmiştir. Bu bölgelerdeki Yahudiler, Re'sü'l-câlut tarafından tayin

³⁴ Karşılaştığımız kaynaklarda Asur Sürgününün tarihi M.Ö. 720, 721, 722 gibi farklılık arz etmektedir. Biz hangi kaynaktan nasıl belirtilmişse o şekilde göstermeye çalışıyoruz.

³⁵ Yazar, Bibliya kavramına açıklık getirmemiştir. Tahminimize göre Aramiceyi kastetmiş olabilir.

³⁶ Bazı araştırmacılar, "Haldey veya Kaldece" ifadesinin Urartu dilinin adı olduğunu bildirmektedirler. Bk: Johannes Friedrich, *Kayıp Yazılar ve Diller*, çev. Recai Tekoğlu, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000, s. 106.

³⁷ Veliyev (Baharlı), *a.g.e.*, s. 28; Adler, *a.g.e.*, s. 177.

³⁸ Veliyev (Baharlı), *a.g.e.*, s. 29.

³⁹ Adler, *a.g.e.*, s. 178.

edilmiş Rabbilere bağıydılar.⁴⁰ Bunların Asur Kralı tarafından yerleştirilmiş oldukları ile ilgili olarak, Eski Ahit'in belli pasajlarına işaret edilmiştir.⁴¹

B. BABİL SÜRGÜNÜ

1. Babil Sürgününden Sonraki Dönemde Yahudiler

M.Ö. VII. yüzyılın sonlarında Ön Asya'da Sakalar hâkimiyeti yıkıma uğramıştır.⁴² Bu olaydan kısa bir süre sonra Yahuda (Yuda) Devleti M.Ö. 587'de⁴³ Babil Hükümdarı Nebukadnezar tarafından yıkıldıktan hemen sonra Babil Kralı tarafından Yahuda'ya Vali olarak tayin edilen Gedelya, Yahudiler tarafından öldürülmüştür. Babililerin intikam alacakları korkusu, toplumun bir kısmını Mısır'a kaçmaya zorlamıştır. Daha önce de gönüllü olarak Mısır'a giden gruplar vardı. Geri kalan kitle Babil topraklarına sürgün edilmiştir. Bu sürgünlerde toplumun hemen hemen her kesiminden insanlar bulunmaktaydı. Sadece tarımla uğraşan fakir çiftçiler şehirde kalmaya devam etmişlerdir.⁴⁴

Yahuda Krallığından Babil bölgesine sürülen Yahudilerin dört bin altı yüz civarında olduğu belirtilmektedir.⁴⁵ Ancak Babil'den sürülen Yahudilerin sayısı ile ilgili olarak Eski Ahit'te farklı yerlerde farklı bilgiler verilmektedir. Bu farklı sayı bilgileri sadece Babil bölgelerine sürülenlerle ilgili olup farklı bölgelere gidenleri kapsamamaktadır. Eski Ahit'in vermiş olduğu bu farklı bilgilerden hareketle on bin civarında kişinin Babil bölgelerine sürgün edildiği söylenebilir.⁴⁶ Diğer bir kaynakta ise bu sayının on iki bin olduğu (çocuk ve kadınlarla otuz bin) vurgulanmaktadır.⁴⁷ Babil'den sürülen Yahudilerden bir grubunun Mezopotamya bölgesi üzerinden

⁴⁰ Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia, *Orat Çağda İki Yahudi Seyyahın İslam Dünyası Gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul: İfav Yayınları, 2009, s. 100-102; Puteşestviye Ravvin Benamina Tudeliskogo, *Tri yevreyskih puteşestvennika XI i XII st. Eludad Danit*, ravvini: Benamin Tudeliskiy i Petahiy Regensburskiy. Pervod, pimeçaniya i kartı L. V. Margolina, Sang-Peterburg, 1881, s. 100-102.

⁴¹ II. Krallar, 19/12, İşaya, 37/12.

⁴² Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En eski devirlerden 16. asra kadar*, İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi, 1. C. , 1970, s. 20.

⁴³ Bazı kaynaklarda M.Ö. 586 geçmektedir: Leo Dupree Sandgren, *A History of Jews and Christians from the Babylonian Exile to the Advent of Islam*, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, Printed in the United States of America, 2010, s. 28.

⁴⁴ II. Krallar, 25/26, Yeremya 41/44; Tyumenyev, *a.g.e.*, s. 62-63; Lev Gumilyev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2003, s. 114.

⁴⁵ Yeremya, 52/30.

⁴⁶ II. Krallar, 24/14-16, II. Krallar, 25/8, Yeremya, 52/28-30; Tamar Morad, Dennis Shasha and Robert Shasha, *Iraq's Last Jews*, New York: Palgrava Macmillan, 2008, s. 2.

⁴⁷ Muhammad Dandamayev, *Politiçeskaya istoriya Ahamenidskoy derjavı*, Moskova: İzdatelstvo Nauka glavnaya redakçiya vostoçnoy literaturı, 1985, s. 49.

Kafkasya'ya yönelerek Azerbaycan'da Kür Nehri havzasına ve Dağıstan'a yerleştiklerine dair bilgiler de bulunmaktadır.⁴⁸

Asurlular gibi Babilliler de Yahudileri şehir merkezlerine değil, ülke sınırlarına yerleştirmişlerdir. Her ne kadar özgürlükleri kısıtlanmış olsa da, sınırlarda ticari faaliyetlerde bulunmayı başarmışlardır. Ancak Babil'in, komşu devletlerle kıyaslandığında yüksek ekonomi, ticari ve endüstriyel alanlarda ileride olduğunu göstermektedir. Babil Yahudileri kendi buldukları ülkelerde yoğun olarak tarım ve zanaatla uğraşıyorlardı. Babil'de ise daha çok ticarete entegre olmuşlardır. Bu durum Babil'deki Yahudilerin ve sonraki nesillerinin hayatında ciddi anlamda değişikliklere neden olmuştur.⁴⁹

Yahudilerin en büyük, en zengin nüfusları ve önde gelen akademileri Mezopotamya bölgesinde idi. Ticaret yolları Susa, Şiraz ve İsfahan gibi Pers Yahudi yerleşim yerleri boyunca devam ediyordu. Mezopotamya bölgesi Yahudi tarihinde ticari anlamda ilerlemenin yanısıra dini ve bilimsel anlamda da mesafe kat etmiştir. Babil'deki Yahudi Akademileri, Babil Talmudu'nun yazıya geçirilmesi ve Ortodox (Rabbani) kültürünün gelişmesi de bu döneme tekabül etmektedir.⁵⁰

2. Babil Topraklarında Pers Hâkimiyeti ve Yahudiler

Persler, Babil'i işgal edip o dönemde tarihin en büyük İmparatorluğunun kurulmasında Kral Cyrus'a (M.Ö. 559-530) Babil'in yolunu açmaları gibi hizmetlerinden dolayı Yahudileri ödüllendirmişlerdir. Dolayısıyla II. Babil İmparatorluğu, Yahudilerin girişimleri ile Ahameni Kralı Cyrus tarafından M.Ö. 539'da ortadan kaldırılmıştır.⁵¹ Cyrus, M.Ö. 539'da bir ferman çıkararak Yahudilerin Yeruşalim'e dönmelerine izin vermiş⁵²; kendi mabetlerinin yeniden inşasını, Ahameni İmparatorluğuna bağlı bir krallık olarak devam etmesini desteklemiştir. Eski Ahit'in

⁴⁸ Arnold Poseph Toynbee, *A Study of History*, The Geneses of Civilizations, Part 2, Volume 2, Oxford University Press, 1934, s. 409; Velidi Togan, *a.g.e.*, s. 20.

⁴⁹ II. Krallar, 24/27, Yeremya, 52/1-30, Nehemya, 5/17; Tyumenyev, *a.g.e.*, s. 63-64; Babil'deki ticari yaşamın ayrıntıları için bkz: Nikolskiy Nikolay, *Kultura Drevney Vavilonii*, Minsk: İzdatelıstvo Akademii Nauk BSSR, 1959, s. 193-409.

⁵⁰ Melvin J. Konner, "Jewish Diaspora in the Ancient World, Africa, and Asia", ed. Melvin Ember, Carol R. Ember, Ian Skoggard, *Encyclopedia of Diasporas*, New York: 2005, s. 182; Morad vd., *a.g.e.*, s. 1.

⁵¹ Mahmut Nana, *Yahudi Tarihi*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2008, s. 382.

⁵² Anton Agarunov, *Yevrei Azerbaydjana İstoriya İ Sovremennosti*, İzrail: İzdatelıskiy Dom Mirvori, 2008, s. 11; Morad vd., *a.g.e.*, s. 2.

ifadesiyle Yehova, Cryus'un kalbini uyandırarak Yeruslm'de kendisine bir ev yapmasını emretmiştir.⁵³

Babil'deki Yahudilerden Yeruslm'e ve Yahuda'ya giden ahali, kendi şehirlerine olmak zere Zerrubabel, Yeşua, Nehemya, Seraya, Reelaya, Mordekay, Bişan, Mispar, Bigvay, Rehum ve Baana ile beraber yerleşmişlerdir.⁵⁴ Ancak Babil ve civar bölgelerde yaşayan Yahudi toplulukları Yeruslm'e dnmemekte kararlıydılar ve birçoğu yerleşik hayata devam etmiştir.⁵⁵ Babil'deki Yahudiler birçok alanda kendilerini geliştirdikleri ve yerleşik hayata geçtiklerinden dolayı kendilerini Yeruslm'deki kardeşlerinden stn görmüşlerdir.⁵⁶

Cyrus ve sonra gelen krallar Yahudilerin uzlaşma, casusluk ve komplo düzenleme gibi konulardaki kabiliyetlerinden dolayı, bazı Yahudi gruplarını lkenin emniyetini sağlamak amacıyla işgal ettikleri lkelere yerleştirmişlerdir. Böylece Yahudiler Babil ve Horasan (Hrkanya) zerinden Elam, Medya, Favus, Ermenistan, Kubad, Kiya ve Karadeniz sahillerine, ayrıca Kk Asya ve Suriye'nin Akdeniz'e bakan kıyılarına yayılmışlardır.⁵⁷ Babil'deki Yahudilerden bir kısmı, belli bir süre sonra şimdiki İan topraklarına geçmişlerdir. Nitekim İsfahan kentinde iki bin yıllık Yahudi-Musevi Mezarlığı bulunmuştur. Yahudiler M.. V. yüzyılda İan'ın rgey (sonraları Cey) Kentinde yaşamışlardır. Yahudiler İsfahan kentini kendilerinin kurduğunu iddia etmişlerdir.⁵⁸

İan'ın Etnik Arabistan ve Etnik Lorestan'ın şuş-şuşter bölgelerinde çok sayıda Yahudi'nin yaşadığı bilinmektedir. İanlı Kral I. Serhas'ın (Haşayarşa-M.. 519)⁵⁹ eşi ve kraliçe Ester bu Yahudi topluluğundandı.⁶⁰ Zerdüştilik Cyrus döneminden itibaren İan'da aktif bir şekilde yayılıyordu.⁶¹ Devletin resmi dini Zerdüştilik idi ve halk (din

⁵³ Ezra, 1/1-5.

⁵⁴ Ezra, 2/1-2; Ayrıca Yeruslm ve Yahuda bölgelerine yerleşen Yahudilerin sayısı ve hangi kabilelere ait olduklarına dair bkz: Ezra, 2/3-70.

⁵⁵ Moisey Bekker, *Yevrei Azerbaydjana: İstoriya İ Sovremennosti*, Bakı: Polygraphic Production, 2000, s. 6; İosif Flaviy, *İudeyskiye drevnosti İudeyskaya voyna Protif apion*, Minsk: Alfa-Kniga, 1994, s. 340.

⁵⁶ Eva Groepler, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, ev. Süheyla Kaya, İstanbul: Belge Yayınları, 1999, s. 8.

⁵⁷ Nana, *a.g.e.*, s. 382.

⁵⁸ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, Yeni Zamanlar Dağıtım, yy, 1997, s. 352.

⁵⁹ Ester, 1/1-22.

⁶⁰ Erol Sever, *Yezidilik ve Yezidilerin Kökeni*, İstanbul: Berfin Yayınları, 1993, s. 57; Agarunov, *a.g.e.*, s. 11.

⁶¹ Bekker, *a.g.e.*, s.7.

adamları, savaşçılar, memurlar ve halk şeklinde) bir birinden ayrılmış, kastlara bölünmüştü. Yahudiler ise tarımla uğraşan ayrı bir kast oluşturuyorlardı.⁶² I. Serhas, İran'daki bütün Yahudilerin Zerdüşt inancına dönmeleri yoksa katledileceklerine dair ferman çıkarmıştı. Eşi Kraliçe Ester, kocasını ikna ederek katliamın önüne geçmişti.⁶³ Bu baskılara rağmen Yahudilerden az sayıda kişi Ahameni İmparatorluğu idaresinde yer almayı başarmıştır. Ayrıca İran'ın ülkelerarası ticaretteki aktif rolü, Yahudilerin İran'daki halkla aktif ilişkileri zamanla onları dillerini unutma ve daha çok Farsçayı kullanma noktasına getirmiştir. Kendi aralarındaki konuşma dili Aramice, ibadet ve yazı dili ise İbranicedir. Bu diller günlük yaşamda pek kullanılmıyor, Farsça daha yaygın olarak konuşuluyordu.⁶⁴

M.Ö. VI. yüzyıla ait olduğu iddia edilen (günümüz Irak-eski Babil) yirmi üç yıllık kraliyet subayının Murashu aile belgeleri, bölgedeki Yahudilerin faaliyetlerini anlatmaktadır. Bu belgeler, Yahudilerin Ahameni tahtına ve Fars kraliyet aile üyelerine ait tarım arazilerini ve diğer mülkleri kiraladıklarına dair kanıtlar içermektedir. Ayrıca diğer azınlıklarda olduğu gibi, İran Yahudilerinin para, mülkiyet, dini, ailevi ve bazı önemli konulardaki davaları da kendi “Yahudi Mahkemeleri” tarafından kararlaştırılıyordu. Görüldüğü kadarıyla Ahameniler döneminde -istisnalar hariç- Yahudilere karşı ciddi bir müsamaha söz konusudur. Yahudiler dâhil diğer gruplar arasında evlilik sözleşmeleri de gündem olmuştur.⁶⁵

Ezra ve Nehemya dönemine kadar olan karma evlilik sözleşmeleri daha sonra yasaklanmış ve Yahudi olmayanlarla evliliğe devam edenlere cezalar uygulanmıştır. Bu yasaklamalarla ilgili olarak Eski Ahit'te şu ifadeler yer almaktadır: “*Ey Tanrımız, bundan başka ne diyebiliriz? Kulların peygamberler aracılığıyla verdiği buyruklara uymadık. Şöyle demiştin: Mülk edinmek için gitmekte olduğunuz ülke, orada yaşayan halkların iğrençlikleriyle kirlenmiştir. İğrençlikleri yüzünden ülke baştanbaşa murdarlıklarla doldu. Bunun için kızlarınızı onların oğullarına vermeyin. Onların kızlarını da oğullarınıza almayın. Hiçbir zaman onların esenliği ve iyiliği için*

⁶² Groepler, *a.g.e.*, s. 8.

⁶³ Sever, *a.g.e.*, s. 57.

⁶⁴ Bekker, *a.g.e.*, s. 9; Agarunov, *a.g.e.*, s. 11; Groepler, *a.g.e.*, s. 8.

⁶⁵ Massoume Price, “A brief history of Iranian Jews”, *Iran Chamber Society*, December 2001, http://www.iranchamber.com/religions/articles/history_of_iranian_jews1.php, (08.05.2019).

çalışmayın. Öyle ki, güç bulasınız, ülkenin iyi ürünlerini yiyesiniz ve ülkeyi sonsuza dek oğullarınıza miras bırakasınız”⁶⁶

Nehemya’da da şu ifadeler yer verilmiştir: *“Adamları azarladım, lanet okudum. Bazılarını dövüp saçlarını yoldum. Tanrı’nın adıyla onlara ant içirdim ve “Yabancılar kız verip kız almayacaksınız” dedim, “Kral Süleyman bu yabancı kadınlar yüzünden günaha girmedi mi? Onca ulusun kralları arasında Süleyman gibisi yoktu. Tanrı onu öyle sevdi ki, bütün İsrail’e kral yaptı. Ama yabancı kadınlar onu bile günaha sürükledi. Şimdi de siz yabancı kadınlarla evlenerek Tanrımız’a ihanet ediyorsunuz. Yaptığınız bu büyük kötülüğe göz mü yumalım?” Başkâhin Elyášiv oğlu Yoyada’nın oğullarından biri Horonlu Sanballat’ın kızıyla evliydi. Bu yüzden onu yanımdan kovdum.*”⁶⁷

I. Şapur (M.S. 241-272) döneminde Sasani bürokrasisi Yahudilerin kurumsallaşmasına ve Exillarch veya Rosh Ha Cola (Diaspora Başkanı) tarafından resmi liderlik yapmalarına izin verilmiştir.⁶⁸ Özellikle İranlı Ahameni Kralı Cyrus (M.Ö. 559-530) döneminden sonra yirmi beş yüzyıl boyunca Yahudiler İran’da yaşamaya devam etmişlerdir. Romalı Komutan Titus’un M.S. 66’da Kudüs’ü (Yeruşalim) kuşatmasından sonra İran’da yeni bir Yahudi topluluğu yerleşeye çalışmıştır. İran Kralı Behram Gur’un (M.S. 420-438) kardeşi Nersi’nin annesinin de bu Yahudi topluluğundan olduğu rivayet edilmiştir.⁶⁹

C. HELENİZM VE MAZIDAKİLİĞİN İRAN YAHUDİLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Pers İmparatorluğunun Büyük İskender tarafından yenilgiye uğratılmasından sonra (M.Ö. 332) el işçiliği ve ticaretin gelişmesi, eşlik ettiği Helenistik dönemin başlamasıyla zirveye yükselmiştir. İskender ile Pers İmparatorluğunun son Kralı III. Darius (M.Ö. 336-330) arasındaki Gaugamela Savaşı önemli sayıda nüfusun göçüne yol açmıştır. Bu esnada pek çok Yahudi doğu ve kuzeyden daha uzaklara göç etmiştir. Bazıları ise Part Krallığı topraklarında yaşamaya devam etmiştir.⁷⁰

⁶⁶ Ezra, 9/10-12.

⁶⁷ Nehemya, 13/25-28.

⁶⁸ Massoume Price, “A brief history of Iranian Jews”, *Iran Chamber Society*, December 2001, http://www.iranchamber.com/religions/articles/history_of_iranian_jews1.php, (08.05.2019).

⁶⁹ Blaga, *a.g.e.*, s. 352.

⁷⁰ Bekker, *a.g.e.*, s. 11.

Helenizm, İnan, Turan, Hindistan gibi Arapların, Kafkasların, Eftalitlerin bağımsız fakat küçük prensliklerinin yerleştiği büyük süper ulusların sınırlarında, Gnostik görüşü savunanlar, sığınak ve güvenlik bulmuşlardı. Filistin’i Mezopotamya ile değiştiren Yahudiler de bunlar arasındaydı. Dolayısıyla bu gelişmelerden etkilenen Yahudiler, yaratıcı fikrin uyanışına tepki olarak, eski rivayetlere dayalı Kabalayı meydana getirip, Talmud’un sert kuralları arasına sokmayı başarmışlardır. Bununla beraber Manistik, Essenese (İsiyim) ve Düalist görüşlere ve İnan ve Bizans’ta ortaya çıkmış yeni fikirlere yönelişler de vardı.⁷¹

Bu karışıklıkta ülke, içerisindeki farklı etnik toplulukların asimile edilerek bir nevi mozaik haline dönüştüğü, farklı düşüncelerin ve inanç sistemlerinin ortaya çıktığı dönemden geçiyordu. Bundan dolayı ülke içerisinde bir barışın varlığından söz edilemezdi. Devlet erkânı ve Maglar şahın iktidarını ve yetkilerini sınırlandırmaya çalışıyorlardı. Yahudiler ise devletin ve dolayısıyla şahın yanında yer almayı tercih etmişlerdi. M.S. 491 yılında ziraî ürünlerin azlığı, çekirge istilası ve kuraklık ülkede isyanların çıkmasına neden olmuştur. Devlet erkânından Mazdek (Mazdek) adlı bir vezir, devleti bu zor durumdan kurtarmanın ve “aydınlık hükümdarlığı”nın mümkün olabilmesi için güçlü irade ve aklın hâkim olması gerektiğini düşünüyordu. Mazdek’a göre dünyadaki adaletsizliğin nedeni akılsızlıktı. Bunun için de zenginlerin mallarına el koyarak akıllılar olan taraftarları arasında paylaştırmak ve kendilerinden farklı düşünen “akılsızları” katletmek suretiyle bu adaletsizliği düzeltebileceğini iddia ediyordu.⁷²

İnan şahı ve bazı kişiler de Mazdek’in bu düşüncesine katılmışlardı. Devlet güçlerini eline alan Mazdek, ülke içerisindeki topluluklar üzerinde katliamlar başlattı. Mazdeki’lerin elinde kukla durumuna düşen Şah Kavad, vezirlerinden korkarak M.S. 496’da Eftalitler’e sığınmıştı. Sığındığı bölgeden orduyla dönerek tahtına kavuştuysa da, Mazdekiler tahtın etrafında hâkimiyetlerini korumaya ve farklı düşünen herkesle mücadele etmeye çalışıyorlardı. M.S. 539’da Prens Hosrov (Hüsrev) Mazdek karşıtı insanlardan bir ordu kurarak ve Sakalar’ı da safına alarak Mazdek’ı asmış, taraftarlarını da diri diri toprağa gömmüştür. Ülkeden kaçmayı başaran Mazdek yanlıları ise Kafkasya’ya sığınmışlardır. Mezopotamya ve İsfahan Yahudileri hadiselerin fiilen

⁷¹ Gumilyev, *a.g.e.*, s. 124; Lev Gumilyev, *Drevnyaya Rusi i Velikaya stepi*, Moskova: İzdatelskiy Eksmo, 1989, s. 98.

⁷² Gumilyev, *a.g.e.*, s. 133.

içerisinde yer aldıkları için ciddi kayıplar vermişlerdir. Mazdekiler, Ortodoks-Talmudçular gözünde menfur insanlardı; hür iradeli Kabalistlere göre ise saygın kişiler sayılıyorlardı. Her iki tarafta bulunan Yahudiler de birbirleriyle çatışma halindeydiler.⁷³

Mazdekiler zafer kazandığında Ortadoks-Talmudçu Yahudiler için hayati tehlike arz edeceklerinden dolayı Bizans'a göçmek zorunda kalmışlardı. M.S. 529'da İran'da Mazdekiler hezimete uğrayınca, onlarla beraber hareket eden Yahudiler (Kabalistler kastedilmektedir) için zor günler başlamıştı. Nitekim İran Yahudi Cemaati Lideri Mar Zutra Mazdekilerle işbirliği yaptığı için asılmış, tahta geçen Hüsrev Anuşirvan bütün Yahudileri kılıçtan geçirmiştir. Sağ kalan Mazdekiler ve saflarında bulunan Yahudiler ise, Medya-Atropatena'ya (bugünkü Azerbaycan) sığınmışlardır. Bu bölgede yaşayan Hıristiyanlar, ateşe tapan İranlılardan nefret ettikleri için ülkelerine sığınan bu göçmenlere kucak açmışlardır. Yahudiler, bir taraftan bu bölgelerdeki halkın geleneklerini gözeterek onlara ayak uydurmaya çalışırken, diğer taraftan mukaddes gelenekleri olan Şabat Bayramını kutlamayı ve sünnet olmayı da ihmal etmemişlerdir.⁷⁴

D. ARAPLARIN AZERBAYCAN'I FETHİ ZAMANINDA YAHUDİLER (M.S. VII. YÜZYIL)

M.S. VII. yüzyılda yaşamış tarihçi Moisey Kalankatuklu, "*Albaniya Tarihi*" adlı eserinde Kafkas Albanyası'nın başkenti olan Partava'da (şimdi Azerbaycan'ın Berde Şehri) Hıristiyan ve putperest halklarla beraber Yahudilerin de yaşadığını ve diğer halklarla ticaret yaptıklarını kaydetmiştir.⁷⁵ İslam dininin bu bölgelere yayılmasından önce, zanaat ve işçilikle uğraşanlar Hıristiyan ve Yahudilerden oluşuyordu. Arap egemenliğinden sonra inşaat, terzilik, kunduracılık vb. işlerle Hıristiyanlar; boyacılık, tabaka, erkek çocukları sünnet etme gibi işlerle Yahudiler ilgileniyordu. Yahudiler ayrıca Hıristiyanların yapamadığı işlerle de uğraşıyorlardı.⁷⁶

Araplarla yerleşik halklar arasında yapılan bazı anlaşmalar, Azerbaycan'ın çeşitli kentlerinde Yahudilerin bulunduğunu göstermektedir. Böylece, Debil ve Neşave

⁷³ Soloduhov Yu. A, "Dvijeniye Mazdeka i vosstaniye yevreyskogo naseleniya İraka", *Vestnik drevney istorii*, S. 3-4 (1940), s. 131-145.

⁷⁴ Gumilyev, *a.g.e.*, s. 134,135; Gumilyev, *Drevnyaya Rusi i Velikaya stepi*, s. 113; Avram Gyarkavi, "Skazaniya yevreyskih pisateley o hazarah i hazarskom çartstve", Sankt-Peterburg, İmperatorskoy Akademii Nauk, (1874), s. 17; Boris Miller, "Tatı, ih rasseleniye i govori (Materialı i voprosı)", *Baku, İzvestiya Obşestva Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjan*, C. VII, S. 8, (1929), s. 22-23.

⁷⁵ Moisey Kalankatuklu, *Alban Tarihi*, Bakı: Avrasya Pres, 2006, s. 138, 151.

⁷⁶ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, Bakı: Şerg-Gerb Yayınları, 2007, s. 193.

(Nahçıvan) şehirlerinin ahalisi ile yapılan anlaşmalar, Ateşperestleri (Zerdüştiler) ve Yahudileri koruma altına almaktaydı.⁷⁷ Azerbaycan'ın ehl-i kitap olarak kabul edilen Hıristiyan ve az sayıdaki Yahudi nüfusu, aynı zamanda kutsal kitabı "Avesta" olan Ateşperestlerle (Zerdüştiler) yapılmış anlaşmalarda Arapların siyasi hâkimiyetini kabul etmişlerdi. İslam dininin gayri müslim tebaaya uyguladığı "zımmi" statüsündeki can vergisi, halkların maddi durumlarına tatbik edilmişti.⁷⁸

E. DAĞ YAHUDİLERİNİN HAZARLARLA BAĞLANTISI (M.S. VII-IX. YÜZYILLAR)

Savaşçı ve göçebe Türklerden oluşan Hazarlar, M.S. VII. yüzyılın başlarında Doğu Kafkasya'da ortaya çıkmıştır. Şimdiki Derbent Şehrinin kuzey kapılarını Hazarlar ele geçirmiştir. Hazarlar, M.S. 730 yıllarında şimdiki Azerbaycan topraklarının çoğunu işgal etmelerine rağmen, bir süre sonra güneyden gelen saldırılardan dolayı Derbent'e geri çekilmek zorunda kalmışlardır. VIII. yüzyılın son çeyreğinde Hazar egemenliğine giren Kafkasya'nın bu bölgelerinde, birçok Yahudi yerleşim yerinin bulunduğu dair bilgiler Arap kaynaklarında da bulunmaktadır. Arap tarihçiler bu bölgelere seyahat ederek buradaki Kafkas Yahudileri hakkında tanıklık etmişlerdir. Mesûdî, Yahudilerin Zergeran bölgesinde (şu anda Dağıstan'ın güneyindeki Kobaçi köyü) topluca yaşadıklarına dair bilgiler vermiştir.⁷⁹

İbn Havkal'a göre ise, M.S. 722'de Hazar kenti olan Semender'deki yerel halkın Hazarlar tarafından desteklenerek Araplara karşı ayaklanmaları sağlanmıştır. Bu ayaklanmalar, en çok Tabasaran ve Kaitag şehirlerinde yükselmiştir. İbn Havkal, Araplara karşı isyanlarda Yahudilerin de yer aldığını bildirmiştir. Ancak, Hazarlar bu bölgelerdeki desteklerini çekince ayaklanmalar Araplar tarafından bastırılmış ve halkın İslam'ı kabul etmeleri istenmiştir. İslam'a girmek istemeyen Yahudiler, Hazarlara sığınmışlardır. Yahudilik, M.S. VIII-IX. yüzyıllarda Hazarlar arasında yayılmıştır. Bu

⁷⁷ Naile Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1993, s. 51; Abbasgulu Ağa Bakıhanov, *Gülüstanı-Irem*, Bakı: Azerbaycan Medeniyet ve Turizm Nazirliği Yayınları, 2010, s. 65.

⁷⁸ Velihanlı, *a.g.e.*, s. 54; Bakıhanov, *a.g.e.*, s. 77.

⁷⁹ Mes'ûdî, *Mürüccü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, C. 1, Beyrut: Darul Hicriyye, 1965, s. 198; Karaulov H. A., "Svedeniya arabskih pisateley o Kavkaze, Armenii i Azerbaydjane", *Tiflis, Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza*, C. I, S. 29 (1901), s. 1-73; Karaulov H. A., "Svedeniya arabskih geografov IX i X vekov po R.Xr. o Kavkaze, Armenii i Azerbaydjane", *Tiflis, Sbornik metirialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza*, C. I, S. 38 (1908), s. 1-130; John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007, s. 177.

yayılmının neticesinde İran ve Bizans'taki Yahudiler Hazar'a göç etmişlerdir. İbn Havkal, o zamanlar Kafkasya'daki Yahudi cemaatinin oldukça büyük olduğunu ve bahsedilen yerlerden yapılan göçün iki yüz yıl devam ettiğini ileri sürmüştür.⁸⁰

Pers Yahudileri (Dağ Yahudilerinin ataları kastedilmektedir), Mazdekiler (Azerbaycan'daki İran halkları Tat'lar) ve Hazarlar, birbirlerine tesir etmeden kendi geleneklerini devam ettirmişler ve iki yüz yıl boyunca barış içinde bir arada yaşamışlardır. Birçok konuda birlikte hareket etmelerine rağmen, farklı inançlara sahip oldukları için ayrı ayrı dualar etmişlerdir.⁸¹ Zeki Velidi Togan, İbn Fadlan'ın verdiği bilgileri detaylandırarak, daha önce Kafkasya'ya yerleşen Yahudilerin, Hazar Hakanı'na ve hanedanına kendi dinlerini kabul ettirmede başarılı olduklarını kaydetmiştir.⁸² Hazar Hakanı Bulan, M.S. 718-740 yılları arasında Yahudiliği kabul ederek⁸³ halkı için Yahudi ayinlerini düzenlemeye başlamıştır. Bulan bu düzenlemeleri Rabbinik (Talmudik) öğretilere göre değil, benimsediği Karaî Yahudiliğin öğretileri doğrultusunda yapmıştır. Buna karşın bütün Yahudi hahamlar ise öğretilerini takip ederek sadece Yehova'ya ibadet etmelerini sağlamaya çalışmışlardır. Rabbinik mezhebine göre Yahudilik, halkın kültürü, "Yehova'nın seçkisidir" ve bu nedenle yapılan dönüşümler (diğer halkların Yahudiliği benimsemesi), "İsrail'in Cüzzamı" olarak kabul edilmiştir. Bulan, Yahudiliğin kurallarını esas alarak, putperestlerin yaşadıkları yerlerden çıkartılarak ülkeyi terk etmelerini sağlamış ve atalarının dininden sapan Yahudileri (Rabbinik-Talmudik Yahudiler kastedilmektedir) dini inançlarına dönmeye ikna etmiştir.⁸⁴

Hazarlar Yahudiliği kabul ettikleri zaman Karaî mezhebi, henüz Karaî ismini almamıştı. Karaîler, "Ananiyyûn" (Ananîler)⁸⁵ olarak biliniyordu. Ananîler'e Karaî ismi IX. yüzyılda verilmiştir. Bundan dolayı, Hazarların Yahudiliği benimsediği VIII. yüzyılda Karaî ismini aramak doğru olmayacaktır. Ancak Karaî inançları, Talmud'un

⁸⁰ İbn-i Havkal, *Kitâbü Sûreti'l-arz*, thk. J. H. Kramers, Leiden: 1938-39, s. 528.

⁸¹ Vsevolod Miller, *Materiali dlya izuçeniya yevreysko-tatskogo yazıka. V vedeniye, tekstu i slovarı*, Moskova: URSS, 2017, s. 8-9; Mihail Artamanov, *İstoriya Hazar*, Leningrad: Gosudarstvennogo Ermitaja, 1962, s. 268; Gumilyev, *a.g.e.*, s. 121-122.

⁸² Togan, *a.g.e.*, s. 58.

⁸³ Herman Rosenthal, "Chazars", *The Jewish Encyclopedia (J. E.)*, ed. Isidore Singer, New York and London: Funk and wagnalls company, 1903, C. 4, s. 2; Bakıhanov, *a.g.e.*, s. 35; Haldon, *a.g.e.*, s. 108-109.

⁸⁴ Gumilyev, *a.g.e.*, ss. 121-122; Countries and their Cultures, *Mountain Jews - History and Cultural Relations*, <https://www.everyculture.com/Russia-Eurasia-China/Mountain-Jews-History-and-Cultural-Relations.html/>, (08.05.2019).

⁸⁵ Ananiyyun için bkz., Mehmet Aydın, "Karaizm", *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005, ss. 359-360.

ortaya çıktığı zamanlarda, ona muhalif olarak başlamıştır. Karaîler, Talmudculara karşın Yahudiliği daha saf şekliyle korumaya çalıştıklarını iddia etmişlerdir. Talmudcular da Yahudiliğin İsrail oğullarına has milli bir din olduğunu savunurken, Karaîler onlara muhalif olarak diğer halklar arasında Yahudi misyonerliği yapmışlardır.⁸⁶

M.S. 723-787 yıllarında vaftiz edilmeye zorlanan Yahudiler, Bizans zulmünden kaçarak Hazar Devletine sığınmışlardır.⁸⁷ Daha önceden beri bu bölgelerde yaşayan dindaşları onları iyi karşılayarak, yerleşmelerine yardımcı olmuşlardır. Yerli hahamlar da Karaîler'e yakınlıklarını hissettirecek muamelede bulmuşlardır. Ancak kendilerini tek bir etnik halk olarak algılamamış ve buna göre davranmışlardır. Gerçek şu ki Hazar Devletine sığınan Bizans Yahudileri, yerli Yahudilerden daha aktif rol oynayarak Hazar Devletini hanlıktan erken orta çağın güçlü İmparatorluğuna çevirmişlerdir. Bizans'tan gelen Yahudiler ise, Hazar Devletinin İdil, Semender, Samkerçe, Belencer ve diğer bölgelerine karışık halde dağılmışlardır. Hazarların pek fazla uğraşmadıkları ticari konularda yeteneklerini göstererek, ülkelerarası düzeyde ticaret yapmaya çalışmışlardır. Hazar Kırvalı Bulan, yaptığı reformları Bizans Yahudi Hahamlarının Hazar Devletine gelişinden sonra başlatarak, İran Yahudilerini Mazıdaki geleneklerinden arındırmayı amaçlamıştır.⁸⁸

İki toplumu (Hazar ve Bizans Yahudileri kastediliyor) bir araya getirmek Hazar Devleti için sorun oluşturmamıştır. Türk boyundan gelen Hazar hanedanlığı, bozkır halklarına özgü bir müsamaha göstermiştir. Özellikle devletin diplomatik ve ekonomik görevlerinde kullanılmak üzere, zeki ve çalışkan olduklarına inandıkları Yahudileri devlet bürokrasisinde önemli görevlere getirmişlerdir. Hazar'a gelen zengin Yahudiler, Hazar hanlarına ve vezirlerine görkemli hediyeler getirmiş ve Yahudi kadınlarının güzellikleri han haremelerini doldurmuştur. VIII. yüzyılın sonunda Terek ve Volga arasında, karışık Yahudi-Hazar evlilikleri neticesinde birçok çocuk doğmuştur.⁸⁹ Hazarlardaki Türk boyları çok evliliği koruyarak güzel Yahudi kadınlarla evlenmişlerdir. Doğan oğulları, Yahudi cemaatine bağlı Türk prensleri olarak büyümüşlerdir.⁹⁰ Hazarlar, tüm

⁸⁶ Süreyya Şapşaloğlu, *Kırım Karâi Türkleri*, Ankara: Türk Yılı, C. I, 1928, s. 579.

⁸⁷ İzrail Berlin, *İstoriçeskiye sudıby yevreyskogo naroda na territorii Russkago gosudarstva*, Peterburg: Kingoizdatelstvo "Yevreyskaya İstoriçeskaya Biblioteka", 1919, ss. 75-78; Gumilyev, *a.g.e.*, s. 118-119.

⁸⁸ Gumilyev, *a.g.e.*, ss. 123-124.

⁸⁹ Gumilyev, *a.g.e.*, s. 131; Pavel Kokovçov, *Evreysko-hazarskaya perepiska v X veke*, Leningrad: Tipografiya AN SSSR, 1932, s. 113.

⁹⁰ Gumilyev, *a.g.e.*, s. 132.

Avrasya'daki topluluklar gibi anne ve baba tarafından akraba sayılıyorlardı. Bu nedenle bir Hazarlı'nın Yahudi bir kadından doğan oğlu, Hazar klanının tüm haklarına ve Yahudi topluluğunun imkânlarına sahipti. IX. yüzyılın ilk on yılında Hazar Hakanlığında etkili bir Yahudi olan Obidaya, babasından sonra iktidarı ele geçirecek devletin dinini Rabbanî Yahudiliğe dönüştürmüştür. Dolayısıyla Hazar Devletinin yıkılışına kadar Yahudi hanedanlığının temelini kurmuştur.⁹¹

Yahudi yerleşimcileri, Kafkasya'nın Arap yönetimi altındaki bölgelerde varlıklarını sürdürmüşlerdir. XIII. yüzyıl Arap kaynaklarında belirtildiğine göre Arapların, 922 yılında, Bab-el Ebbab'daki (Derbent şehri kastedilmektedir) sinagogları tahrip ettikleri kaydedilmiş ve Hazarlar da -buna cevap mahiyetinde- başkentlerindeki camileri yıkmışlardır. Hazarlar Kafkasya'daki Yahudilerin güvenliğinin garantörlüğünü üstlenmişlerdir. Hazar Hakanlığı, 965 yılında kuzeyden ilerleyen Kiev Prensi Svyatoslav birliklerinin⁹² ve güneydoğusundaki Harezmîlerin saldırıları neticesinde ciddi yenilgiye uğramıştır. Bu saldırılar neticesinde Hazarların sınırları giderek küçülmüştür. Hazar Hakanlığındaki halkların, yani Yahudiliği benimsemiş Hazarların bir kısmı İslam'ı kısa bir sürede kabul etmişlerdir. Ancak inançlarına bağlı kalan bir kısım Yahudi ve Hazar Yahudileri, Kafkasların Tatar-Moğol istilasına kadar Feodal Müslüman Devletlerinde yaşamaya devam etmişlerdir.⁹³ Bunlardan bir kısmı Dağıstan'a (Dağ Yahudileri), bir kısmı Kırırma (Karaîler), diğer bir grubu da batı Avrupa ülkelerine yerleşmişlerdir.⁹⁴

Kafkasya Yahudilerinin Orta Çağ tarihinin Hazarların tarihi ile ilişkili olduğu belirtilmelidir. Bazı araştırmacıların, Kafkasya Yahudilerinin Hazarların soyundan geldiği iddiası veya Hazarların köken itibarıyla Yahudi olduğu varsayımları siyasi konjonktüre bağlıdır. İlk yaklaşımın bir örneği, Hazarların kökeni hakkındaki ünlü Karaî etnik köken efsanesidir. Bununla Yahudilerin Kafkasya'da Hazarların bakiyesi oldukları efsaneleştirilmeye çalışılmıştır. Tarihi verilere bakıldığında Kafkasya Yahudilerinin varlığı Hazar Kağanı'nın Yahudileşmesinden çok önceki tarihe dayanmaktadır. Hazar bürokrasisinde bazı kesimin Yahudiliği benimsemesi siyasi

⁹¹ Miller, *a.g.e.*, s. 9; Kokovçov, *a.g.e.*, ss. 113-116; Artamanov, *a.g.e.*, s. 275; Gumilyev, *a.g.e.*, ss. 132, 135-136, 139-144.

⁹² Gumilyev, *a.g.e.*, 213.

⁹³ Dımışç, *a.g.e.*, s. 34.

⁹⁴ Gumilyev, *a.g.e.*, s. 213.

olmakla beraber, Bizans, Kırım, Kuzeybatı Kafkasya ve Dağıstan Yahudilerinden kaynaklanmaktadır. Hazar Hakanı'nın X. yüzyılda öldüğü belirtilmektedir. Kırım da dâhil olmak üzere Avaristan'da, Kuzey Kafkasya'da, Osetya'da ve Taman Yarımadasında, Hazarların çevresinde çeşitli Yahudi grupları bulunmaktaydı.⁹⁵ Böylece VII-IX. yüzyıllarda Yahudilerin Hazarlar üzerindeki etkisinden hareketle, X-XII. yüzyıllarda Dağ Yahudilerinin etnik içeriğine belirli sayıda Musevi Hazarların katılımı hakkındaki iddialar doğru sayılabilir. Burada Yahudi grubunun etnik bölgesinin merkezi olan Dağıstan Yahudileri düşünülmelidir.⁹⁶

Hazarlar üzerinde çalışan birçok araştırmacının tespitine göre Yahudiliği Hazar bölgesine getiren ve özellikle Hazar bürokrasisine kabul ettiren Dağ Yahudilerinin ataları olmuştur. Ayrıca Kafkas Yahudileri ile Yahudiliği benimseyen Hazarlar arasında evlilikler yapıldığı varsayılmıştır. Bu nedenle günümüz Dağ Yahudilerinin damarlarında Hazarların kanının aktığı iddia edilmiştir. Dağ Yahudilerinden bazı ilim ve siyaset adamı da bu hipotezi mümkün görmüşlerdir. Ancak Dağ Yahudilerinin kökenini Hazarlarla veya Hazarların kökenini Dağ Yahudileriyle bağdaştırma varsayımları spekülatifdir.

F. X-XVIII. YÜZYILLARDA AZERBAYCAN'DAKİ YAHUDİLERİN VARLIĞI

1. İlhanlılar (Moğollar) Döneminde Yahudiler

X. yüzyılda, Azerbaycan sınırları içerisinde yer alan Hazar Denizi kıyıları ve Dağıstan Vadilerinde Arap kontrolü zayıftı. Hazarların bu bölgelerde gözle görülür bir etkisi yoktu. Miladi 1220-1240 yılları arasında Moğollar Doğu Kafkasya üzerine yıkıcı hücumlar yaparak bu bölgeleri kontrolleri altına almışlardı. Bu zamanlarda yaşayan Kafkas Yahudileri hakkındaki bilgilere, Avrupalıların Moğollara gönderdikleri elçilerin seyahatnamelerinde rastlanmaktadır. Mesela papaz elçisi ve bir keşiş olan Plano Karpini (1182-1252), 1244 yılında Moğollar tarafından kontrol edilen bölgelere seyahat ederken, diğer Kafkas kabilelerinin yanısıra Yahudiliği kabul eden Brutahiyev kabilesinden de bahsetmiştir. Yine Fransa Kralı IX. Louis'in (1226-1270) elçisi

⁹⁵ Golb Norman, Priçak Omeliyan, *Hazarsko-Yevreyskiye dokumentı X veka*, Moskova-İerusalim: İzdatelstvo Geşarim, 1997, s. 36.

⁹⁶ Norman vd., *a.g.e.*, s. 50.

Fransiskan Keşiş Giyom Rubruk (1215-1270), 1254 yılında bu bölgelere yaptığı seyahati esnasında, birçok Yahudi'nin Derbent civarında yaşadığını yazmıştır.⁹⁷

XIII. yüzyılın ikinci yarısında İlhanlılar; Kafkaslardan Basra körfezine, Afganistan'dan Suriye çöllerine kadar geniş bölgeleri yöneten Moğol Hanları, Azerbaycan'ı İmparatorluklarının merkezî bölgesine çevirmişlerdir. İlhanlıların ilk dönemlerinde Azerbaycan bölgelerine Budist ve birçok Yahudi göçü başlamıştır. Argun Han (1284-1291) döneminde Yahudi olan Saad ed-Devle, İlhanlı Devletinin iç ve dış siyasetini yönetmiştir. Kendisi devletin başkenti olan Tebriz'in idari heyetinin başkanıydı. Ayrıca Yahudi Labid ben Abir-Rabi, tüm Azerbaycan'ın idari sistemine başkanlık ediyordu. İlhanlılar kendi devletlerini yönetmek ve namını yükseltmek için din, dil, ırk ayrımı yapmadan farklı milletlerden zeki ve başarılı yöneticiler almışlardır. Ancak, karışık göçlerin gelmesi ve İlhanlıların hâkim olduğu bölgelerde İslam'ın yayılması, Azerbaycan'daki Yahudi cemaatlerinin zayıflamasına neden olmuştur.⁹⁸

Hazarlardan sonra bu bölgelerde hüküm süren Moğollar ilk yıllarda halka hoşgörülü davranmaya çalışmışlardır. Fakat Yahudiler için refah ve güvenlik açısından endişe verici idiler. 1291 yılında Müslüman olan (ve 1304'e kadar hüküm süren) Kazan Han, 1295 yılında iktidara geldikten sonra Kafkasya'da gayri müslimlere baskılar yapılmaya başlanmıştır. XIV. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Kafkasya bölgesi, Yahudiler de dâhil olmak üzere yerel halkın ciddi şekilde acı çektiği, çeşitli baskılara maruz kaldığı bir mekâna çevrilmiştir.⁹⁹

2. Şirvanşahlar Döneminde Yahudiler

Dağıstan'ın güneyinde, Derbent geçidinin (Hazar veya Alban kapısı olarak bilinmektedir) arkasında, eski Arran/Alban'ın Kür Nehrine kadarki araziye kapsayan ve Azerbaycan bölgelerinden biri olan Şirvan bulunmaktadır. Tarihi Şirvan'da Derbent, Guba, Tabasaran, Bakü, Salyan, Şirvan ve Şeki gibi tarihi şehirler bulunmaktadır.¹⁰⁰ Bu

⁹⁷ Plano Karpini, Viligelım de Rubruk, *İstoriya Mongalov Puteşestviye vi vostoçniye strani*, çev. A. I. Maleina, Sang-Peterburg: İzdatelstvo Tip. A. S. Suvorina, 1911, s. 170.

⁹⁸ Bekker, *a.g.e.*, ss. 13-14; Elektronnaya Yevreyskaya Enciklopediya, *Azerbaydjan*, 1995, <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/10098/>, (29.04.2019).

⁹⁹ Hayırbey Kasımov, *Orta Esirlerde Azerbaycan Medeniyeti*, Bakı: Aspoligraf, 2008, s. 149; Dımşıç, *a.g.e.*, s. 34.

¹⁰⁰ Bakıhanov, *a.g.e.*, s. 12.

şehirlerde Yahudilerin yaşadığına dair bilgilere, Azerbaycan'lı Tarihçi Memmedeli Şerifli'nin eserinde rastlanmaktadır.¹⁰¹

Azerbaycan'ın Şirvan bölgesindeki Yahudi topluluğunun oluşumu Dağıstan Yahudilerinden bağımsız bir şekilde gerçekleşmiştir. XIII. yüzyılın ortalarında İran şehirlerinden gelen Yahudiler, Moğol İmparatorluğunun kurulmasından¹⁰² sonra, İran'dan Volga ve Bulgaristan'a kadar uzanan uluslararası ticaret yolunun geçiş noktasında bulunan Azerbaycan'ın Şabran şehrinde yerleşmişlerdir.¹⁰³ 1254 yılında Kafkasya yoluyla Moğolistan'dan gelirken Şabran şehrine de uğrayan Fransız Rahip Willelmi de Rubruk, Şabran'da birçok Yahudi'nin yaşadığını; ayrıca Şabran ve Şamahı şehirleri arasındaki kalelerde de kalabalık halde yaşadıklarını kaydetmiştir.¹⁰⁴

XIV. yüzyılın sonlarına doğru Azerbaycan'daki Şirvanşahlar Devleti dâhil, tüm devletlet ve halklar Timur'un (1336-1405) saldırılarına maruz kalmıştır. Timur'un ordusu Kafkasya'da farklı kabileleri birleştirerek, yönetimi Şirvanşahlar'a teslim etmiştir.¹⁰⁵

3. Safeviler Dönemindeki Yahudi Göçü ve Ticari Faaliyetleri

Şah İsmail, 1501 yılında Tebriz'e girerek kendisini Şah ilan ettikten sonra Şirvan bölgesi, İran'la yapılan ve kırk yıl süren çatışmaların sonuncusu olan Çabani (Cabanı) savaşıyla İslami bir bölge olarak İran'ın parçası haline getirilmiştir. Böylece tüm Doğu Kafkasya İran'ın kontrolüne girmiştir. Ancak, 1514'ten itibaren Kafkasya bölgesi, Şiî İran ile Sünnî Osmanlı Devleti arasında şiddetli savaşların yaşandığı bir bölge haline gelmiştir. Bu bölgelerde yaşayan ve savaştan etkilenen Yahudiler dâhil bölgenin diğer halkları yıkım, şiddet ve ölümden kaçmak için dağlara sığınmışlardır. Yahudilerin büyük şehirlerden kaçması ve büyük toplulukların dağılması gibi hususların tamamı Yahudi nüfusunun kültürel ve manevi açıdan bozulmasına yol açmıştır.¹⁰⁶

¹⁰¹ Memmedeli Şerifli, *IX. Asrın ikinci yarısı-XI asırlarda Azerbaycan feodal devletleri*, Bakı: Azerbaycan Milli Elimler Akademiyası Tarih Enstitüsü, 2013, s. 43.

¹⁰² Djovanni deli Plano Karpini, Giliom de Rubruk *İstoriya Mongolov Pueşestvie v vostoçnie strani*. Ed. N. P. Şastinoy, Moskova: İzdatelstvo Geografiçeskoy Literaturı, 1957, s. 117.

¹⁰³ Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti (VI-XVI. Asırlar)*, Bakı: Avrasiya Press, 2006, s. 228.

¹⁰⁴ P. Jordan ou Jourdain Catalani, "Itinerarium Willelmi de Rubruk", *Paris, Recueil de voyages et de memoires, rublie parla Societe de geographie*, t. IV, (1839), s. 380-391.

¹⁰⁵ Dımşıç, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁰⁶ Dımşıç, *a.g.e.*, s. 35.

Doğu Kafkasya'daki Yahudilerin yerleşim coğrafyası ortaçağda oldukça geniştir. Günümüz itibariyle Dağıstan'ın Kaitag bölgesinden Azerbaycan'ın Berde (Partava) şehrine kadar uzanan araziye kapsıyordu. İranlı Yahudilerin Doğu Kafkasya'ya göçleri bazı siyasi gerekçelerle XVI. yüzyılda da devam etmiştir. I. Şah Abbas (1587-1629), bu bölge İran'a bağlandığında oradaki konumunu güçlendirmek için Yahudiler de dâhil olmak üzere İran'dan bin civarında insanı bu bölgeye yerleştirmiştir. Yahudilerin bir kısmı Gürcistan'ın doğusunda, Azerbaycan'ın kuzeyinde, Derbent'te ve güney bölgelerinde bulunan bazı köylerde (Abasova, Rukel) yerleşmişlerdir.¹⁰⁷

1690 yılında Dağıstan'ı ziyaret eden Hollandalı gezgin Nigolaas Witsen, “*Kuzey ve Doğu Tataria*” adlı kitabında, binlerce Yahudi'nin Buynak Köyü'nde (şimdi şehir) ve bazı Tatar köylerinde yaşadığını kaydetmiştir. Witsen, sadece Karakaytag bölgesinde en az 10 bin Yahudi'nin yaşadığını, tarımla uğraştıklarını ve Asur sürgününden sonra atalarının Kafkasya'ya geldiklerine inandıklarını aktarmıştır.¹⁰⁸

XVII. yüzyılın ilk üç ayında İran'ın en hareketli köle tüccarları olan Yahudiler, Azerbaycan'ın Kuzeyine, Derbent ve komşu Tabasaran'ın çeşitli köylerine yerleşmişlerdir. Kendilerini “Bünyamin (Benjamin) kabilesinden” addeden Yahudiler, İranlılara satmak için, Kafkasya'da gelişen köle ticaretinde arabuluculuk yaparak önemli rol oynamışlardır.¹⁰⁹ Bir kısım İranlı Yahudi, Gilan şehrinde geçerek Vartaşen (1991'den Azerbaycan'ın Oğuz şehri) şehrine ve Kulgat köyüne yerleşmişlerdir.¹¹⁰

4. Azerbaycan Kuba Hanlığı Döneminde Yahudiler (XVIII-XIX. Yüzyıllar)

XVIII. yüzyılın ortalarında Azerbaycan'da yaşayan halklar, emperyalist güçlerin pençesinden kurtulmaya çalışmışlardır. Bu dönemde, Nadir Şah'ın ölümünden sonra, İran'daki merkezi güç zayıflamaya ve Azerbaycan topraklarında küçük feodal devletler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu hanlıkların ilk ikisi olan Kuba ve Talış Hanlıkları, XVII.

¹⁰⁷ Şamailova, *İstoriya İ Kultura gorskah yevreyev Kavkaza*, s. 7; Evgeniy Kozubskiy, *İstoriya Goroda Derbenta*, Temir Han Şura: Russkaya Tipografiya, 1906, ss. 139-140.

¹⁰⁸ Nicolaas Witsen, *Noord en Oost Tartarye*, ed. Françios Halma, Amsterdam: Staats-und Universitätsbibliothek Göttingen, 1725, C. II, s. 567.

¹⁰⁹ Kozubskiy, a.g.e., s. 63-67.

¹¹⁰ Mihayıl Bejanov, “Vartaşenskiye yevrei”, *Tiflis, Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza (SMOMPK)*, C. III, S. 18 (1894), s. 111.

yüzyılın başlarında kurulmuştur. Dağ Yahudileri de bu dönemlerde Azerbaycan ve Dağıstan'da yaşıyorlardı.¹¹¹

Doğu Kafkasya'nın bölgesel gücü haline gelen Kuba Hanlığı ve Feth Ali Han döneminde (1758-1789), küçük feodal güçlerin farklı inançlardaki halkların tasarruf ve yetkileri bir miktar sınırlandırılmıştır. Fetih Ali Han hücum politikası güderek yakınında bulunan Derbent, Bakü, Şirvan, Şeki, Salyan, Talış bölgelerini ve Tabasaran'ın güneyini, yani kuzeybatı Azerbaycan'ı ve Dağıstan'ın güneyini Kuba Hanlığına katmıştır. Dağ Yahudilerinin çoğu Feth Ali Han'ın üstünlüğünü kabullenmiştir. Kuba'daki Yahudi topluluğu yakın köylerden, Bakü'den ve Gilan'dan göç ederek Doğu'daki en büyük Yahudi topluluklarından birini oluşturmuşlardır. Kafkasya Yahudileri o dönemde yerel hanların himayesine ihtiyaç duymuşlar ve hanlara uluslararası Yahudi tüccarların ticaretinden vergi ödemesi yapan bir Yahudi nüfusuna dönemin hanlıkları ilgi göstermişlerdir.¹¹²

XVIII. yüzyılda Derbent Yahudileri şehri terk ederek Tabasaran ve Kura/Kyura bölgelerine yerleşmişlerdir. Dağ Yahudileri yaşadıkları Kulgat köyünden 1730 yılında çıkarak, yeni kurulan Kuba şehrindeki Gudyal Çayı'nın (Nehir) sol kıyısına taşınmışlardır.¹¹³ Yahudilerin Azerbaycan'da yeniden yerleşmesi 1770 yılları civarında gerçekleşmiştir. Nitekim Güney Azerbaycan'dan yaklaşık bin Yahudi ailesinin Azerbaycan'ın Oğuz, Şeki, Mücü¹¹⁴ ve diğer bölgelerine taşınmasıyla Yahudi yerleşim yerleri oluşmuştur.¹¹⁵ Böylelikle ilk Rus işgali sırasında (1722-1735) Yahudiler Derbent ve Kuba'nın birçok köyünde, Vartaşen'de; bazı tüccarları ise Şamahı şehrinde yaşamışlardır.¹¹⁶ Yerleşik hayata geçen Yahudiler, tarım ve hayvancılıkla uğraşmış, Hıristiyan köleler üzerinden ticaret yapmışlardır. İranlı Yahudiler XVIII. Yüzyılda da Azerbaycan'a göç etmeye devam etmişlerdir. 1781 yılında, Ağa Muhammed Han Kaçar

¹¹¹ Bekker, *a.g.e.*, s. 19.

¹¹² Dımışç, *a.g.e.*, s. 43; Bakıhanov, *a.g.e.*, s. 25; The World's #1 Online Encyclopedias, *Mountain Jewis*, <https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/mountain-jews/> (06.05.2019).

¹¹³ İehuda İosef Cerniy, "Gorskiye Yevreyi", *Tiflis, Sbornik svedeniy o kavkazskih gorcah*, C. I, S. 3 (1870), Tiflis, 1870, s. 15.

¹¹⁴ Eskiden Azerbaycan'ın İsmaili şehrinde bulunan ve Yahudilerin topluca yaşadıkları bir köy olmuştur. Günümüzde sadece Yahudilere ait eski mezarlıklar bulunmaktadır.

¹¹⁵ İçhak David, *İstoriya Yevrey na Kavkaza*, C. I, Tel-Aviv: Kavkasion, 1989, s. 144.

¹¹⁶ İogann Gustav Gerber, "Opisaniye stran i norodov vdoli zapadnogo berega Kaspiyskogo morya, 1728 goda.", *Moskova, İstoriya, geografiya, etnografiya Dagestana v XVIII-IX vv.: Arhivniye material.*, (1958), s. 117.

döneminde, İran'ın Reşt şehrindeki yenilgiden dolayı önce Gilan Yahudilerinin bir kısmı Kuba ve Bakü şehirlerine; Gilan Yahudileri de aynı yılda Şirvan bölgesinin Mücü köyüne yerleşmişlerdir.¹¹⁷

Kuba şehri Doğu Kafkasya'daki Yahudi diasporasının merkezlerinden birisi olmuştur. Bu topluluğun kökenine ışık tutan en önemli tarihsel unsur, onların Kuba'ya geldikleri yere göre beş gruba ayrılmış olmalarıdır. Dolayısıyla bunlar Gilgoti, Gusari, Gilyaki, Garçai-Gattai ve Şavkani gruplarından oluşmuştur. Halk arasında, Kuba'da on bir grubun bulunduğu ve her grubun kendi sinagogunun olduğuna inanılmaktadır. Fakat bu konuda yapılan araştırmalara bakıldığında, her grubun kendine has sinagogunun bulunduğu dair rivayetler netlik kazanmamıştır. Kuba'daki Yahudi cemaatinin kökenleri üzerine yapılan araştırmalarda, atalarının çoğunun Şahdağ, Gyuryuz, Şuduk, Hınalık, Syuyub, Yuçgurun, Konakkent ve diğer köylerde yaşadıklarına ve sonra buraya geldiklerine dair bilgiler yer almaktadır. Bu köylerin çoğu Yahudilerin çoğunlukta yaşadıkları yerleşim yerleridir. Kuba'daki Yahudi grupların temsilcileri, gruplarına atıfta bulunarak, Kuba'ya ne zaman geldiklerine dair farklı tarihler vermişlerdir. Bu farklı tarihler beş yüz ile iki yüz yirmi yılları arasında değişmektedir.¹¹⁸

Kuba Hanı Hüseyin Ali Han (1722-1758), XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, Dağ Yahudilerini yukarıda isimleri geçen köylerden bu bölgeye yerleştirmiştir. Hüseyin Ali Handan sonra oğlu Feth Ali Han (1758-1789), kararlı ve esnek bir politika izleyerek halklar arasında güçlü bir dostluk kurmuştur. Mesela o dönemde 8000 nüfusa sahip küçük bir köyde 12 sinagog bulunmaktaydı. Kuba'lı Müslüman din adamları ile Kırmızı Kasabadaki Dağ Yahudi Hahamları arasında da her zaman dostça ilişkiler kurulmuştur. Keza hahamların Müslüman çocukları sünnet ettikleri belirtilmiştir.¹¹⁹ Kafkas bölgesinde Dağ Yahudilerinin 24 hahamı bulunmaktaydı. Feth Ali Han'ın uzlaşmacı politikasının bir sonucu olarak, dini liderler yasal bir yaşam biçimine geçtikten sonra,

¹¹⁷ Miller, *a.g.m.*, s. 17; Yakob Agarunov, *Bolşaya sudıba malenikogo naroda (Vospominamiya)*, Moskova: Çoro, 1995, s. 29; Bakıhanov, *a.g.e.*, s. 31.

¹¹⁸ Manoah, *a.g.e.*, s. 11; Dımşıç, *a.g.e.*, s. 157.

¹¹⁹ Robert Pinhasov, Svetlana Danilova, Semen Kriheli, *Yevrei: Buharskye, Gorskyye, Gruzinskiye v Vodovorote İstorii*, New York: Kaykov Media, 2007, s. 201; Dımşıç, *a.g.e.*, s. 157; Agarunov, *Bolşaya sudıba malenikogo naroda (Vospominamiya)*, s. 29; İhilov, *a.g.e.*, s. 102.

Dağ Yahudileri 34 yerleşim yerine taşınarak nüfus ve yerleşim yeri bakımından gelişmişlerdir.¹²⁰

Dağ Yahudilerinin Kırmızı Kasabaya ilk yerleştiklerinde nüfusları, yakında bulunan Kulgat ve Kusarov köylerinden ibaretti. Kırmızı Kasabadaki yerleşim yerleri (Mehle), geldikleri eski bölgelerin (toponim) isimleriyle bağlantılıdır. Her mahallenin kendi adına sinagogu vardı. Daha sonraki zamanlarda Dağıstan, Kürdistan ve Gilan'dan gelen göçmen Yahudiler yine kendi bölgelerinin adıyla yeni mahalleler oluşturarak yerleşmişlerdir. Rus Dilbilimci B. V. Miller, Kırmızı Kasabadaki mahallelerin isimlerinin listesini 1928 yılında aşağıdaki gibi hazırlamıştır: Kulgat I ve II, Kusari I ve II, Karçe (Karçayı), Gileki, Agacani, Çepkeni ve Mizrahi.¹²¹

G. ÇARLIK RUSYASINDA DAĞ YAHUDİLERİ

Rusların Kafkasya'yı işgalinden¹²² önce Dağ Yahudilerinin isimleri resmî kayıtlarda ve literatürde geçmiyordu. Bu isim onlara XIX. yüzyılın yarısında Rus yetkililer tarafından verilmiştir. Kafkasya'nın Rusya'ya bağlanmasından sonra, kural olarak soyadlarını Aşurov (Aşur oğlu), Sadıkov (Sadık oğlu), Şaulov (Şaul oğlu), Nisimov (Nisim oğlu), Danilov (Danil oğlu), Davidov (David oğlu) gibi ismin sonuna "ov" eklenerek babanın veya annenin adını Rusça olarak ifade etmişlerdir. "Şomoil ben Ovşolom" gibi istisnaî isim ve soyadları da mevcuttur. Dağıstan, 1813 yılında Rus İmparatorluğunun bir parçası haline geldiğinde¹²³ tüm tüccarların tüccar loncasına üyelik sertifikası almaları gerektiği için soyadına ihtiyaç duyulmuştur. Mesela

¹²⁰ Muhail Yakubeviç Yakubov, *Assiriyskoye pleniye çarya Goşea v 722 godu do naşey eri i izganiye izrailityan iz Samarii v Midiyu i Persiyus*, Bakı: Mütercim Neşriyatı, 2003, s. 219.

¹²¹ Miller, *a.g.m.* s. 20.

¹²² Rusların Kafkasya'yı işgal etmelerinin tarihi için bk. Abbasgulu Ağa Bakıhanov, *Gülüstanı-İrem*, Bakı: Azerbaycan Medeniyyet ve Turizm Nazirliği Yayınları, 2010, 215-229; Ziya Bunyatov, "Azerbaycan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, C. 4, s. 317.

¹²³ Dağıstan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmesi tarihi için bk. Ziya Bunyatov, "Dağıstan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. 8, s. 405.

“Hanuka” soyadı da, Yahudilerin Hanuka¹²⁴ bayramının onuruna “Hanukayev” şeklinde verilmiştir. Ayrıca “Peysahov, Abramov” gibi soyadları da kullanılmıştır.¹²⁵

Dağ Yahudileri XIX. yüzyılın başlarında, Hazar¹²⁶ sahili boyunca uzun bir şeritte yaşıyorlardı. Yahudi yerleşiminin ana merkezleri bu zamana kadar Derbent¹²⁷ ve Kuzey Azerbaycan’daki Kuba¹²⁸ şehriydi. Kafkas savaşı sırasında pek çok Yahudi, Rus kalelerine (Rusların işgal ettikleri bölgelerdeki kaleler) sığınmıştır. Bu kaleler: Temir Han-Şura (Buynaksk),¹²⁹ Mahaçkala (Petrovsk-Limanı),¹³⁰ Hasavyurt,¹³¹ Grozny,¹³² Mozdok,¹³³ Nalçik¹³⁴ şehirlerinde bulunuyordu. Rus askeri yönetimi, Kafkasya’nın pek çok dağ halkından biri olarak gördüğü Dağıstan ve Kuzey Azerbaycan Yahudilerine (Rusça: *Горские Евреи-Gorskiye Yevrei*) “Dağ Yahudileri” adını vermiştir. Yerel Müslüman halklar ise onlardan “*cuhud*” veya “*cuhudlar*”¹³⁵ diye bahsediyorlardı. Rus askeri yetkilileri, Dağ Yahudilerini yerel halk ile görüşmelerde rehber, aracı veya askeri

¹²⁴ Hanuka için bkz. Şinasi Gündüz, “Hanukah”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Konya: Vadi Yayınları, 1998, s. 155; Baki Adam, “Yahudilik” *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006, s. 241.

¹²⁵ Pinhasov vd., *a.g.e.*, s. 186; Countries and their Cultures, “Mountain Jews History and Cultural”, <https://www.everyculture.com/Russia-Eurasia-China/Mountain-Jews-History-and-Cultural-Relations.html>, (08.05.2019).

¹²⁶ Hazar Denizinin Azerbaycan ve Dağıstan sınırları için bk. Sırrı Erinç, “Hazar Denizi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 17, s. 108.

¹²⁷ Derbent şehrinin tarih ve coğrafyası için bk. Salih Muhammedoğlu Aliyev, “Derbend”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 9, ss. 164-166; Nurulla Aliyev, “Derbend”, *Böyük Derbend Ensiklopediyası*, Bakı: AFPoligrAF, 2018, ss. 5-6.

¹²⁸ Kuba şehrinin tarihi ve coğrafyası için bk. Salih Muhammedoğlu Aliyev, “Kuba”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 26, ss. 297-298.

¹²⁹ Buynaksk şehri için bkz. Tofiq. M. Nağıyev, “Buynaksk”, *Azerbaycan Milli Ensiklopediyası*, Bakı: Azerbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Merkezi, 2014, C. 5, s. 135.

¹³⁰ Geniş bilgi için bkz. Ziya Bunyatov, “Dağıstan”, C. 8, s. 404.

¹³¹ Geniş bilgi için bkz. Ziya Bunyatov, “Dağıstan”, C. 8, s. 404.

¹³² Geniş bilgi için bkz. Jamuhanov Suleyman Sultanoviç, “Çeçenistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. 8, s. 244.

¹³³ Geniş bilgi için bkz. Abdullah Saydam, “Osetler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2007, C. 33, s. 438.

¹³⁴ Geniş bilgi için bkz. Davut Dursun, “Kabartaylar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. 24, s. 13.

¹³⁵ Cuhud, cuhut, cühud, cühüd, cıfit, “جهود”, Arapçadaki “يهود - yehud” kelimesi, Farsçada “جهود - cuhud” olarak söylenmektedir. Anlam itibariyle: Bilerek inkâr etmek, bildiği halde yanlış söylemek vs. benzeri anlamları bulunmaktadır. Geniş bilgi için bk. İlhan Ayverdi, “Cühud-Cuhud”, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* İstanbul: Kubbealtı Lugatı, 2010, s. 203; Luggat Osmanlıca Türkçe Sözlük, “Cühud-Cuhud”, <https://www.luggat.com/index.php#ceviri>, (12.12.2019); İhya Şerebetoviç Anisimov, “Kavkazkiye yevreyi-gorçı”, *Sbornik materialov po etnografii İzdavamemy pri Doşkovskom etnografişeskom muzeye*, C. 3 (1888), s. 184.

depolarda tedarikçi olarak görevlendirmişlerdir. Dağ Yahudilerinin çoğu tarımsal faaliyetlerde bulunmuşlardır.¹³⁶ Mesela Vartaşen¹³⁷ Yahudileri tütün üretimi, Dağıstan topraklarındaki Yahudiler bağcılık ve şarap üretimi ile uğraşmışlardır. Kuba'daki Yahudi cemaatinin yükselişi ise Marina'dan boya üretimi ile bağlantılıdır.

Rus hükûmeti Dağ Yahudilerini “*Yerel Yahudiler*” olarak Aşkenaz Yahudilerinden ayırmak suretiyle, diğer Yahudilere uygulanan yerleşim politikaları, sosyal ve siyasi yaptırımlar onlara tatbik edilmemiştir. Dağ Yahudi hakları, Rus mevzuatı kapsamında, 1872 yılında diğer Kafkas halklarıyla eşitlenmiştir. Ancak III. Aleksandr (1881-1894)¹³⁸ döneminde yasaların sıkılaştırılması, Dağ Yahudilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu olumsuz tutum 1917 yılına kadar devlet kurumlarınca halk olarak kayıt altına alınmamalarına ve mağduriyetlerle karşılaşmalarına neden olmuştur.

Kafkasya'daki halkların yaşamı, sivil hakları, yerleşim yerleri, yer değiştirme ve ticari faaliyetleri ile ilgili konular Çarlık yönetiminin onayı ile gerçekleşmekteydi. Çeşitli genelgeler, yönetmelikler, kentsel ve kırsal toplumların durumu hükümler kapsamında bulunmaktaydı. Terek,¹³⁹ Kuban¹⁴⁰ bölgeleri ve Stavropol eyaletinin idari belgelerine bakıldığı zaman, Kafkasya merkezi yönetiminin, diğer halkların yanı sıra Dağ Yahudilerini de koruma altına aldığı görülmektedir. Ancak bazı yetkililer tutum ve davranışlarında yönetmeliklerin dışına çıkarak önyargılı, zorlaştırıcı ve yasaklayıcı uygulamalar sergiliyorlardı.¹⁴¹

1880 yılının ortalarına kadar Kafkasya'nın dağ halklarına askeri yükümlülük verilmemiştir. Dağ Yahudileri ise isteğe bağlı olarak askeri kışlalarda çalışmışlardır. Daha sonra tüm Kafkas halkları 1886 yılından itibaren askeri kışlalarda zorunlu olarak

¹³⁶ Pinhasov vd., *a.g.e.*, s. 186; Yakob Agarunov, *Bolişaya sudıba malenikogo naroda (Vospominamiya)*, s. 31.

¹³⁷ 1991'den Oğuz şehri için bkz. Azerbaycan Respublikası Oğuz Rayon İcra Hâkimiyeti (Valiliği), “Rayon Hakkında”, http://www.oguz-ih.gov.az/page/10.html_, (15.12.2019).

¹³⁸ Nağıyev, “III. Aleksandr”, C. 1, s. 308.

¹³⁹ Geniş bilgi için bkz. Nağıyev, “Böyük Kafkaz”, C. 4, s. 463.

¹⁴⁰ Geniş bilgi için bkz. Sergey Enisimof, *Kafkas Kılavuzu*, çev. Binbaşı Sadık, İstanbul: Kubbealtı-Sahaf, 1926, s. 55.

¹⁴¹ Aleksandr Musukayev - İsaakoviç Perşiç, *Narodniye Tradiçii Kabardinçev Balkarçev*, Nalçik: Kavkaza İnstitutu Etnologii i Antropologii Rossiyskoy Akademii Nauk, 1992, s. 205; Norkina Yekaterina Sergeevnaya, *Gosudarstvennaya politika po otnoşeniyu k yevreyskomu v Rossiyskoy imperii vo 2-y polovine XIX-naçale XX vv. (pa primerye Kubanskoy i Terskoy oblastey)*, Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskiy İnstitut İstorii, Rossiyskiya Akademiya Nauk, Dissertaçiya kandidata istoričeskih nauk, 2013, s. 3.

görev yapmaya başlamışlardır. Rus ordusu karargâhları ve yetkilileri tarafından 1881 yılında yerleşim yerlerinin yönetimi hakkında “düzenlemeler”, kararname çıkarılmıştır. 29 Ocak 1886’da Tarki, Buynaksk, Dyur-Geli ve Kara Budak kent köylerinin Yahudi toplulukları Dağıstan’daki Rus valisine: “İşlerimiz şeriat ve adalet yasalarına göre düzenlendiğinden eşitsiz bir konumdayız. Bazen Müslümanlardan biri, bir Yahudi’yi öldürdüğünde hiçbir ceza almamaktadır. Ancak bir Yahudi bir Müslüman’ı öldürdüğünde derhal yargılanıp Sibiryaya sürgün ediliyor. Rusya İmparatorluğuna sadık olduğumuz için, yüksek muamele yapılmasını ve saygınlık göstererek bizi bir Müslüman mahkemesinin yargı yetkisinden alıp Rusya mahkemelerine tabi tutmalarını istiyoruz”¹⁴² şeklinde itirazda bulunmuşlardır.

1886 yılında Çarlık Rusyasının resmî sayımına göre Kafkasya’nın genelindeki Dağ Yahudilerinin 21138 kişi oldukları tescil edilmiş ve aşağıda gösterilen 34 yerleşim yerinde topluca yaşadıkları belirtilmiştir.¹⁴³

Tablo 1. 1886 Yılı İlk Sayımında Dağ Yahudilerinin Kafkasya’daki Yerleşim Yerleri ve Sayıları.

No	Yerleşim Yerleri	Yahudilerin Sayısı	Kadınlar ve 20 yaş üstü kişiler dâhil	Ölüm ve doğum dikkate alınarak nüfusun çoğalma oranı	Not-lar
1	2	3	4	5	6
1.	Temir Han-Şura	335	167	16	
2.	Tarke	300	150	15	
3.	Petrovsk	123	60	6	
4.	Çeriyurtı ve Sulak	141	70	7	
5.	Buynaksk	90	40	4	

¹⁴² Pinhasov vd., a.g.e., s. 187; İhilov, a.g.e., s. 107; Yevgeni Kozubskiy, *İstoriya goroda Derbenta, Temir Han-Şura: Russkaya Tipografiya*, 1906, s. 314.

¹⁴³ Yakubov, *Assiriyskoye pleniye çarya Goşea v 722 godu do naşey eri i izganiye izrailityan iz Samarii v Midiyu i Persiyus*, ss. 25-26.

6.	Durgalı	130	65	6	
7.	Karabudak	71	35	3	
8.	Daşlagar	309	105	15	
9.	Derbent	1671	835	83	
10.	Meclis	529	264	26	
11.	Rukel	126	63	6	
12.	Muhtadır	232	116	11	
13.	Gimeyde	100	50	5	
14.	Yanki Kent	684	342	34	
15.	Nutug	152	76	7	
16.	Nuygedi Myuşkur	778	389	38	
17.	Hoşmenzil	167	84	8	
18.	Ağlabı	33	15	2	
19.	Hangal-gala	243	120	12	
20.	Malrag	668	330	33	
21.	Arag	705	350	35	
22.	Karçag	255	125	12	
23.	Çerag	276	235	23	
24.	Taşkala	690	340	34	
25.	Hosrov Yurt	348	174	17	
26.	Andrevka	157	75	7	
27.	Kustek	293	145	4	

28.	Grozni	1594	790	79	
29.	Nalçık	335	167	16	
30.	Poselok Çekan	276	135	13	
31.	Kuba, Yahudi Kasabası	6282	3141	31	
32.	Mücü	957	470	47	
33.	Haftaran Mücü	692	340	34	
34.	Oğuz	1396	698	70	
	Toplam:	21138	10606	769	3,6%

1. Çarlık Rusyası Döneminde Dağ Yahudilerinin Dinî Bağlantıları

Kafkas Yahudileri ile İsrail arasındaki bağlar o kadar güçlü ve yakındı ki, 1867’de din adamlarının çalışmalarını kontrol etmek için Eretz-İsrail’den Kafkasya’ya bir temsilci gönderilmiştir. Bu çerçevede Kuba Hahamlarının, Doğu Kafkasya’nın baş hahamına yapılan iddialarını içeren mektubu bilinmektedir. Yerusolim’deki (Kudüs) din adamları, Kuba Yahudilerinin bilgilerini eleştirdikleri için rahatsız oldukları da biliniyordu. Çünkü Kuba Hahamları kendi bilgilerinin, Eretz-İsrail’den gönderilen komisyondaki kişilerin bilgilerinden eksik olduğunu düşünmüyorlardı.¹⁴⁴

Rabbi Yaankili’nin (İçhaka ben Yakova Mizrahi)¹⁴⁵ arşiv belgelerinden edinilen bilgilere göre, kendisi 1876’da Eretz-İsrail’i ziyaret etmiş, Yaffo (Yafa) ve Kudüs’te bulunmuştur. Kudüs’te, Rabbi İehielem Mihalpinesom (Yehiel Michael Pines)¹⁴⁶ ve Haham Samuel Salantom tarafından dostça karşılanmıştır. Rabbi Yaankil, bu

¹⁴⁴ Manoah, *a.g.e.*, s. 137; Karina Şalem, “Rav Yakov İçhaki”. *STMEGI*, <https://stmegi.com/posts/9432/rav-yaakov-itskhaki/>, (17.12.2019).

¹⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. Hananil İzroyeviç Abramov, “Yakov bar İçhaki (rabi Yangil)” *Kratkaya Ençiklopediya Gorskij Yevreyev*, İzrail: Gıryat-Ata, 2006, s. 292; Yevreyskiy İnformacionniy Tsentr, “Hadera: deni pamyati gorsko-yevreyskogo pravednika rabbi Yakova İçhaki”, <https://gorskie.ru/juhuro/events/item/37592-khadera-den-pamyati-gorsko-evrejskogo-pravednika-rabbi-yaakova-itskhaki>, (17.12.2019); Hana Rafael, “Sinagoga imeni rabbi Yakova İçhaki” *STMEGI*, https://stmegi.com/posts/12973/sinagoga_imeni_rabbi_yaakova_itskhaki_4468/, (17.12.2019).

¹⁴⁶ Geniş bilgi için bkz: Fred Skolnik “Pines Yehiel Michael” *Encyclopedia Judaica*, C. 16, ss. 167-168; Jewish Virtual Library A Project of Aice, “Yehiel Michael Pines”, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/pines-yehiel-michael>, (17.12.2019).

görüşmeden 11 yıl sonra ikinci kez Eretz-İsrail'i ziyaret etmiştir. Bu ziyaret esnasında, “*Yakup'un Çadırı*” başlıklı yazılarını yayınlamak için Hebron Hahamının onayını almıştır. İlginç olan ise, Kudüs'teki hahamların değil Hebron Hahamının onayını önemsemiş olmasıdır. Bu durumda, Hebron Hahamının dinî yaşamdaki yetkilerinin Kudüs Hahamlarının yetkilerinden daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁷ Çarlık Rusyasının baskılarına rağmen Dağ Yahudileri, daha XIX. yüzyılda diğer bölgelerdeki ve özellikle Kudüs ve çevresindeki dindaşlarıyla irtibatlarını devam ettirmişlerdir. Yukarıda da bahsedildiği üzere karşılıklı ziyaretler, mektuplaşmalar, ibadet ve eğitim açısından yapılan denetlemeler bu irtibatın sıklığını göstermektedir.

2. Çarlık Rusyası ve Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Siyonist Faaliyetler ve Dağ Yahudileri

I. Siyonist kongre, 1897'de Basel'de yapıldıktan sonra Siyonizm hareketi Yahudi halkının ulusal kurtuluş ve canlanmasına neden olmuştur.¹⁴⁸ Kongrenin başlıca görevi, dünya Yahudilerini Kutsal Topraklarda bir araya getirmek üzere bir Yahudi devleti kurmaktı. Kongreden hemen sonra, Siyonist teşkilatlar Çarlık Rusyası'nın işgal ettiği Kafkasya'da önemli ölçüde yaygınlaşmıştır. Kongrenin düzenlenmesinden çok önceleri Dağ Yahudilerinin Eretz-İsrail ile bağlantılarının bulunduğu dair bilgilere kaynaklarda rastlanmaktadır.¹⁴⁹

Diğer taraftan Bakü, XIX. yüzyılın sonundan itibaren Yahudi ulusal hareketinin merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bakü'de, 1891 yılında, Hovevey Sion¹⁵⁰ şubesi kurulmuş ve 1899'da ilk Siyonist örgüt olarak tanınmıştır. Ayrıca Bakü'den dört delege

¹⁴⁷ Manoah, *a.g.e.*, s. 138; Gazete, “H Avaçetlet” ot 19 avgust 1893 goda (Arhiv Yevreyskogo Universteta v İerusalime, Givat-Ram, t. 24, No: 44).

¹⁴⁸ Fred Skolnik, “Zionism”, *Encyclopedia Judaica*, C. 21, s. 547; Jewish Virtual Library A Project of Aice, “Frist to Twelfth Zionist Congress (1897-1921)”, (17.12.2019).

¹⁴⁹ Fred Skolnik, “Zionism”, *Encyclopedia Judaica*, C. 21, ss. 602-637; M. Lütfullah Karaman, “Siyonizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. 27, s. 329; Hana Rafaeli, “Şlomo Mardahayev i Matatyagu Bogatiryev-gorsko-yevreyskiye delegatı 4-go i 6-go Sionistsikih kongressov (po sledam staroy fotografii)”,

https://stmegi.com/posts/19469/shlomo_mardakhaev_i_matatyagu_bogatiryev_gorso_evreyskie_delegaty_4_go_i_6_go_sionistskikh_kongress_11488/, (24.04.2019); Norkina Yekaterina Sergeevnaya, “Sionizm v Yevreyskih obşinah severnogo Kavkaza v naçale XX v. : İdei i praktika”, *Studia Humanitatis Mejdunarodnyy elektronnyy nauçnyy jurnal*, 2018. № 4. <http://st-hum.ru/content/norkina-es-sionizmv-evreyskih-obshchinah-severnogo-kavkaza-v-nachale-hh-v-idei-i-praktika>, (24.04.2019).

¹⁵⁰ Ufuk Ulutaş vd., *İsrail siyasetini anlama kılavuzu*, Ankara: SETA Yayınları, 2012, s. 18; Sibel Turan - Nergiz Özkural Köroğlu, *Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kuramları ve Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar*, Edirne: Transnational Pres London, 2018, ss. 56-57.

1902 yılında Minsk Siyonist Konferansı'na katılmıştır.¹⁵¹ Siyonistler daha çok 1917–1920 yılları arasında aktif olarak faaliyet göstermişlerdir. Bu tarihlerde Siyonist Gençlik Organizasyonu¹⁵²: “*Molodaya İudeya-Young Judea*”¹⁵³, isimli Erkek Öğrenci Teşkilatları; “*Hasmoneya*”, “*Maccabeya*”,¹⁵⁴ adlı Kız Öğrenci Teşkilatları; “*Sulamita*”, “*Debora*”¹⁵⁵ gibi Yahudi Siyonist örgütler de faaliyetlerde bulunmuştur.¹⁵⁶

1918-1919 yıllarında Kuzey Kafkasya'da devam eden iç savaş esnasında, belli bir süre Azerbaycan'da siyasi boşluk yaşanmıştır. Siyonist eylemcilerden Dr. Buşman da dâhil olmak üzere Azerbaycan Demokrat Cumhuriyeti (ADR)¹⁵⁷ Meclisinde çeşitli siyasi güçler temsil edilmeye başlanmıştır. Bakü Belediye Meclisi seçimlerine Yahudi Ulusal Konseyi-Jewish National Council (Rusça: ENC-İngilizce: JNC) üyeleri de katılmışlardır. Siyonistler tarafından yönetilen konsey üyeleri, Bakü'deki Dağ Yahudilerinin sinagogunu faaliyet merkezi olarak kullanmışlardır. Siyaset alanındaki çeşitli gelişmeler, kültür ve eğitim faaliyetlerini de etkilemiştir. ADR Hükûmeti, bütün Yahudi parti ve gruplarını birleştiren ve Azerbaycan ulusal azınlığının resmî temsilcisi olarak görev yapan ENC'yi tanımıştır. ADR Adalet Bakanlığı'nın, Yahudilerin mahkemelerde kullanacakları yeminin hangi dile çevrileceğine dair mektubunu Yahudi Ulusal Konseyine göndererek kanaat belirtmelerini talep etmiştir. Siyonist egemen ENC, İbrani dilinin Yahudi ulusal dili olmasından dolayı, yeminin sadece İbrani dilinde yapılabileceğine dair cevaplarını ilgili kuruma göndermişlerdir.¹⁵⁸ Meclisin oluşmasından hemen sonra Azerbaycan Demokrat Cumhuriyeti, Yahudiler dâhil ülkede yaşayan tüm azınlıkların derneklerine devlet tarafından ödenek yapılması kararı almıştır.¹⁵⁹

¹⁵¹ Yitshak Mayor, “Sionistskoye Dvijeniye V Rossii, Glava VIII-Prodoljeniye vnutrennih sporov”, İstoriya sionistskogo dvijeniya, <http://jhistory.nfurman.com/zion/maor33.htm>, (18.12.2019).

¹⁵² History of FZY, “Federation of Zionist Youth”, <https://www.fzy.org.uk/history>, (18.12.2019).

¹⁵³ Jewish Virtual Library A Project of Aice, “Young Judaea”, (Erişim 18 Aralık 2019).

¹⁵⁴ Gündüz, “Makkabiler”, 243.

¹⁵⁵ Hâkimler, 4/4, 6, 8...

¹⁵⁶ Elektronnaya Yevreyskaya Ençiklopediya, “Azerbaydjan”, <https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/10098/>, (29.04.2019); American Jewish Historical Society Center for Jewish History, “Guide to the Jewish Student Organizations Collection, undated, 1907-2006, bulk 1965-1985 I-61 Processed by AJHS Staff”, <https://digifindingaids.cjh.org/?pID=349799#a3>, (18.12.2019).

¹⁵⁷ Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (1918-1920) için bkz. Buniyatov, “Azerbaycan”, C. 4, s. 320.

¹⁵⁸ Şamailova, *a.g.e.*, s. 25; Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) Parlament (Stenografik hesabatlar), Bakı: Azerbaycan Neşriyyatı, 1998, C. 1, ss. 9, 23, 24, 39, 55.

¹⁵⁹ Yakub Mahmudov, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopedisi*, Bakı: Lider Neşriyyat, 2004, C. 1, s. 67.

Siyonizm, son yüzyılda bir antisemitizm dalgasıyla beraber doğmuştur. İdeolojik ağırlıklı antisemitizm faaliyetleri, daha aktif ve güçlü Siyonizm'in oluşmasına neden olmuştur. Çünkü Siyonistler, kendi ifadelerine göre antisemitizme karşı savaşıyorlardı. Sovyetler Birliği'nde, yalnız antisemitizmle mücadele ilan edilmekle kalmamış, aynı zamanda antisemitizmle ilgili tüm girişimler hukuki olarak yasaklanmış ve bu konuda ciddi çalışmalar yapılmıştır.¹⁶⁰ Ancak, Sovyet iktidarının kuruluşunun ilk gününden itibaren, Siyonizm ideolojisinin gelişmesi ve devam etmesi engellenmeye çalışılmıştır. Kırmızı Kasaba'nın¹⁶¹ Komsomol¹⁶² üyelerinden bazılarının,¹⁶³ devrimden önce Dağ Yahudileri arasında örgütlenen Siyonist üyelerden oldukları ortaya çıkmıştır.¹⁶⁴ Özellikle Azerbaycan Müsavat Partisi'nin¹⁶⁵ hükûmeti döneminde (1918-1920) Siyonist ideolojiyi Yahudi gruplar arasında yaygınlaştırmaya çalışan bir Siyonist akım ortaya çıkmıştır. Bu siyonist akım, “*Dağ-Avrupalı (Aşkenazi) Yahudi Burjuvazisi*” ve “*Radikal Aydınlar*” grupları arasında yayılmıştır. Aydınlar, kelimenin tam anlamıyla, Dağ Yahudilerinin arasında etkili değildi. Bu sözde entelektüel gruplar; aileleri yurtdışında olan burjuva ailelerden gelen gençler, Avrupa kültürüne aşina olan hahamların oğulları, eğitim seviyesi düşük ve Avrupa kültürünü benimsemiş genç tüccarlardı. Siyonist üyeler, Bakü Müsavat Hükûmeti döneminde devlet törenlerinde bir araya geliyor ve “*Ahedut*” gazetesini yayınlıyorlardı.¹⁶⁶

Sovyetler döneminde bu hareketin ideologlarından biri, Bakü'deki Yahudi okulu öğretmeni Mihail Rabinovich Ben Gerariy¹⁶⁷ (lakabı “Dağların Oğlu”), Derbent şehrinin yerlisidir. Ben Gerariy gerçekten eğitilmiş ve zeki bir kimse idi, Tat dilinde şiirleri ve

¹⁶⁰ Aleksandr Efimoviç Lokşin, “Sionistskoyu organizatsiyu priznatı kontrevolyucionnoy i likvidirovatı”, *İz istorii borıby s sionistikim dvijeniyem v Sovetskoy Rossii*”, Moskova, *Vostochny Arhiv*, C. II, S. 34 (2016), ss. 52-63.

¹⁶¹ Kırmızı Kasaba Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuba Şehrine bağlı Dağ Yahudilerinin çoğunlukta yaşadığı bir kasabadır. Kasabanın tarihi ve coğrafyası ilgili bilgi için bkz. Miller, *a.g.m.*, s. 20; Ali Hezi, “Azerbaycanda Yahudilik”, *Multikulturalizme Giriş*, ed. Aliheyder Zülfükarlı, Bakı: Şark Garp Neşriyyatı, 2019, s. 162.

¹⁶² Sovyetler Birliği Komünist Partisinin Gençlik yapılanması olarak bilinen Komsomol için bkz. Burcu Özdemir, “Rusya'nın Kırsal Kesiminde Komünist Gençler Birliği'nin (Komsomol) Kuruluşu ve Sovyet İktidarının Güçlenmesindeki Rolü: 1918-39”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1 (2016), ss. 19-30.

¹⁶³ Hananil Abramov, *GorskiyeYevreyi Kubi (Azerbaydjan)*, İzraili: Giryat-Ata, 2003, s. 106.

¹⁶⁴ Agarunov, *Bolışaya sudıba malenikogo naroda (Vospominamiya)*, s. 76.

¹⁶⁵ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Bakı: Elm Neşriyyatı, 1990, ss. 20, 23, 24.

¹⁶⁶ Agarunov, *Bolışaya sudıba malenikogo naroda (Vospominamiya)*, s. 76.

¹⁶⁷ İrina Mikhailova, “İh imena nevozmojno zabıtı. Semıya Ravvinoviç”, https://stmegi.com/gorskie_evrei/posts/48774/ikh_imena_nevozmozhno_zabyt_semya_rvvinovich_6938/, *STMEGI*, (20.12.2019).

hikâyeleri vardı. Aynı zamanda oldukça kurnaz ve sinsî birisi olup eserlerinde Siyonist ideolojiyi geliştirip yayınlıyordu. İdeolojisini Bakü’de ders verdiği okulda ve Dağ Yahudileri arasında faaliyet yapmak üzere 1920 yılında kurulan İlyayeva Kulübü’nde yaygınlaştırmaya çalışmış; onu yaygınlaştırmak için her fırsatı değerlendirmiştir. Kırmızı Kasaba’da hiçbir Siyonist örgütün bulunmadığı söylenebilir. Ancak uluslararası Siyonizm örgütü tarafından savunulan (İsrail Devletini kurma teşebbüsü, Arz-ı Mev’ûd, Filistin toprağının Yahudilerin ezeli toprağı olması gibi) ideolojiler Azerbaycan’da yaygınlaşmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi, Müsavat Partisi döneminde, Bakü’deki çeşitli Siyonist örgütlerin faaliyetlerine katılanlardan bazıları Kırmızı Kasabada aktif çalışmalarda bulunuyorlardı. Bunlar arasında aktif faaliyetleriyle öne çıkan Jacob Birarov, Siyonist faaliyetlerde önemli bir konuma sahipti.¹⁶⁸

Kırmızı Kasabadaki Siyonistler ideolojilerini yaygınlaştırırken, halkı Kudüs topraklarına geri dönmeye çağırmış ve Yahudilerin içerisinde çıkacak kurtarıcıya (Mesihe) inanmalarını sağlamaya çalışmışlardır. Jacob Birarov, günde birkaç kez insanları sinagoga toplayarak Siyonist ideolojileri benimsetmeye çalışmıştır. Söz konusu ideolojiden etkilenen bazı kesimler geleceğe yönelik hayallerini şöyle ifade ediyorlardı: “*Leşono abo Yeruşalayim - נהיה בירושלים בשנה הבאה - Gelecek yıl Kudüs’te olacağız*”. Kısacası eğitimsiz ve fakir insanlar, Kudüs’e taşındıktan sonra “süt ve bal nehirlerini”¹⁶⁹ ücretsiz kullanacaklarını, yoksulluk ve aşağılanmadan kurtulabileceklerini, ulusal baskının sona ereceğini ve herhangi bir eşitsizlikten bahsedilmeyeceğini düşünüyorlardı.¹⁷⁰

Siyonizm, her Yahudi’yi millîyetçi yapmaya çalışıyor, onlara “*seçkin insanlar*”a¹⁷¹ ait ulusal kimlik bilincini aşıyor ve diğer milletlerden kendilerini üstün görmeyi öğütüyordu. Ancak Yahudi Komünist Komsomol üyeleri, Tevrat’ı referans göstererek: atalarının toprağı olan “süt ve bal nehirlerinin” aktığını defalarca vurgulayan Siyonist din adamlarının gerçeğı anlatmadıklarını iddia ederek Tevrat metinlerinin okunmasını yasaklamışlardır. Din adamları, toplantı ve afişlerde, Tevrat’ta adı geçen

¹⁶⁸ Agarunov, *Bolışaya sudıba malenikogo naroda (Vospominamiya)*, s. 77.

¹⁶⁹ Çıkış, 3/8; Sayılar, 16/14; Hezekiel, 20/6.

¹⁷⁰ Agarunov, *Bolışaya sudıba malenikogo naroda (Vospominamiya)*, s. 78.

¹⁷¹ Ezra, 5/27, Ezra, 15/56, Ezra, 16/74.

peygamberlere atıfta bulunarak, konuşmalarında ve yazılarında “*Yahudilerin öncüsü*”¹⁷² ifadesi ile başlayan tüm metinleri okuyorlardı.

Komünistler, Tevrat’ın bu gerçekleri saklamadığını, aksine bu sömürü biçimlerini meşrulaştırdığını, zengin ve fakirlerin eşitsizliği ifadesinin gerçekçi olmadığını iddia etmiş ve eğer orada “*bal ve süt toprakları*” varsa, o zaman bunun sadece üst sınıflar için mümkün olacağını Yahudi toplumuna aşılama çabışmışlardır. Siyonist fikri savunular, bu iddialar üzerine Tevrat metinlerini titizlikle kontrol ettikten sonra, bu ifadelerin Tevrat’ta yazılmış olup olmadığı hususunda tereddüte düşmüşler ve birbirilerine şaşkınlıkla bakarak bilinen şu cümleyi kurmuşlardır: “*Eri, Nyaznike gunşi hubi ez dure herer biror*” (“*Evet, yakın bir komşu uzak bir kız ve erkek kardeştan daha iyidir*”). Böylece, büyükbabalarının (İbrahim) diyarlarına, “*vadedilmiş topraklar*”a¹⁷³ yüzyıllardır “*geri dönme*” fikri zamanla zayıflatılmıştır. Siyonistler bu konuda taraftar toplayamamışlardır. Din adamlarının siyonist vaazları dursa da, mücadeleleri ve az sayıdaki taraftarları faaliyetlerine devam etmişlerdir.¹⁷⁴ Çarlık İmparatorluğundaki antisemitizm, egemen sınıfların ve sosyal girişimlerinin neticesiydi. Sovyet hükümeti, antisemitik hareketleri ve diğer ulusal baskı biçimlerini yasadışı ilan ederek, taraftarlarını cezalandırmak üzere en katı önlemleri almıştır.¹⁷⁵

Agarunov, Sovyet hükümetinin sosyal bütünlüğü temin etme konusunda titiz davrandığını ve siyonistlerin Tevrat’tan delil getirerek Yahudilerin ata topraklarına dönmeleri için yaptıkları girişimlerin, Tevrat içinde çelişkili olduğunu kendince ifade etmeye çalışmıştır.¹⁷⁶ Ancak bu iddianın aksine, uluslararası objektif çalışmalara bakıldığında, Sovyet rejiminin hiçbir zaman toplumsal adaleti sağlayamadığı ve antisemitik hareketlerle mücadele ettiği halde Yahudi halkından pek çok insanı katlettiği tarihi süreçte çok rahat görülebilmektedir.

Yahudi faaliyetlerindeki artış 1987’den itibaren giderek hız kazanmıştır. Dağ Yahudileri Sovyet rejiminin 70 yılı boyunca tarihi geçmişleri ve dini geleneklerinden uzaklaştırılmaya çalışılmıştır. 1987 yılında Sovyetler Birliği’nde, uzun bir aradan sonra ilk kez Bakü’de İbranice kursları açılmıştır. İlk etapta, Bakü’nün Nerimanov

¹⁷² Çıkış, 2/24; Eyüp, 15/19.

¹⁷³ Çıkış 3/8, Tekvin, 11/31, 17/18.

¹⁷⁴ Agarunov, *Bolışaya sudıba malenikogo naroda (Vospominamiya)*, s. 79.

¹⁷⁵ Agarunov, *Bolışaya sudıba malenikogo naroda (Vospominamiya)*, s. 81.

¹⁷⁶ Agarunov, *Bolışaya sudıba malenikogo naroda (Vospominamiya)*, s. 81.

Belediyesinde (Eski Montin Mahallesi) kiralanan üç sınıflı kulüplerden birinde çeşitli faaliyetler başlatılmıştır. Bakü'deki Yahudi toplulukları, Siyonist örgütlerin girişimleriyle akın akın bu kurslara başvuruda bulunmuştur. Gençler için Gençlik Merkezi “*Beitar*” oluşturulmuştur. Yahudi gençler bu merkezde tarih, gelenek, dil ve kültürleriyle ilgili eğitime tabi tutuluyor, salonlarda konserler düzenleyerek Yidiş¹⁷⁷ ve İbranice şarkılar söylüyorlardı. Tüm Yahudi grupların (Aşkenaz, Dağ ve Gürcü) temsilcileri yakın işbirliği içerisinde faaliyet gösteriyorlardı. Azerbaycan Yahudilerinin özgürlükçü yaklaşımları o yıllarda Bakü'ye gelen ilk İsraili Yahudilerin dikkatini çekiyordu. Topluca yapılan konserlerde her zaman Azerbaycan ve İsrail marşları okunuyordu. Bu gelişmelerden sonra 1990 yılında da Azerbaycan ve İsrail dostluk derneği kurulmuştur.¹⁷⁸

Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) ve Rus İmparatorluğu'nun çöküşü (1917) sonucunda önemli siyasi, sosyal ve ekonomik değişiklikler çarpıcı biçimde artmıştır. Bu değişiklikler, Kafkasya'daki Yahudi nüfusuna da yansımıştır. Çünkü savaş ve huzursuzluktan kaçan binlerce Yahudi eski Rus İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinden Kafkasya'ya gelmiştir. Petrograd'daki (St. Petersburg) Şubat (1917) devriminin haberi Kafkas halkı tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Geçici hükûmetin, Kafkas Valisinin gücünü ortadan kaldırmasından sonra bölgede birkaç siyasi yapı ortaya çıkmıştır. Güney Kafkasya'daki Dağ Yahudileri de, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin (ADR) bir parçası haline gelmiştir. Bu dönemde (1918-1920), Dağ Yahudileri ile diğer Yahudiler arasında paralel örgütlenme gerçekleşmiştir. Yahudiler, sorunlarını eski Rus İmparatorluğu'nun siyasi geleceğini belirleyen Kurucu Meclis'e sunmaya hazırlanıyorlardı. Gelecekteki demokratik bir durumda kaderlerinin çözülmesi gerektiğine inanıyorlardı. Böylece, 1917 Şubat Devrimi'nden sonra Petrograd'da kısa bir süre sonra Bakü'deki Yahudi Sosyalistler, Dağ Yahudileri de dâhil olmak üzere tüm bölgedeki Yahudiler, yeni hükûmete sunulması istenilen bir siyasi örgüt kurmuşlardır. Örgütün düzenlediği bir konferansta, dinî meselelerin bu örgütün sorumluluğunda olmayacağına karar verilmiştir. Ancak, bu karar Bakü'nün Dağ Yahudi ve Gürcü

¹⁷⁷ Azerbaycan Aşkenaz Yahudilerinin kendi aralarında konuştukları dil için bkz. My Jewish Learning, “Yiddish”, <https://www.myjewishlearning.com/article/yiddish/>, (25.12.2019); Elektronnaya Yevreyskaya Ençiklopediya, “İdiş Yazık”, <https://eleven.co.il/jewish-languages/yiddish/11686/>, (25.12.2019).

¹⁷⁸ Bekker, *a.g.e.*, s. 63; Valeriy Viktoroviç Engeli, “Kurs lekçiy istorii yevreyev v rosii”, *Yevrei SSSR v godı “zastoya” (1967-1985 gg.)*, <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-20.htm/>, (29.04.2019).

topluluklarının öfkesine yol açmış ve sonuç olarak konferans engellenmiştir. Daha önce Dağ Yahudileri ve Aşkenaz Yahudileri arasında yapılan anlaşmalara rağmen sorunlar büyümeye başlayınca farklı siyasi ve kültürel örgütler ortaya çıkmıştır. 1917 yılı Fısıh Bayramı sırasında Yahudilerin Eğitim ve Kültür Derneğinin (Aşanja) Yelizavetpol'daki (şimdiki Gence Şehri)¹⁷⁹ toplantısına askerler, Aşkenaz Yahudileri ve yerel garnizonun Yahudileri katılmıştır. Bu toplantıda aynı zamanda Dağ Yahudilerinin bulunduğu küçük yerleşim yerlerinde komitelerin kurulması karara bağlanmıştır. Kongrede, Aşkenaz ve Gürcü Yahudileri ile Karaimler arasında bir diyalog çizgisi kararlaştırılmış; kültür, eğitim gibi konular ve Dağ Yahudilerinin maddi durumlarının iyileştirilmesi karara bağlanmıştır.¹⁸⁰

Çarlık Rusya'da yaşayan halklar, Bolşevik Devriminin ve iç savaşın yeniliklere neden olabileceğini ümit ediyorlardı. Dağ Yahudileri, Bolşeviklerin tüm halkları adil yöneteceklerini düşünerek devrimci fikirlere aktif olarak katılmışlardır. İç savaş sonrasında Çarlık Rusya'nın Bolşevikler tarafından yenilgiye uğratılması üzerine kurulan yeni hükûmetin ilk yaptırımlarına Yahudi nüfusu da maruz kalmıştır. Yahudilerin yaşamı Sovyetler döneminde değişerek daha da ağırlaşmıştır. Mesela mülkiyet kamulaştırılmış, ticaret yasaklanmış ve tarımla uğraşanlar, kolhozlara (Sovyetler döneminde devletin kolektif tarım ve çiftlik kooperatifi)¹⁸¹ zorla gönderilmiştir. Sovyet iktidarının ilk on yılında dinî geleneklere karşı şiddetli bir mücadele başlatıldığı dönemde, Yahudi annelerin çocuklarına Musa Peygamber'in ve Kral Süleyman'ın hikâyelerini anlatmaları dahi tehlikeli bulunmuştur. Ancak, Sovyet hükûmetinin baskılarından birkaç yıl önce Yahudi tarihi ve dinî gelenekleri ile doğrudan ilişkili olan “*Dağ Yahudilerinin Hikâyeleri*”¹⁸² adlı Rusça bir eser yayınlanmıştır.¹⁸³ Bu hikâye ve benzetmeler, “*Haggada*” temelli olarak, Yahudi halkı arasında her zaman yaygınlaşmıştır. Haggada'nın Talmud'da kısmen bulunduğu ve Halaka ile birlikte Yahudi geleneğinin ayrılmaz bir parçası haline geldiği bilinmektedir. Mihayıl Bejenov,

¹⁷⁹ Geniş bilgi için bkz. Oktay Efendizade, “Gence”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. 14, ss. 17-20.

¹⁸⁰ Şamailova, *a.g.e.*, s. 24; İhilov, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁸¹ Kolhoz kavramı için bk. Âdem Özdemir, “Kolhoz”, *Genel Rusça Sözlük*, İstanbul: SERKİTAP, 2019, s. 167; *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopediyası*, C. 1, s. 184.

¹⁸² Dağ Yahudilerinin hikâyeleri ile ilgili bkz. Mihayıl Bejenov, *Skazaniya gorskih yevreyev Kavkaza*, Kazan: İzdatelskiy Tan-Zarya, 1993.

¹⁸³ Mihayıl Bejenov, “Vartaşenskiye Yevreyi”, *Tiflis, SMOMPK*, C. 1 (1894), ss. 110-227.

yayınladığı söz konusu hikâyelerinin motiflerinde Dağ Yahudilerinin cennet, cehennem vb. konulardaki inançları hakkında bilgiler vermiştir.¹⁸⁴

Dağ Yahudileri, savaş sonrası dönemde “*Tat*” ulusu olarak tanıtılmaya çalışılmış, milliyet grafiğine “*Yahudi*” yerine “*Tat*” (Azerbaycan ve Dağıstan’ın Güneyinde yaşayan İran kökenli halk) ismi yazılmaya başlanmıştır. 1917’de, Groznu’daki Nubohunde’de (Din Okulu)¹⁸⁵ ve devlet okullarında çalışan Dağ Yahudi öğretmenlerinin katıldığı bir konferans düzenlenmiştir. Okulun eğitim dili ile ilgili olarak, farklı lehçelerin (Derbent, Kuba, Kuzey Kafkasya) bulunmasından dolayı, Dağ Yahudilerinin dilinde “*Tat’ça-Cuhuri*” eğitimin uygun olmadığı belirtilmiş, kabul edilen kararla eğitim dilinin “*Yahudi Ulusal Dili (İbranice)*” olduğu vurgulanmıştır. Daha sonra Dağ Yahudilerinin eğitim-öğretim dili, kademeli olarak Rusçaya dönüştürülmüştür. Sovyet hükûmeti daha da ileri giderek yazı dilinde Rus alfabesine geçilmesine karar vermiştir.¹⁸⁶

3. Dağ Yahudilerini İfade Etmek Üzere Kullanılan Adlar

Tarihi süreç içerisinde Dağ Yahudilerini ifade etmek üzere farklı isimler kullanılmıştır. Bunların başında Cuhuri ismi gelmektedir.

a. Cuhuri Adı

Dağ Yahudileri, eski adları “*İvrini*” yerine yeni adları olan “*Cuhuri-Curi*”yi kullanmışlardır. Çünkü Dağıstan halkları Yahudi komşularına “*Cuuds*” diyorlardı. Günümüzde Yahudi olmayan biri Dağ Yahudisine “*Tı Yevrey?-Sen Yahudi misin?*” demek istediğinde bunu “*Tı Djuuri?-Sen Cuhurimisin?*” şeklinde sorması gerekir. “*İvrini*” ifadesi ise, daha eski zamanlarda kullanılmıştır.¹⁸⁷

b. Tat Halkı ve Tat Dili

Birçok araştırmacı dil ve tarihi kaynaklara dayanarak, Sasaniler’in egemenliği altında kalan Yahudilerin İran’dan geldikleri yönündeki iddialarını temellendirmeye

¹⁸⁴ İehuda İosef Çerniy, “Gorskiye Yevreyi”, *Tiflis, Sbornik svedeniy o kavkazskih gorçah*, C. 3 (1870), ss. 18-20; Bejenov, *Skazaniya gorskih yevreyev Kavkaza*, ss. 12, 17, 19, 74, 98, 99, 100, 107.

¹⁸⁵ Yuriy İsayeviç Murzahanov, “Gorskiye Yevrei Kabardino-Balkarii”, *Derbent- gorod treh religiy Dokladi i soobşeniya Mejdunarodnoy nauçnogo-praktičeskoj konferençii (g. Derbent, 25 Marta 2015 g.)*, Mahaçkala: Alef, 2015, s. 220.

¹⁸⁶ Pinhasov vd., *a.g.e.*, s. 190; Rafail Şolomoviç Ganelin, “Yevreyskiy vopros v SSSR v predstavlenii sovremennikov 1930-1950”, *Yevrei v Rossii: İstoriya i kultura, Yeepeu, Peterburgskiy yevreyskiy universitet, Sankt-Peterburg* (1995), <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/kosmopolity.htm/>____, (29.04.2019); Boris Miller, *a.g.m.*, ss. 22-23.

¹⁸⁷ İhilov, *a.g.e.*, s. 43.

çalışmışlardır. Dağ Yahudilerinin ataları İran'da yaklaşık beş asır Tat dilini konuşmuşlardır.¹⁸⁸ Tat dili (ağzı), Hint-Avrupa ailesinin İran grubuna ve Farsça ile aynı batı şubesine aittir. Bölgesel olarak Kafkas-Tat dili, Mazandaran ve Geylan, yani bir başka İran dili alt grubunun sınıflandırılmasına aittir. Bu durum, modern Tat dilinin Ortaçağ Pehleviçe'sinin doğrudan bir kolundan geldiğini, ancak Farsça'nın standart diline göre uzun süredir geliştirildiğini göstermektedir. Azerbaycan'da Tat dilinin, Dağ Yahudilerinin yansısı, iki grup tarafından daha kullanıldığı bilinmektedir. Bunlar “*Kafkas Persleri*” veya diğer adıyla Kuzey Azerbaycan'ın Müslüman Tat'ları ve 1990'ların başlarına kadar Tat-Ermenileridir (buradaki Ermeni'lerden kasıt Grigoryanlığı benimsemiş Tat'lardır).¹⁸⁹

Dağ Yahudileri ile Farsça'nın farklı lehçesini konuşan İranlı Yahudiler arasında fark yoktu. İranlı Yahudiler, yakın zamana kadar Güney ve Orta Azerbaycan topraklarında yaşıyor ve kendilerini Dağ Yahudilerinden ayırıyorlardı. İranlı Yahudiler, Stalin zamanında izleri kaybedilmiş, sürülmüş veya sınır dışı edilmiş Lakluka Yahudilerinin (İran'dan gelen Kürt Yahudileri)¹⁹⁰ ve diğer İranlıların kaderlerini paylaşmışlardır. Nerelere sürüldüklerine dair kaynaklarda bilgiye rastlanamamıştır.¹⁹¹

Sovyetler döneminden itibaren Tat terminolojisinde ve özellikle Azerbaycan literatüründe İran bölgelerinden Azerbaycan'a ve Dağıstan'a gelen ve Fars kökenli dili konuşan halklara Tat denilmektedir. Bu halkların Azerbaycan'a geliş tarihleri milad öncesine tekabül etmektedir. M.S. İran'da kurulmuş devletler farklı gerekçelerle İran halklarını Azerbaycan bölgelerine yerleştirmişlerdir. Bu halkın konuştuğu dil Farsça'nın Hint-Avrupa dil grubuna ait bir alt lehçesidir. Azerbaycan'daki Tatların konuştuğu dil, bölgelere göre farklılık arz etmektedir. Abşeron ve Şamahı Tatları ile Kuba ve Hızı Tatlarının dillerinde bazı lehçe ve diyalekt farklılıkları görülmektedir. Dilbilimciler

¹⁸⁸ İgor Semenov, *Kavkazskiye tatı i gorski yevrey*, Kazan: Tan Kazanı, 1992, s. 14; Vladimira Federoviça Minorskiy, *İstoriya Şirvana i Derbenta*, Moskova: yy, 1963, s. 35.

¹⁸⁹ Mihail Anatolyeviç Çelenov, *Rassaleniyeye yevreyskih etniçeskih grup na kavkaze*, Euro-Asian Jewish Congress International Center for Jewish Education and Field Studies, İerusalim: 2010, s. 28; Magsud Hacıyev, *Azerbaycan Tatarlarının Dili (Fonetika, leksika, morfolojiya, sintaksis)*, Bakı: Mütercim Neşriyyatı, 2009, ss. 8-10; Fundamentalnaya Elektronnaya Biblioteka Russkaya Literatura İ Foliklor, “Tatskiy Yazık”. <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/leb/leb-2071.htm?cmd=p&istext=1>, (25.12.2019).

¹⁹⁰ Geniş bilgi için bkz. Mihail Anatolyeviç Çelenov, “Kurdistsanskiye Yevrei”, *Bolışaya rossyskaya eñiklopediya*, <https://bigenc.ru/ethnology/text/2125157>, (03.01.2020).

¹⁹¹ Michael A. Chlenov, *Oriental Jewish Groups in the Former Soviet Union: Medern Trends of Development*, Cincinati: Rabbi L. Teinberg Memorial Lecture. University of Cincinati, 1999, s. 5.

etnik toplulukları dillerine göre tasnif etmektedirler. Bu tarihi ve etnografik çalışmalar XIX ve XX. yüzyıllarda yapılmıştır.¹⁹²

Azerbaycan Tatlarının dil açısından diğer bir grubu Cuhudlar'dır. Azerbaycan Türkleri, XIX. yüzyılın bilimsel çalışmalarında “*Tat Cuhudları*”, “*Dağ Yahudileri*” veya “*Tat Yevreyleri*” gibi ifadeler kullanmışlardır. Bu halk, dinlerine göre Yahudi sayılmaktadır. Dağ Yahudileri XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın Kuba, Şamahı, Göyçay, Nuha (Şeki) kazalarında, az sayıda da Bakü'de yaşamışlardır. Ancak onlar sadece Azerbaycan'da değil, Kafkasya'nın farklı bölgelerinde, özellikle Derbent, Temur Han Şura, Grozni, Nalçık, Port-Petrovsk (Mahaçkala) gibi şehirlere de yerleşmişlerdir.¹⁹³

Şirvan bölgesindeki Dağ Yahudi Cemaatinin yerleşim tarihi, aynı zamanda anadillerinin gelişim özellikleri ile bağlantılıdır. Bu özellikler, Dağ Yahudilerinin günlük hayatında kullandıkları eski Farça ile beraber Yahudiliğin dini geleneğinde bulunan İbranice ve Aramice kelimelerden oluşmaktadır. Kanıtlar Dağ Yahudilerinin etnik ve filolojik malzemesi olarak kullanılabilir. Dağ Yahudilerini de içeren putperest Doğu Kafkasya halklarının tanrıların isimlerine de dikkat çekilmektedir. Dağ Yahudilerinin putperest karakterlerinden biri “*Ser-Ovil*” olarak bilinmektedir. “*Ser*”, Farsça'da “*kafa*” anlamına gelir.¹⁹⁴ “*Ovil*”, İbranice: “*evel, ebel-לבל* , *İng: mourn, lament.*” kelimesine karşılık gelen Dağ Yahudilerinin vokalizminin sonucu olup, “*yas-ağı*” anlamına gelmektedir.¹⁹⁵ Bununla birlikte, Dağ Yahudilerinin etnografik ifadelerinde “*Ser-Ovil*” Su Perisi, suyun ruhu ve çoğu yaşlı insanlar tarafından bunun doğüstülüğüne inanılmıştır. Bu inanış eski çağlara dayanmaktadır. Özellikle bu gibi inanışların tarihini dikkate aldığımızda Dağ Yahudilerinin tarihi M.Ö. 722-460 yılları arasına götürülebilmektedir. Dağ Yahudilerinin ataları o zamanlardan

¹⁹² Gernerşah Cavadov, *Azerbaycan'ın az sayılı halkları ve millî azlıkları*, Bakı: Bakı Elm Neşriyyatı, 2000, s. 68; Miller, *Materialı dlya izuçeniya yevreisko-tatskogo yazıka*, s. 5.

¹⁹³ Cavadov, *a.g.e.*, s. 72; Hacıyev, *a.g.e.*, s. 13; Miller, *Materialı dlya izuçeniya yevreisko-tatskogo yazıka*, s. 20; Anisimov, “Kavkazskiye yevreyi-gorçı”, s. 184.

¹⁹⁴ Geniş bilgi için bkz: Ayverdi, “*Ser*”, s. 1085.

¹⁹⁵ Ernest Klein, “*לבל-mourn, lament*”, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for readers of English*, Jerusalem: Foreword by Haim Rabin the Hebrew University of Jerusalem, Carta Jerusalem the University of Haifa, 1987, s. 3; Karl Feyerabend, *Fonoleksika langenscheidt Hebrew-English*, Berlin: Printed by G. Langenscheidt, Berlin-Schöneberg U. IV. Rr., of Cothen, Germany, Third edition, 1910, s. 3.

beri Şirvan bölgesinde yaşıyorlardı. Kuba bölgesindeki ilk Dağ Yahudi yerleşim yerleri ise Kulgat (Kuba şehrine bağlı bir köy) ve Suduh köyleri idi.¹⁹⁶

Dil ve birçok özellikleri bakımından Dağ Yahudileri, bazıları İran'a, Orta Asya'ya (Buhara Yahudileri)¹⁹⁷ ve Afganistan'a yerleşmiş olan ve Farsça konuşan geniş bir Yahudi ailesine aittir. Dağ Yahudileri grubu Doğu Kafkasya'da etnografik açıdan kendilerine özgü birçok özellik kazanmışlardır. Tarih içerisindeki belirli şartlar dinî yaşamları üzerinde izler bırakmıştır. Dağ Yahudilerinin geçmişinin en önemli konusu kökenleri sorunudur. Bu sorun önemlidir, çünkü XIX. yüzyılın başlarında çeşitli spekülasyonlara konu olmaya başlamıştır. İlya Anisimov, Dağ Yahudilerinin etnografisi "*Kafkas Dağ Yahudileri*" üzerine 1888'de farklı bir çalışma yayınlarken, Aşkenaz ve Dağ Yahudilerinin dinî düşüncelerine dikkat çekmiştir. Ayrıca Dağ Yahudilerinin dilinin, Kafkas Perslerinin (Tat) diline olan yakınlığına işaret ederek, Dağ Yahudilerinin İran'da Yahudiliği benimsemiş ve daha sonra Doğu Kafkasya'ya taşınmış İranlı Tatların soyundan geldikleri sonucuna varmıştır.¹⁹⁸

Anisimov'un varsayımı 1930'lu yıllardan itibaren Sovyetlerde devlet politikası olarak önemsenmiştir. Dağ Yahudilerinin "*Tat*" kökeni fikrinin tanıtımı 1967'de Arap-İsrail savaşını¹⁹⁹ takip etmiş ve Sovyet-İsrail diplomatik ilişkilerinde²⁰⁰ yaşanan kopukluğun ardından önem kazanmıştır. Bahsedilen tarihlerde bu fikrin propagandası başlatılarak, bu propagandayı koordine edenler Dağ Yahudi kitlelerinin İsrail Devletine yönelmelerini engellemeyi amaçlamışlar ve bunu yaparken de niyetlerini gizlememişlerdir. Bu fikrin destekçileri, daha sonra eski görüşlerini savunmaya devam etmişlerdir. Konu ile ilgili argümanlar da şu şekildedir:

- a. Dağ Yahudilerinin Fars dilini kullanmış olması.
- b. Yahudi ayinleriyle ilgili bazı terimler hariç, kendi dillerinde İbranice kelimelerin eksik olması.

¹⁹⁶ İhilov, *a.g.e.*, s. 41.

¹⁹⁷ Geniş bilgi için bkz. Durmuş Arık, *Buhara Yahudileri*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.

¹⁹⁸ Anisimov, "Kavkazskiye yevreyi-gorçı", s. 183.

¹⁹⁹ Geniş bilgi için bkz. Selim Han Yenciun, *1967 Arap-İsrail Savaşı (Altı Gün Savaşı)*, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2019.

²⁰⁰ Sovyet-İsrail diplomatik ilişkileri için bkz. Elektronnaya Yevreyskaya Enciklopediya, "Sovetskiy Soyuz. Otnoşeniya Sovetskogo Soyuzu s İzrailem", <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15422/>, (22.12.2019); İgor Rıjov, Abdrey İntyakov, "Osobennosti Sevyetsko-İzrailskih politika-ekonomičeskih otnoşeniy", *Vestn. Volgogr. Gos. Un-ta*, C. 4, S. 1 (2009), ss. 78-86.

c. Dağ Yahudilerinin dinî yaşamlarının birçok durumda Mişna ve Talmud'un emirlerinden uzak olması.

d. Dağ Yahudilerinin ve Kafkas Perslerinin “Tat” olarak iddia edilen fiziksel ve antropolojik yakınlıkları.²⁰¹

Sovyet bilim adamlarının 1930'lerden itibaren kabul ettikleri görüşe göre, Doğu Kafkasya Yahudilerinin Yahudi değil Tat oldukları ifade edilmiştir. Dağ Yahudisi olan Yusuf Bünyaminov, Sovyetlerin Tat politikasını temellendirmek için, 1932 yılında “*Dağ Yahudilerinin, karışık bir İran-Moğol uyruğuna sahip, Tatça konuşan ve Yahudiliğe inanan bir millet olduğunu yazmıştır*”.²⁰² Ancak daha sonra yetkililer Dağ Yahudilerini Tatlardan ayırmayı tercih etmişlerdir. Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nde bu konu ile ilgili olarak şöyle denilmektedir: “*Dağ Tatları, aynı dili konuşmalar da ayrı milletler olan Dağ Yahudilerini de kapsamıştır*”. 1950'lerden önce Dağ Yahudileri resmî olarak birleşmiş Tat halkının bir parçası olarak kabul ediliyordu.²⁰³ 1960'da yayımlanan Küçük Sovyet Ansiklopedisi'nde, “*Tat'lar üç grupta değerlendirilmiştir. İslami (Şiiler), Ermeni Grigoryanlar ve Musevi dinine inananlar*” şeklinde ifadeler yer almıştır. Başka bir deyişle, Dağ Yahudileri Tat uyruğunun bir parçası olarak görülmüştür.²⁰⁴ Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin 1976 baskısında ise: “*Dağ Yahudileri*” kullanımını neredeyse tamamen kaldırılmıştır.²⁰⁵ Dolayısıyla Dağ Yahudilerinin folklorunun Yahudi geleneği ile hiçbir bağlantısının olmadığı ve sonradan Yahudileştiklerine dair iddiaların siyasi olduğu ve bu iddiaların tarihi veriler açısından doğru olmadığı görülmektedir.

²⁰¹ Gavrilov B, *Rojdenniye Oktyabrem*, Vatan Sovyetimiy (alımanah na tatskom yazıkıye), Mahaçkala: y.y., 1988, s. 43.

²⁰² Geniş bilgi için bkz. Hana, Rafaeli, “İz jizni gorsko-yevreyskih pravednikov: rabi Binyami Yusuf Noftoli (Kuba)”, https://stmegi.com/posts/18803/iz_zhizni_gorsko_evreyskikh_pravednikov_rabi_binyami_yusuf_noftoli_kuba_10815/, (26.12.2019).

²⁰³ “Tatskiy Yazık-Tati”, *Bolişaya Sovetskaya Ençiklopediya*, ed. Kliment Efremoviç Voroşilov vd., Moskova: Gosudarstvennyy Nauçnyy İstitut, 1946, C. 53, ss. 669, 670, 671.

²⁰⁴ “Tati”, *Malaya Sovetskaya Ençiklopediya*, ed. Otto Yulyeviç Şmidt vd., Moskova: Gosudarstvennyy İstitut “Sovetskaya Ençiklopediya”, 1960, C.10, s. 644.

²⁰⁵ Dımşıç, *a.g.e.*, s. 95; Marat Grebennikov, “The Mountain Jews in Post-Soviet Caucasus: Reconstructing Ethnic Identification and Political Oriettion”, *Journal of Political Sciences & Public Affairs*, C. 3, S. 2 (2015), ss. 1-7.

c. Azerbaycan Tat Halkı

İran bölgelerinden Azerbaycan'a gelen ve Fars kökenli bir dil konuşan halklara "Tat" denilmektedir. Bu halkların Azerbaycan'a gelişleri milat öncesine tekabül etmektedir. M.S. İran'da kurulmuş olan devletler birtakım gerekçelerle İran halklarından bir kısmını Azerbaycan bölgelerine yerleştirmişlerdir. Bu halkların konuştukları dil Hint-Avrupa dil grubuna ait olup Farsça'nın bir alt lehçesidir.²⁰⁶ Azerbaycan'daki Tatların konuştuğu dil ise, bölgelere göre farklılık arz etmektedir. Mesela Abşeron-Şamahı Tatları ile Kuba-Hızı Tatlarının dillerinde bazı lehçe ve diyalekt farklılıkları görülmektedir. Dilbilimciler etnik toplulukları dillerine göre tasnif etmektedirler. Bu tarihi ve etnografik çalışmalar XIX. ve XX. yüzyıllar arasında yapılmıştır.²⁰⁷

Azerbaycan Tatlarının dil açısından diğer bir grubu Cuhudlardır. Azerbaycan Türkleri XIX. yüzyılın bilimsel çalışmalarında, "Tat Cuhudları" hakkında, "Dağ Yahudileri" veya "Tat Yevreyleri" gibi isimler kullanmışlardır. Bu halk, dinlerine göre Yahudi sayılmaktadır. Dağ Yahudileri XIX. yüzyılda Azerbaycan'ın Kuba, Şamahı, Göyçay, Nuha (Şeki) kazalarında, az sayıda da Bakü'de, ayrıca Kafkasya'nın farklı bölgelerinde, özellikle Derbent, Teymurhan Şura, Grozni, Nalçik, Port-Petrovsk (şimdiki Mahaçkala) şehirlerinde yaşıyorlardı.²⁰⁸

Özellikle Hazar Türklerinin idari yönetiminin, Yahudiliği benimsemesiyle Kafkasya halklarının kültüründe Yahudilikten bazı unsurlar yer almıştır. Bazı Kafkas dillerinde "cumartesi" gününe verilen isimler yaygındır. Mesela Karaçay-Malkar'ın "şabat", Kabardeylerin "şebet", Osetlerin "sabat", Çeçen-İnguşların "şuot" adlarını verdikleri cumartesi gününün ismi "şabbat"tan gelmektedir. Gürcülerin "şabati", Avarların "şavat" diye isimlendirdikleri cumartesi gününün adı İdil-Ural bölgesindeki Çuvaş Türklerinde de "şamat kun" şeklindeydi. Araştırmacılar bu adın Kafkasya halkları arasında, Alan-Hazar Türklerinin egemenlikleri döneminde yaygınlaştığı görüşündedirler.²⁰⁹

²⁰⁶ "Tatskiy Yazık-Tatı", ed. Voroşilov vd., C. 53, s. 669.

²⁰⁷ Cavadov, a.g.e., s. 68; Magsud Hacıyev, *Tat dilinin Gonagkend lehçesi*, Bakı: y.y., 1971, s. 5.

²⁰⁸ Cavadov, a.g.e., s. 72; Hacıyev, *Tat dilinin Gonagkend lehçesi*, s. 10.

²⁰⁹ İbragim Şamanov, "Kalendar i kalendarnaya Obryadnost Karaçayevtsev i Balkartsev", *Kalendarı i kalendarnaya obryadnosti narodov Karaçayevovo-Çerkesii*, (1989), s. 14; Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2007, s. 387.

4. Dağ Yahudilerinin Diğer Bölge ve Ülkelere Göçlerinin Sosyal ve Kültürel Nedenleri

Dağ Yahudileri, dört etnografik gruptan oluşmaktadır. Bunlar Koytaçi (Kaytag), Derbent, Kuba ve Şirvan gibi bölgelerde özel Tat dil grubu olarak yerleşmişlerdir. XIX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Kafkas savaşlarındaki zulümden kaçan Kaytag grubu Rus sınırları içerisinde farklı köyler kurarak Kuzey Kafkasya'ya yerleşmişlerdir. Böylece Yahudi yerleşimleri Hasavyurt, Andry-Aule, Kızılyar, Grozny ve Nalçik'te "Kolonko" oluşmuştur. Yahudiler arasında dağılma eğilimleri, özellikle XX. yüzyılın ortalarında ve sonlarına doğru yoğunlaşmaya başlamıştır.²¹⁰

Dağ Yahudilerinin II. Dünya Savaşı sonrası yıllardaki yaşamları aşağıdaki üç ana faktörden etkilenmiştir:

1. Asimilasyon: Sovyet hükümetinin Dağ Yahudilerine uyguladığı ayrımcı, Yahudi karşıtı politikası.
2. İsrail devletinin kurulması.
3. İkinci Dünya Savaşı'na kadar Dağ Yahudileri arasında nadir görülen karma evliliklerin sıkça yaşanması.

Savaştan dönen birçok erkek, Rus eşlerini de yanlarında getirmişlerdir. İlk başta bu evliliklere toplum, özellikle de eski nesil karşı çıkmıştır. Ancak yıllar geçtikçe bu evlilikler daha da artmaya başlamıştır. Mesela Dağıstan'da, 1967'de 84 Dağ Yahudisi'nden 12 tanesi Rus kadınla evlenmiştir. Karışık evliliklerden doğan çocukların milliyeti baba tarafından daha sık kaydedilmiştir. Karışık ailelerden dünyaya gelen çocuklar, 16 yaşında pasaport alırken, kendi isteklerine bağlı olarak anne-babadan herhangi birinin uyruğunu seçebiliyorlardı. Nitekim 1965-1969 yılları arasında Mahaçkala'da 17 genç erkek, babaları Dağ Yahudisi ve anneleri ise Rus uyruklu pasaportlar almışlardır.²¹¹

²¹⁰ Michael Chlenov, "Oriental Jewish Groups in the Former Soviet Union: Modern Trends of Development", Cincinnati: Rabbi Louis Feinberg Memorial Lecture University of Cincinnati, 1999, s. 6; Çelenov, "Kto takiye - eti "gorskiye yevreyi"? (Predisloviye)", *Gorskiye yevreyi*, Datt, (1999), ss. 5-13; Çelenov, "Mejdu Şçilloy deudaizaçii i Haribdoy sionizma: gorskiye yevreyi v XX veke.", *Diaspora Lokalniye Gruppi*, S. 3 (2000), s. 174-197.

²¹¹ Dımşıç, *a.g.e.*, s. 94; Yuriy İsayeviç Murzahanov, *Sovromennaya semya u gorskih yevreyev Kabardino-Balkarii*, Moskova: İzdatelstvo Çoro 1994, s. 5; Tamara Liyalenkova, "Mujçina i jenşina, Russko-yevreyskiye braki", <https://www.svoboda.org/a/158382.html>, (29.12.2019).

Dağ Yahudilerinin dağ köylerinden şehirlere göç süreci bu dönemde başlamıştır. Bir kısım Dağ Yahudisi, SSCB'deki genel göç işlemleri nedeniyle, Kafkasya'dan ayrılarak Rusya'daki büyük şehirlere ve SSCB'nin diğer cumhuriyetlerine taşınmıştır. Böylece, toplulukla olan ilişkileri gözle görülür biçimde zayıflamıştır. Fakat Yahudilerin çoğu Kafkasya'da yaşamaya devam etmiştir. II. Dünya Savaşından sonraki yıllarda, aile yaşam biçimleri belirgin bir şekilde değişmiştir. Ailedeki ilişkiler güçsüzleşmiş olup, Dağ Yahudileri artık geniş ailelerde yaşamamaya başlamışlardır. Eğitim seviyesi artmış, orta ve yüksek tahsili insanlar gittikçe daha da çoğalmış, bu arada Rusça konuşanların sayısı da artmıştır. Yıllar geçtikçe Dağ Yahudi topluluklarındaki sinagogların sayısı, esasen 1960'larda yapılan güçlü din karşıtı kampanya nedeniyle önemli ölçüde azalmış, özellikle Sovyet hükümetinin savaş sonrası politikasında baş gösteren antisemitist eğilimler, Dağ Yahudilerinde bölünmelere sebep olmuş ve onları ülkeyi terk etmenin eşiğine getirmiştir.²¹²

1970 yılından itibaren Dağ Yahudilerinin İsrail'e göçleri giderek çoğalmıştır. Tahminlere göre, bu süre zarfında yaklaşık 50 bin Dağ Yahudisi İsrail'e taşınmış, Çeçen-Rus savaşlarının bir neticesi olarak Grozni'nin (Coharkale) Dağ Yahudi Cemaati de tamamen ortadan kalkmıştır. Dağıstan ve Kuzey Azerbaycan'daki Dağ Yahudilerinin en büyük göç dalgası Moskova'ya yapılmıştır. Daha sonra İsrail'e ve az sayıda da Almanya, ABD ve Kanada gibi batı ülkelerine göç etmişlerdir. Bu göçler Azerbaycan'ın Kuba Şehri Kırmızı Kasabadaki Yahudi yerleşim yerinin haricindeki bölgelerden gerçekleşmiştir. Dünyadaki Dağ Yahudisi sayısının yaklaşık 100 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.²¹³

²¹² Dimşiç, *a.g.e.*, s. 94-95; Felix Kandel, "Gruzinskiye i gorskiye yevrei na kavkaze", <https://gorskie.ru/juhuro/history/item/44715-gruzinskie-i-gorskie-evrei-na-kavkaze/>, (06.05.2019).

²¹³ Çelenov, "Mejdu Şçilloy deudaizaçii i Haribdoy sionizma: gorskiye yevreyi v XX veke.", 174-197, "Gorskiye Yevrei", *Bolşaya Rossiyskaya Ençiklopediya*, <https://bigenc.ru/ethnology/text/v/2372059>, (29.12.2019).

İKİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN DAĞ YAHUDİLERİ'NİN İNANÇ, İBADET VE GELENEKLERİ

I. İNANÇ ESASLARI

A. TANRI VE EVREN ANLAYIŞLARI

Dağ Yahudileri kendilerini Yahudiliğin Rabbanî mezhebine ve kültürüne ait gördükleri için Rabbanîlikteki Tanrı'nın varlığı ve sıfatları anlayışını kabul etmişlerdir.²¹⁴ Onlar Tanrı'nın ismini kendi konuştukları Cuhuri dilinde "Huda" veya "Hudavend Âlem (Âlemin Tanrısı)" olarak ifade etmektedirler. Çünkü günlük konuşmalarında dini, sosyo-kültürel vb. alanlarda Farsça'nın etkili olduğu görülmektedir.²¹⁵ Dağ Yahudilerine göre tek Tanrı anlayışını ilk defa Hz. İbrahim ortaya koymuştur.²¹⁶ Yahudilerdeki millilik konusunun İbrahim Peygamber'den itibaren başladığına inanılmaktadır. Kâinatla ilgili olarak Tevrat'taki, "Tanrı'nın kâinatı altı günde yaratıp yedinci günü dinlenmesi"²¹⁷ ifadesinde kâinatın kendiliğinden yaratılmadığına, onu yaratan bir varlığın olduğuna²¹⁸ ve O'nun dışındaki her şeyin var olduktan itibaren yok olmaya doğru gittiğine inanılmaktadır.²¹⁹ Tüm beşer Tanrı'nın emriyle var olduğu gibi, Tanrı'nın emriyle de yok olacaktır. Dağ Yahudileri, Tevrat, İncil ve Kuran-ı Kerim'de âlemin yaratıcısı olarak bildirilen Tanrı hakkındaki bilgilerin benzerlik içerdiğini ve bu bilgilerin Tanrı tarafından bildirildiğine inanmaktadırlar. Tanrı'nın kendine yakın çocuğunun veya zatına yakın bir varlığın olduğunu kabul etmemektedirler.²²⁰ Dağ Yahudilerinin anlayışında Tanrı her zaman kendi varlığını dini, ilmi ve manevi açılardan ıspatlamaktadır. Yaratılan her bir varlığın fani olduğu ve zamanı geldiğinde yok olacağına inanılmaktadır.²²¹ Bu yokluk -İslam'da olduğu gibi- fani hayatın sona ermesi ve yeni bir hayatın başlayacağı şeklinde düşünülmemektedir. Yahudilikte ahiret inancı ile ilgili teorik bilgilere Tevrat'ın belli pasajlarında yer

²¹⁴ Tekvin, 1/1, Tekvin, 3/6, 22-24, 6/8, 7/1, 12/1, 7, Çıkış, 20/3, Tesniye, 6/4-5.

²¹⁵ Anisimov, "Kavkazskiye yevrei gorci", s. 20; Miller Visevolod, *Tatskiye etyudi*, Moskova: Tipografiya V. Gatçuki, 1907, ss. 5-11.

²¹⁶ Tekvin, 20/7.

²¹⁷ Tekvin, 1/31, 2/2-3.

²¹⁸ Mezmurlar, 104/1-32, 121/2.

²¹⁹ Tesniye, 32/40, İşaya, 44/6, 48/12; Mezmurlar, 90/2.

²²⁰ Çıkış, 20/4.

²²¹ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan, (17.06.2019).

verilmektedir.²²² Fakat pratik hayatta tam anlamıyla belirtilmediği ve anlaşılmadığı görülmektedir.

1. Yahudilerin Tanrıyla Yaptıkları Antlaşma ve İlgili Kurallar

Dağ Yahudileri Tanrı ile yapılan üç antlaşmayı ve kaşerutu kabul ederler. Bu antlaşmaların ilki sünnettir.

a. Birinci Antlaşma (Sünnet)

Sünnet Hz. İbrahim'in Tanrı'yla yaptığı ahdin sembolüdür. Hz. İbrahim 99 yaşında önce kendini sünnet ettikten²²³ sonra çevresindeki inananların sünnet olmasını emretmiştir.²²⁴ Hz. İbrahim'den sonra tüm Yahudiler bu emri titizlikle yerine getirmişlerdir. Hz. Musa'nın ilk oğlunu sekizinci günü sünnet etmediği için Tanrı'nın kendisine kızması sonucunda, karısının çocuğu sünnet ederek Tanrı'nın gazabını yatıştırması²²⁵ sünnet eyleminin Yahudiler açısından ne kadar önemli olduğunu çok açık bir şekilde kanıtlamaktadır.

Sünnet, Dağ Yahudilerinin de önemseydiği ve asırlar boyu Tevrat'ın emirleriyle beraber kendilerine has özelliklerle uygulayageldikleri bir gelenektir. Erkek çocuklar sekiz günlükken²²⁶ Ravvin (Haham) tarafından sinagogda özel aletlerle sünnet işlemi gerçekleştirilmektedir. Sünneti yapan Ravvin'in işlemi yapabilmesi için, bu alanda eğitim aldığına dair diplomasının olması gerekmektedir. Bu diplomalar daha çok İsrail ve Moskova'daki Yeşivalarda eğitim alan hahamlara verilmektedir. Eskiden çocukların herhangi bir hastalığa yakalanmasına dikkat edilmeksizin sünnet işlemi yapılıyordu. Ancak günümüzde erkek çocuk bir hastalığa yakalanmışsa, doktor izin verinceye kadar sünnet işlemi geciktirilmektedir. Ayrıca sünnet işleminden sonra çocuğun velisi çocuk için sünnet düğünü yapmaktadır. Velinin maddi durumu düğün yapmaya müsait değilse, durumu iyileşinceye kadar sünnet işlemi de ertelenmektedir. Bu süreç çocuk sekiz yaşına gelinceye kadar devam edebilmektedir.²²⁷

²²² Daniel, 12/2, Hezekiel, 37/1-14, Yeşaya, 26/19.

²²³ Tekvin, 17/1-14.

²²⁴ Tekvin, 17/23-27.

²²⁵ Çıkış, 4/24-26.

²²⁶ Tekvin, 21/4.

²²⁷ Boris Simanduyev Yusifoviç, Kuba Şehri Kırmızı Kasaba Dağ Yahudileri Aksakallar Şurası Başkanı ve Eski Dini Cemaat Başkanı ile röportajdan, (15.07.2019).

b. İkinci Antlaşma (Şabat Günü)

Şabat günü (Dağ Yahudileri Şobot ifadesini kullanmaktadırlar), Yahudi takviminde yedinci gün, genel kabul görmüş miladi takvimde ise haftanın altıncı günü (cumartesi) kutlanılmaktadır.²²⁸ Şabat günü Tevrat'ta ilk olarak, Tanrı'nın kâinatı altı günde yarattığı ve yedinci günü dinlendiği şeklinde geçmektedir.²²⁹ Daha sonra Tanrı yedinci günü, Yahudileri Hz. Musa ile birlikte Firavun'un zulmünden dolayı Mısır'dan çıkardığının sembolü olarak kutlamalarını emretmiştir.²³⁰ Aynı zamanda Şabat, Tanrı'nın İsrail oğullarına verdiği sözün kanıtıdır.²³¹ Bundan dolayı tarih boyunca her haftanın cumartesi günü Yahudiler tarafından kutsal gün olarak kutlanılagelmiştir.

Haftanın yedinci günü çalışmak günahdır. Ancak insana zevk veren işler yapılabilmektedir. Şabat'ın kurallarına uymayan bir Dağ Yahudisi affi için tövbe etmek zorundadır. Dağ Yahudileri işledikleri günahlardan dolayı Huda'nın onları cezalandıracaklarından korkmazlar. Onlar Huda'yı rahatsız ettiklerinden, onun kalbine dokunduklarından veya incindiğinden dolayı endişelenmektedirler.²³² Dağ Yahudileri, Şabat gününün kurallarına uymayan, ilgili emirleri ihlal eden kişilerin sahtekâr olduklarını vurgulamak için onlara “Şobothlyli sohte –Şabat'ın kutsallığıyla ilgili emri bozma” ifadesini kullanmaktadırlar.²³³ Ayrıca Şabat akşamında, düğün ve sünnet törenlerinde veya cenazesi olan kişinin kırk gün her cumartesi evinde yaptığı yemeklere “Şoboti” demektedirler.²³⁴ Şabat günü doğan çucuğa saygı duyarak ona verilecek isimden başka “Ruz Şoboti- Şabat Günü”, lakap olarak verilmektedir.²³⁵

Dağ Yahudileri Şabat gününe bir gün önceden hazırlanırlar ve diğer günlerden farklı bir ruh hali yaşadıklarını düşünürler. Eskiden sinagogda bulunan Aron ha-Kodeş'in önünde oturarak Maiftiri (מַאֲפִיר – Haftara/Peygamberlere ait pasajlar)²³⁶ ismindeki ilahiyi okuyup dua ederlerdi. Şabat ibadetinde sıralamaya göre Mezmurlar

²²⁸ Mardahay Naftaliyev, “Şobot”, *Yevreysko (Djuuri)- russkiy slovari*, Moskova: İzdatel'skiy dom STMEGI, 2016, s. 471.

²²⁹ Tekvin, 2/1-3.

²³⁰ Tesniye, 5/15.

²³¹ Çıkış, 31/16-17.

²³² Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan. (17.06.2019).

²³³ Naftaliyev, “Şobothüli”, *Yevreysko (Djuuri)- russkiy slovari*, s. 471.

²³⁴ Naftaliyev, “Şoboti”, *Yevreysko (Djuuri)- russkiy slovari*, s. 471.

²³⁵ Naftaliyev, “Bire”, *Yevreysko (Djuuri)- russkiy slovari*, ss. 46-48.

²³⁶ “Maiftir” için bkz. Elektronnoyaya Yevreskaya Ençiklopediya, “Maiftir”, <https://eleven.co.il/judaism/liturgy-prayer/15290/>, (10.03.2020).

bölümünden 95-99 arasındaki pasajlar, devamında 29. Gozatem İlahisi “Lekhah Dodi” ve daha sonra yine Mezmurlardan 92 ve 93. bölümlere devam edilmektedir. Şabat günü sinagoglarda akşam ibadetinden (Arvit) önce Zohar ve Kabalist şiirlerinden alıntılar ile başlanılır, bunlara ileveten Amidah “Şmone Esre – On Sekiz” duasından sadece 7 pasajı ve devamında kutsanmak amacıyla Kidduş ile devam edilir. Şabat sabahında sadece Tevrat parşömenleri Aron ha-Kodeşten çıkarılarak okunur sonra gümüş veya bakır kutularına (eskiden tahta kutulara) konularak tekrar yerine bırakılır.²³⁷

c. Üçüncü Anlaşma (Tefillin)

Tefillin/Tifilin, her Yahudinin Şabat ve bayram sabahları dışında özellikle sabah ibadetinde (Şaharit) düzenli olarak taktığı bir dinsel obje olmakla beraber, ibadetin de bir parçası sayılmaktadır. Deri kaplamalı olup iç kısmı dört bölümden oluşan kare halinde tahtadan yapılmaktadır.²³⁸ Her bir erkeğin iki tane olmak üzere kullandığı Tefillin, alın tarafından saç bitiminin üzerinden ve sol kolun kalp hizasına kayışla takılmaktadır.²³⁹ Tefillin’i, 13 yaşını doldurmuş her erkek Yahudinin her gün kullanması gerekmektedir. Nasıl kullanılacağı ile ilgili olarak Tevrat’ta: “Bir belirti olarak onları ellerinize bağlayın, alın sargısı olarak takın!”²⁴⁰ şeklinde geçen ifade, emir hükmünde kabul edilerek Yahudiliğin yasalarından sayılmıştır.

Tefillin kutusunda bulunan dört iç bölmesine el ile yazılan ve Tevrat’taki dört pasajdan oluşan yazılar konulmaktadır. Bu pasajlarda ifade edilen hükümlerin ilk ikisi (Kadeş/Kadesh ve Vehayah), Yahudilerin her zaman Mısır’dan çıkışı hatırlamaları²⁴¹ ve çocuklarına Tanrı’nın emirlerini öğretmeleri²⁴² ile ilgilidir. Üçüncü hükümde (Şema) Tanrı’nın birliği vurgulanmış; O’nun sevilmesi ve O’ndan korkulması gerektiği tenbihlenmiştir.²⁴³ Dördüncü olarak, her Yahudinin Tevrat’ın kurallarını gözetmesi ve onun Yahudileri koruyan tek güvence olduğunun bilinmesi emredilmiştir.²⁴⁴

²³⁷ David, *a.g.e.*, C. 1, s. 499.

²³⁸ Şinasi Gündüz, “Tefillin”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara: Vadi Yayınları, 1998, ss. 363-364.

²³⁹ Chabat-Lubavitch Media Center, “What Are Tefillin?”, https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/1918251/jewish/What-Are-Tefillin.htm, (09.03.2020).

²⁴⁰ Tesniye, 6/5-8.

²⁴¹ Çıkış, 13/1-10.

²⁴² Çıkış, 13/11-16.

²⁴³ Tesniye, 6/4-9.

²⁴⁴ Sayılar, 11/13-21.

Dağ Yahudileri, Tefillin ile ilgili tüm kuralları uygulamakla beraber, kendilerine has bazı gelenekleri de vardır. Mesela çocuğunu sünnet ettiren babanın Tefillin takması önemli bir gelenektir. Ayrıca bazı dindarlar (Haham, Hazan, Molomed, Şihite vb.), Tevrat'ı okurken veya incelerken, dini bir konuda hüküm verirken veya bir merasimi icra ederken gün boyu Tefillin'i taşımaktadırlar. Çünkü Tefillin, Yahudilerin Tanrı ile bağlantılarını sembolize etmektedir. Onu takan her Yahudi, Tanrı'nın varlığını anlamada Tefillin'in kendisine yardımcı olacağını düşünmekte ve Tanrı'ya dua etme arzu ve iradesinin bir işareti olarak görmektedir. Tefillin, bazı Yahudilerde olduğu gibi Dağ Yahudileri tarafından da koruyucu unsur, başka bir ifadeyle muska, Yahudi evlerinin tılsımı ve kutsallık sembolü olarak kabul edilmektedir.²⁴⁵

d. Kaşerut-Koşer-Kaşrut-כשרות

Kaşerut-Koşer, Tanrı ile yapılan bir anlaşma olmasa da, Yahudiler için dikkat edilmesi gereken önemli kurallar bütünüdür. Yeme-içmede dikkat edilmesi istenen haram-helal kurallarıdır. Dağ Yahudileri genellikle kaşerut kurallarına dikkat etmektedirler.²⁴⁶ Bu anlaşma ve kurallara inanmayan veya bunları bozan kişi gerçek Yahudi sayılmamaktadır. Kişinin Yahudi toplumu içerisinde yaşaması, sinagoga gitmesi veya başına kipa koyması onun Yahudi olduğuna delalet etmez. Dağ Yahudiliğinde Yahudi kimliği millilikten öte yaşam biçimi olarak kabul edilmektedir.²⁴⁷ Dağ Yahudileri, Tevrat'ın Hz. Musa'ya verilen on emirden²⁴⁸ oluştuğunu kabul etmektedirler. Bununla beraber Hz. Musa'dan sonra gelen peygamberlere verilen vahiyler ve din adamlarının yorumları da yeme içme konusundaki bazı hükümleri oluşturmuştur. Bu hükümler Levililer 11. ve Tesniye 14. pasajlarda detaylı anlatılmıştır. Bu anlatımların tamamı Koşer kurallarını kapsamaktadır. Günümüzde mevcut olan Tevrat'ın ilk yazımına kadarki süreçte din adamları (Rabbiler) Koşer konusunda yorumlar yaparak bazı helal ve haram kuralları geliştirmişlerdir.²⁴⁹ Talmud ve Mişna'nın zaman içerisinde oluşumu Yahudilerin dini kurallarını, özellikle emir ve yasakların oluşmasını sağlamıştır. Dinî geleneğe göre Yahudiler için 613 kuralın Tevrat'ta bulunduğu inanılmaktadır. Bu kuralların 365 tanesi yasaklar (haramlar), 248

²⁴⁵ Frida Yusufova, *Zolotyje Rossipi yazık Gorskih Yevreyev, Sozvuçnyj s yazıkom ivrit tolkovij slovarı*, İzrail: Tipografiya MAK, 2009, s. 67.

²⁴⁶ Yusufova, *Zolotyje Rossipi yazık Gorskih Yevreyev, Sozvuçnyj s yazıkom ivrit tolkovij slovarı*, s. 40.

²⁴⁷ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkam ile röportajdan, (17.06.2019).

²⁴⁸ Çıkış, 20/1-17.

²⁴⁹ Yeşeya, 66/17, Hezekiel, 4/14.

tanesi emirlerle (helaller) ilgilidir.²⁵⁰ Bu emirlerin 27 tanesi Koşer kurallarını kapsamaktadır.²⁵¹ Dağ Yahudileri diğer Yahudiler gibi 613 kuralı günlük hayatlarında benimseyerek onlarla amel etmektedirler. Bu kurallara uymak Yahudi yaşam tarzının bir gereği olarak görülmektedir.²⁵²

B. DAĞ YAHUDİLERİNİN TEVRAT'LA İLGİLİ İNANÇ VE UYGULAMALARI

Dağ Yahudileri Tevrat'ın Ezra ve Yeremya dönemine kadar yazılmadığını, nesilden nesile sözlü olarak geldiğini kabul etmektedirler. Ancak Tevrat'ın ilk defa Ezra ve Yeremya tarafından -kaybolmaması amacıyla- yazıldığını vurgulamaktadırlar. Hz. Musa'ya vahyedilenin sadece on emir olduğunu, diğer kısımlarının ise daha sonraki peygamber ve din adamlarına ait olduğuna inanmaktadırlar. Yahudiliğin Rabbani mezhebinde Tevrat, Talmud, Mişna vb. kitaplar vahiy kaynaklı sayılmaktadır. Dağ Yahudileri kendilerini Rabbinik inancın bir parçası olarak gördükleri için Yahudilerce kutsal kabul edilen tüm kitaplara inanmaktadırlar.²⁵³ Dağ Yahudileri Tevrat'ın bir bereket, barış, koruyucu, yemin etmek için sığınılan bir kitap olduğunu kabul ettiklerinden onu, düğünlerde gelin ve damadın veya uzak bir yere gidecek yakınlarının (asker, üniversite vb.) başlarının üstünde tutmaktadırlar. Diğer taraftan, bir konuda karşı tarafa haklı olduklarını göstermek için ellerini Tevrat'ın üzerine basarak yemin etmeleri; korku, sihir vb. endişelerden kurtulmak için Tevrat'tan bazı bölümleri okunmaları veya okutulması geleneği de bulunmaktadır.

13 yaşından büyük Dağ Yahudileri, haftanın Salı ve Cuma günlerinde, dini ve milli bayramlarda (hol-ha-moed), oruç günlerinde (taanit), sinagogdaki Aron ha-Kodeş'te bulunan Tevrat parşomenlerini tahta kutusundan çıkararak okumaktadırlar. Eskiden haham okuduğu zaman, insanlar okumayı bilmedikleri için sadece dinliyorlardı. Günümüzde ise birçok kişi Tevrat'ı okumaktadır. Geleneğe göre Tevrat, pamuktan beyaz bir gömleğe sarılmakta ve onun üzeri bordo-mavi veya yeşil renkte kadife kumaş veya ipek örtü ile örtülmektedir. Özellikle Dağ Yahudi kadınları bu örtülere (rimonim) dini ve milli objeleri içeren süslemeler yapıyorlardı. Son dönemlerde

²⁵⁰ William Dawidson, "Makkot 23b", *Talmud*, <https://www.sefaria.org/Makkot.23b?lang=bi>, (20.03.2020).

²⁵¹ Judaism 101, "A List of the 613 Mitzvot (Commandments)", <http://www.jewfaq.org/613.htm>, (20.03.2020).

²⁵² Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan, (17.06.2019).

²⁵³ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan, (17.06.2019).

bu örtüler fabrikasyon olarak süslenmektedir. Tevrat örtülerini süsleme geleneği köy ve kasabalarda hâlâ devam etmektedir. Her Yahudi kadını, Tevrat için el yapımı örtü hazırlayarak hediye etmeye çalışmaktadır. Bu gelenek kadınlar arasında hala devam etmekte, bir onur ve sevap alameti olarak değerlendirilmektedir. Eskiden tahta kutulara yerleştirilen Tevrat parşömenleri, günümüzde süslenmiş gümüş kutulara (futulyarı) konulmaktadır. Tevrat parşömenlerini kutulara konularak saklama uygulamasının Irak geleneğine ait olduğu rivayet edilmektedir. Tevrat parşömenleri okunmak için sinagogdaki masalara dağıtılmaktadır. Dağ Yahudileri Tevrat'ı okuduktan sonra, gelin süslemesine benzettikleri örtülerine sararak kutularına koyup Aron ha-Kodeş'te saklamaktadırlar.²⁵⁴ Aron ha-Kodeş'ten çıkarılan örtülerin her birinin üzerinde süs maksadıyla yapılan rimmonimleri (granatı) görmek mümkündür. Dağ Yahudileri bu süslemeler için “Tevrat'ın tâcı” ifadesini kullanmaktadırlar. Dağ Yahudilerinin sinagoglarında bulunan Tevrat örtüleri farklı bölge ve ülkelerde yapılmış, bölgesel desenleri içeren örtülerdir. Mesela Bakü sinagoglarında Tiflis yapımı örtüleri, Kırmızı Kasabada ise İran yapımı örtüleri görmek mümkündür. Eskiden yapılmış örtüler de sinagoglarda muhafaza edilmektedir.²⁵⁵

Eski zamanlardan çok yakın zamanlara kadar Dağ Yahudileri, sinagogda Tevrat okuyacakları zaman, Tevrat parşömenleri Aron ha-Kodeş'ten çıkarılarak Şamaş (sinagog hizmetlisi, görevlisi) tarafından dağıtılmaktadır. Sinagogun girişinin sağında ve solunda bekleyen iki Şamaş, Tevrat tomarlarını taşıyarak onu örtülerinden açmaya çalışmaktadırlar. Ancak günümüzde bu gibi davranışlar pek görülmemektedir. Sinagogdaki Dağ Yahudileri Tevrat tomarlarına dokunmak için ellerini uzatır ve “Zot ha-Tiro aşir sam Mişi li-vni Yisroil-Bu Musa'nın İsrailoğulları'na verdiği Tevrat'tır” ibaresini söylerler. Mesela yakın akrabasını kaybetmiş (Avelim) ve Tevrat okumasını bilen kişi, Tevrat okunan mekâna (Bime) sağ taraftan çıkarak önce Tevrat'ı kutsar ve vefat eden yakınlarının isimlerini andıktan sonra Tevrat'tan peygamberler bölümünü okuyup Bime'nin sol tarafından inerek yerine geçer. Bu kişilerin okumalarından sonra haham toplulukta yıl boyunca vefat edenler için “אל מלא רחמים- Eli male rahamim/Merhamet Tanrısı” duasını okur. Dağ Yahudi geleneğinde, Maftir duası okunduğu zaman, sinagogda bulunanlar duadaki nimetleri seslice tekrarlarlar. Tevrat

²⁵⁴ Adam Davidov, *Mudretsi Kavkaza Povestvovaniye o mudreçah Kavkaza i tradiçii gorskih yevreyev*, İerusalim: İzdateli İeguda Yakobov, 2004, s. 22.

²⁵⁵ Şamailova, *a.g.e.*, s. 119.

okunduktan sonra sinagogda dolaştırılır ve herkes ona dokunur. Daha sonra Tevrat Aron ha-Kodeş'teki yerine konulur.²⁵⁶

Kırmızı Kasaba sinagoglarının birinde halka açık Tevrat parşömenleri bulunur ve her aileye ait Tora'nın Aron ha-Kodeş'te saklanması bir gelenek halini almıştır. Eski zamanlarda özellikle Bağdat ve İran'dan Tevrat parşömenleri getirilirdi. 300 yıl önce İran'da özel yazılmış Tevrat'ın tamamı Kırmızı Kasaba'da korunarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bahsi geçen Tevrat, Sefarad hattı olarak bilinen bir yazıyla yazılmıştır. Çarlık Rusyası Kafkasya'yı işgal etmeye başladıktan beri Dağ Yahudileri Litvanya'dan Tevrat parşömenleri almaya çalışmışlardır. Bu parşömenler, Aşkenaz Yahudileri'nden Haham Yosef Beyt a-Levi²⁵⁷ tarafından yazılmıştır. Dağ Yahudileri hahamları Mezuzaları kendileri yazmışlardır. Kırmızı Kasaba sinagoglarında 300-400 yıl öncesine ait Mezuzaları görmeyen mümkün olduğu söylenmektedir.²⁵⁸

XX. yüzyılın ortalarına kadar Dağ Yahudilerinden pek çok kişi kutsal saydıkları İbrani dilinde Laşon ha-Kodeş'i (Kutsal Dil) okuyor ve içerisindeki konuları biliyorlardı. Kuba, Derbent ve Nalçik'te yaşayan din adamlarının yazdığı ve tashih ettiği Kabala, Tehilim, Özel Siddur'lar ve Segula/Segulot el yazma koleksiyonları günümüze kadar ulaşmıştır. Kuba hahamlarının, Tanrı'nın bir kişiye yardım etmesi için hangi ibadet ve duaları yapması gerektiği konusunda bu kitapları önerdikleri halk arasında yaygın bir anlatımdır. Özellikle din bilgini olarak kabul ettikleri kişilere Haham, Şoheti (Şihte) ve Şamaşı gibi isimler verilmiştir. Din adamları, geçimlerini dini eserler yazıp çoğaltarak, dini ritüelleri ve merasimleri icra ederek vb. hizmetlerle sağlamışlardır. 1998 yılında, Kırmızı Kasaba'da daha önce yaşamış Rabbi Şilat'a ait bir ev Yeşiva'ya dönüştürülerek faaliyete başlamıştır. Yeşiva'nın öğrencileri, Rabbi Şilat'a ait olan ve evin çatısında saklanan pek çok eseri temizlik esnasında bulmuşlardır. Bunlar özellikle Mişna, Talmud, Agadı/Haggadah ve Şulhan Aruh ve Rambam'a (Musa bin Meymun/Maimonides) ait ciltli eserlerden ve Kabala'dan oluşmaktaydı. Bu eserlerin

²⁵⁶ Davidov, *Mudretsi Kavkaza Povestvovaniye o mudreçah Kavkaza i tradiçii gorskih yevreyev*, s. 23.

²⁵⁷ Geniş bilgi için bkz. Toldot Yeşurun, "Beyt a-Levi-rab-Yosef Dov Soloveyçik", <https://toldot.ru/BeitALevi.html>, (25.03.2020).

²⁵⁸ Davidov, *Mudretsi Kavkaza Povestvovaniye o mudreçah Kavkaza i tradiçii gorskih yevreyev*, s. 24.

çoğu eski tarihli oldukları, buldukları mekânın durumundan dolayı yıprandıkları ve çürüdükleri için topluluk tarafından gömülmek durumunda kalmıştır.²⁵⁹

C. DAĞ YAHUDİLERİNİN MÜLTECİ OLMALARININ NEDENLERİ

Dağ Yahudileri, mülteci oluşlarının kendi toplumlarının bir seçimi olmadığına inanmaktadırlar. Karşılaştıkları durumlar, Tanrı'nın onların kaderi hakkında verdiği karardan ve belirlediği yasalardan dolayı gerçekleşmiştir. Mekân olarak nereye gidileceğini de mutlak olarak Tanrı kararlaştırmıştır.²⁶⁰ Bunun dışında kişisel veya ailevi nedenlerden dolayı bir mekândan başka bir mekâna göç etme ya zorunluluktan ya da akraba veya çocukların başka bir yere taşınması ile gerçekleşmiştir. Genellikle ailelerin bir bölgede toplanması ve yaşaması nedeniyle daha önce yaşanılan bölgeyi terk etmek durumunda kalmıştır. Bu mekân değişikliği herhangi bir nedenden ve şartlardan kaynaklanmış olsa bile, neticede Tanrı'nın Yahudilerin kaderi hakkındaki olumlu bir kararından dolayı gerekli olmuştur. Milih Yevdayev, kendisi ile yaptığımız görüşmede bu hususu şöyle açıklamıştır: “Bizim için yazılmış ki, sen yerini değiştirmeden önce yaşadığın mekânın ihtiyaçlarını temin etmeden, gerekliliğini yerine getirmeden kapıdan çıkamazsın, yani o mekânı terk edemezsin! Çünkü bu, Yahudiler tarafından bilinen bir konu değil, Tanrı'nın yazmış olduğu bir kaderdir”.²⁶¹

D. DAĞ YAHUDİLERİNDE RUHUN ÖLÜMSÜZLÜĞÜ, AHİRET, CENNET VE CEHENNEM İNANIŞLARI

Dağ Yahudileri, diğer bölgelerde yaşayan diaspora Yahudileri gibi, yaşadıkları bölge halklarının dinî, sosyal, kültürel vb. konulardaki gelenek ve göreneklerini benimsemişlerdir. Mesela bir kıyaslama yapılacak olursa, Aşkenaz Yahudilerinde Hıristiyan gelenekleri etkili olduğu gibi, Dağ Yahudilerinde de Kafkas halklarının gelenekleri (Animizm, Eski Türk inanışları, Politeizm, Zerdüştilik, İslam vb.) etkili olmuştur. Dağ Yahudilerinin geleneklerine Yahudiliğin tek Tanrılı ilkelerine aykırı olarak, İslam ve Hıristiyanlık öncesi pagan gelenek ve inanışları yansımıştır. Bununla beraber bu eğilimlerin çoğu Hasidiz'min ve Rabbani Yahudiliğin diaspora Yahudileri üzerindeki etkisinden dolayı pagan ve diğer Yahudi inancına aykırı inanışların

²⁵⁹ Davidov, *Mudretsi Kavkaza Povestvovaniye o mudreçah Kavkaza i tradiçii gorskih yevreyev*, ss. 63-64.

²⁶⁰ Çıkış, 15/25; “Destiny”, Texts (322), <https://www.sefaria.org/search?q=destiny&tab=text&tvar=1&tsort=relevance&svar=1&ssort=relevance>, (26.03.2020).

²⁶¹ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan, (17.06.2019).

zayıflamasına ve ortadan kalkmasına neden olmuştur. Bu konuda en etkili çalışmalar iletişimde oldukları Aşkenaz ve Sefarad okulları tarafından yapılmıştır. Dağ Yahudilerinin etkilendikleri ve çeşitli anlayışların bulunduğu inanışlardan biri ölümden sonra yaşam, yani cennet ve cehennem inancıyla ilgili olmuştur. Ölümden sonraki hayat, cennet gibi inançların temelde Rabbanî gelenek kaynaklı olduğu vurgulanırken, cehennemle ilgili inanışlarında Yahudi olmayanlardan etkilenmiş olmaları muhtemeldir. Ortaçağın sonlarına doğru Kafkasya Yahudilerinin üzerinde etkili olan Talmudik gelenek, Kabala ve Rabbanî dinî edebiyatındaki öteki dünya ile ilgili inançlar hala etkisini sürdürmektedir.²⁶²

Özellikle belirtmek gerekir ki, insan ruhunun doğumla beraber var olduğu Rabbanî Yahudiler tarafından kabul edilen bir gerçektir. Yahudiler -Hıristiyanların aksine- günahsız olarak saf bir ruhla birlikte doğduklarına inanmaktadırlar.²⁶³ Onlarda, Tanrı'nın verdiği ruhun ölümsüz olduğu ve ölen insanların tekrar dirileceği inancı da mevcuttur.²⁶⁴ Dağ Yahudilerine göre insanın ruhunu ölüm meleği Azrail almaktadır. Mesela kişinin cesedi, öldükten sonra ağır olursa bu, kötü ruhların onun içine yerleştiği anlamına gelmektedir. Ruh bu dünyadan alan ölüm meleği onu, mezarlıkta bulunan en büyük melek Duma'ya teslim etmektedir. Yine ölen kişinin ruhu bu dünyada kalarak mezarlıkta, evinde ve ölmeden önce sıkça ziyaret ettiği yerlerde dolaşmaktadır. Eğer kişi hayatta iken çok günah işlemişse, ölümünden sonraki yedi gün içerisinde ruhu her gün ateşli kamçılarla dövülür, ismini söylemesi için zorlanır, ancak ruhu kendi ismini hatırlayamaz. Yedi gün sonra melek Duma, günahkârın ruhunu cehennem iblislerinin başkanı bir meleğe teslim eder. Cehennem meleği günahkâr kişinin ruhunu cehennemin en karanlık yerlerine götürür. Cehennem yolcusu olan kişi, cehennem meleğinin emrinde bulunan ve zincirlenmiş köpek kafalı kötü ruhlarla karşılaşır. Şayet ölen kişi dünya hayatında iyi ve dürüst bir kimse idiyse, onun ruhu öldükten sonraki yedi gün içerisinde her hangi bir işkence görmez.²⁶⁵

Dağ Yahudilerinin gelenekleri ve inanışları üzerinde araştırma yapmış olan tarihçi ve antropolog İuda Çerniy, Dağ Yahudilerinin ölümden sonraki hayat hakkında çeşitli

²⁶² Naili Paranoani, "Jizni posle smerti. Çastı 1", 28 Şubat 2013, *STMEGI*, https://stmegi.com/posts/15076/zhizn_posle_smerti_chast_1_7020/, (27.03.2020).

²⁶³ Fatma Seda Şengül, Muhammet Tarakçı, "Yahudilikte Aslı Günah Eleştirisi: Hasday Crescas Örneği", *Ankara, İslâmî İlimler Dergisi*, C. XI, S. 2, (2016), ss. 160-161.

²⁶⁴ Behor Baruh Malayev, *Sidur Tefilat Azariya*, Yerusalayim: Bayt Safaradi, 2020, s. 4.

²⁶⁵ Naili Paranoani, "Jizni posle smerti. Çastı 2.", 01 Mart 2013, *STMEGI*, https://stmegi.com/posts/15087/zhizn_posle_smerti_chast_2_7031/, (29.03.2020).

inanişlara sahip olduklarını vurgulamıştır. Onlardan bir kısmı, ölen bir kişinin ruhunun cesedinden ayrılmasına rağmen bir yıl içerisinde mezarı terk etmeyeceğine; bir yılın sonunda, daha önce doğduğu yerde tekrar doğarak cennetin krallığında sonsuza kadar mutlu bir hayat yaşayacağına inanmaktadır. Bazıları ise, ölümün gerçekleşmesinden kısa bir süre sonra ruhun cennete uçtuğuna inanmışlardır. Diğer bir inanişla göre ruh, vücuttan çıktığı yerde bir yıl dolaşır. Bundan dolayı ölen kişinin ruhuna saygı göstermek amacıyla, kişinin gömüldüğü yere devamlı (mum, kandil, ateş vb. ile) ışık tutmaktadırlar. Dağ Yahudileri, ruhun her gün düzenli olarak mezarlıktaki bedenini ziyaret ettiğine de inanmışlardır. Bu yüzden bazı bölgelerde, ölen kişinin mezarına su koymak geleneksel hale gelmiştir. Bu sebeple de, cennette kendileri için hazırlanan kutsal mekânlara yükselmeden önce ölen kimselerin yıkanmaları ve kirlerden temizlenmeleri gerekmektedir. Dağ Yahudileri, insan vefat ettikten sonra ruhlarının temiz veya kirli olmak üzere çeşitli hayvanlara geçerek yeniden yaşadıklarına; bazen kısa bazen uzun süreli olmak üzere başka bir hayvana geçerek orada acı çektiklerine de inanmışlardır. Bir kısmı, belli bir zaman sonra içinde bulunduğu hayvandan çıkarak cehenneme gidecek, ateş yoluyla tüm kirlerinden (günahlarından) temizlenecek ve daha sonra kendisi için belirlenen yerde dinlenecektir.²⁶⁶ Yazar, Dağ Yahudilerinin tasavvurundaki cehennemi anlatırken, onu, içerisinde birçok ağaç dalının bulunduğu büyük ve sonsuz bir oda şeklinde tasvir etmiştir.

Dağ Yahudilerine göre, cehennemin her bölmesinde günahkârlara çeşitli ve şiddetli işkenceler yapan savaş melekleri ve şeytanlar bulunmaktadır. Cehennem azabının ise, kaynar kazanlara atmak, sıcak demirler üzerine koymak, yağda yakmak, yanan demir çubuklarla dövme, uçurumlardan atmak, dünyanın bir ucundan diğer bir ucuna atmak gibi cezalarla gerçekleşeceği tasvir edilmiştir. Azap melekleri, yüksek gök mahkemesinin kararlarını yerine getirmektedirler. Ayrıca cumartesi günü (Şabat günü) günahkârlara azap edilmeyeceği, o gün dinlenecekleri, ancak cumartesi akşamından sonra hafta boyunca işkence ve çeşitli azaplara devam edileceği belirtilmiştir.²⁶⁷

Dağ Yahudileri, Yüksek Cennet Mahkemesini birçok mumun yandığı geniş bir oda gibi tasvir etmektedirler. Bu tasvire göre, Mahkemede hahamlar ve Yahudi tarihinin büyük insanları, uzun masaların etrafında beyaz örtüler içerisinde oturacaklardır. Orada,

²⁶⁶ İuda Çerniy, *Kavkazskiye yevrei*, İz kulturnogo proşlogo kavkazskih yevreyev, Grozniy: Nahiri, 1992, s. 23.

²⁶⁷ Çerniy, *a.g.e.*, s. 23.

insanların iyi ve kötü amellerini tartmak için asılı halde duran büyük tartılar bulunacaktır. Eğer günahlar iyi amellerden ağır gelirse, hangi cezaları alacağına oy birliğiyle karar verilecektir. Mahkeme odasında, dünyanın her yerinden gelen ölü insanlar bulunacaktır. Odada bulunanlar, uzun süre cennette kalan atalarının ve yakın akrabalarının kendi yanlarında bulunmalarına izin verecektir. İnsanlar, cezaya mahkûm edilmiş akrabalarını yanlarına istemek ve cezalarının hafifletilmesi için mazeret getirme ve mahkemenin kararına müdahale etme hakkına sahiptirler. Cezası kesilmiş olanların odalarında ağlama, çığlık atma ve hıçkırık sesleri duyulacaktır. Dağ Yahudileri, yakın akrabaların, bahsi geçen odada birbirlerine durumlarını sorma hakkına sahip olduklarına da inanmışlardır. Kişi, kötü davranışlarından dolayı ceza alacağı gibi iyi amelleri karşılığında da ödüllendirilecektir. Ceza alan kişilerin ruhları, günahlarından temizlendikten sonra cennete girecektir.²⁶⁸

Dağ Yahudileri, dünyadayken, cennetin en yüksek makamında Yehova'nın tahtının bulunduğunu hayal etmektedirler. Cennetteki melekler, büyük saygıyla Yehova'nın adını övecek ve isteklerini yerine getirmeye hazır olduklarını söyleyeceklerdir. Dünyada işledikleri iyi amelleriyle ayırt edilen dürüst ve dindar insanlar, cennette oturarak ve ebedi olan Tanrı'nın ifade edilemez büyüklüğünü izleyerek zevk alacaklardır. Cennette erkek ve kadınların ruhları için belirlenmiş yerler bulunacaktır. Doğru ve iyi insanların ruhları Tanrı'ya yakın altın ve elmas tahtlarda oturacaklardır. Günahlarından dolayı bu nimetleri hak edemeyenler, sonsuza kadar utançlarıyla baş başa kalacaklardır.²⁶⁹

Anlaşıldığı kadarıyla Dağ Yahudilerinin ahiret inancı, yaşadıkları bölgelerdeki insanların ahiret inancıyla şekillenmiştir. Özellikle Müslümanlardan etkilendikleri göze çarpmaktadır. Netice itibarıyla bir Yahudi'nin ahiretteki durumu dünyadaki durumuna bağlıdır. Dünyada iyi işler yapmış, Tevrat'ın kurallarına ve Yahudi yaşam tarzına uygun bir hayat sürmüşse öldükten sonra cennetlik; eğer günahlarla dolu bir hayat yaşamış ve tövbe etmemişse cehennemlik olacaktır.²⁷⁰

²⁶⁸ Çerniy, *a.g.e.*, s. 23.

²⁶⁹ Çerniy, *a.g.e.*, s. 24.

²⁷⁰ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan, (17.06.2019).

E. DAĞ YAHUDİLERİNDE MESİH İNANCI

Dağ Yahudileri diğer Yahudiler gibi Mesih beklemektedirler. Mesih geldiğinde dünyadaki adaletsizliği ortadan kaldıracaktır. Daha sonra İsrail devletini yeniden kuracağına ve dünyadaki tüm Yahudileri bir mekâna toplayacağına inanılmaktadır.²⁷¹ Bakü Dağ Yahudileri Cemaat Başkanı Milih Yevdayev, “Günümüz itibariyle İsrail devletinin, Tevrat’ta belirtildiği üzere Mesih’in gelerek kuracağı devletten farklı, dolayısıyla Yahudi inancına aykırı olduğu” şeklindeki sorumuza, “toplum olarak buna hazır olmadıkları ve bu devletin geçici bir devlet olduğu” cevabını vermiştir.

F. DAĞ YAHUDİLERİNDE SEÇİLMİŞLİK İNANCI

Dağ Yahudileri, “seçilmişlik” inancı çerçevesinde kendilerini diğer milletlerden üstün addetmektedirler. Tanrı, zamanında Yahudi halkını seçmiştir. Ancak Yahudi halkı Tanrı’nın ve Hz. Musa’nın emir ve yasaklarına dikkat etmedikleri için O’nun gazabına uğramış ve bunun neticesi olarak yeryüzüne dağılmışlardır. Günümüz Yahudilerinin kendilerinin diğer milletlerden üstün olduklarını söyleyerek bunu yaygınlaştırmaya çalışmaları ırkçı bir yaklaşımdır, “şovenizm”dir. Dağ Yahudilerinin, Tanrı’nın Yahudileri seçtiğini ve Yahudilerin diğer halklardan üstün olduklarını; diğer halkların kendilerinin hizmetçisi olduğunu kabul etmeleri aynı zamanda Siyonist bir yaklaşımdır. Dolayısıyla, seçilmişliğin neticesi olarak Tanrı’ya tam anlamıyla inanmaları ve ibadet etmeleri gerektiğini düşünmektedirler. Ayrıca, diğer halklara üst perdeden bakmanın kendilerine bir fayda sağlamayacağı ve yaşadıkları toplumlarda itibarsızlaşacakları da ifade edilmektedir.²⁷²

II. İBADET

Yahudilikteki ibadet anlayışı genel anlamda Tevrat’ın emirlerini yerine getirmeyi ve ruhu temizleyerek disiplin altına almayı ifade etmektedir.²⁷³ İbadet kavramı karşılığında İbranicede “Avodah” kelimesi kullanılmıştır.²⁷⁴ Tevrat’ta geçen bilgilere göre eski İsrail ataları döneminde ibadetler kurban kesmek, Tanrı adına ağaç ve anıt dikmek, O’nu adıyla çağırarak kutsamak ve O’na dua etmekten ibaret olup bunların çoğu ferdi şekilde yapılmaktaydı.²⁷⁵ Yahudiler ferdi ve topluca yapılan ibadetlerin

²⁷¹ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan, (17.06.2019).

²⁷² Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan, (17.06.2019).

²⁷³ Salime Leyla Gürkan, *Yahudilik*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2017, s. 271.

²⁷⁴ Meir Ydit, “Avodah” *Encyclopedia Judaica*, C. 2, ss. 744-745.

²⁷⁵ Tekvin, 8/20-21, 12/8, 21/33, 26/25, 35/7, 14.

Tevrat'ın emrine göre sadece Tanrı'ya yapılması gerektiğini, O'nun dışında hiç bir varlığın ibadete layık olmadığını kabul etmektedirler.²⁷⁶

Yahudilikte ferdi ibadetler genellikle evde, toplu ibadetler ise sinagoglarda yerine getirilmektedir. Yahudilerin Bâbil Sürgünü esnasında kurban ibadetlerini topluca yaptıkları Mabet (Beyt-i Makdis) yıkıldıktan ve halkın çoğu sürgüne gönderildikten sonra ferdi ibadetler çoğalmaya başlamıştır.²⁷⁷ Yahudilikte cemaatle yapılan ibadetler günlük, haftalık ve yıllık olmak üzere sinagoglarda icra edilmektedir. Günlük ibadetler sabah, öğlen (bazı yerlerde ikindi vaktinde veya akşam ibadetiyle birleştirilerek) ve akşam ifa edilmektedir.²⁷⁸ Sinagogda günlük ibadetin üç defa yapılması Mabet'deki günlük kurban ibadetinin günde üç defa icra edilmesiyle ilişkilendirilmiştir.²⁷⁹ Günlük ibadetlerin üç vakitte yapılması da Tevrat'ta: “*Sabah, öğlen, akşam kederimden feryat ederim, O işitir sesimi*”²⁸⁰ ve “*Daniel yasanın imzalandığını öğrenince evine gitti. Yukarı odasının Yerusâlim yönüne bakan pencereleri açtı. Daha önce yaptığı gibi her gün üç kez diz çöküp dua etti, Tanrısı'na övgüler sundu*”²⁸¹ nakledilen pasajlarla irtibatlandırılmıştır. Dağ Yahudileri, sabah (şaharit), öğle (minha) ve akşam (arvit) ibadetlerini Hz. İbrahim²⁸², İshak ve Yakup'un yaptığına ve günde üç defa ibadet yapma uygulamasının onlardan miras kaldığına inanmaktadırlar.²⁸³

Dağ Yahudileri, dünyada Sefarad ve Mizrahi Yahudiler içerisinde sayılmakta ve Rabbaniliğin kurallarına bağlı kalmaktadırlar. Dolayısıyla, günlük ferdi ve topluca yaptıkları ibadetleri, yapılan gözlemler ve kaynaklarda verilen bilgiler doğrultusunda, ele alınacaktır.

²⁷⁶ Çıkış, 20/1-11.

²⁷⁷ Ahmet Güç, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, Bursa: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2011, s. 136; Gürkan, *a.g.e.*, s. 274.

²⁷⁸ Arthur Hertzberg, *Judaism*, New York: George Braziller, 1962, s. 233; Güç, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, s. 138.

²⁷⁹ Suzan Alalu, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A. Ş., 1996, s. 270.

²⁸⁰ Mezmurlar, 55/17.

²⁸¹ Daniel, 6/10.

²⁸² Tekvin, 19/27.

²⁸³ Abram Yakuboviç, Bakü Dağ Yahudileri Sinagogunun Hahamı (Ravvin) ile röportajdan, (17.06.2019).

A. GÜNLÜK YAPILAN FERDİ İBADETLER

1. Uykudan Uyanma ve Dua (Modeh Ani)

Dağ Yahudileri, diğer birçok Yahudi topluluklarında olduğu gibi ferdi ibadetlerine sabah uykudan uyandıkları andan itibaren başlamaktadırlar. Buna sabah duası veya Tanrı'ya yapılan teşekkür de denilmektedir.

Sabah uyandıktan sonra yatakta veya ayaktayken önce “Modeh Ani” duası okunmaktadır. Modeh Ani duası, uykudan (ölüm olarak da yorumlanmıştır) sonra ruhu tekrar bedene döndürerek yaşam veren Tanrı'ya teşekkürü ve dünyanın sonunda Tanrı'nın merhametiyle ölümden uyanarak ruhun tekrar bedene geri dönmesini sembolize etmektedir.²⁸⁴ İkinci aşamada, eller yıkanırken yine “*Evrenin kıralı olan kutsanmış Tanrımız, emirleriyle bizi kutsadı ve elimizi yıkamamız için bize emir verdi*”²⁸⁵ duası okunmaktadır. El yıkama (Netilat Yadaim), bir kaptan ellere su dökülerek yapılan özel bir uygulamadır. Sabah uyandıktan sonra eller üç nedenden dolayı yıkanmaktadır: a. Kişi uyandığında, Yüce olana hizmet etmek için başlar ve bunun bir işareti olarak, tapınakta hizmet etmeden önce bir Kohen (Kohenler hizmet etmeden önce düşünce ve eylemlerinin saflığı ve temizliği olarak ellerini tapınakta yıkarlardı) gibi ellerini yıkar. b. Kişinin parmaklarında bulunan kirler (Tuma-manevi kirler) ancak üç kez yıkandıktan sonra temizlemiş olur. c. Kişi rüyada el hareketlerini kontrol edemediğinden dolayı ellerini vücudunun herhangi bir tarafına dokundurmuş olabileceği için ellerini yıkamalıdır.

Eller yıkanmadan önce gözlere, ağıza ve burun deliklerine su vererek temizlenmelidir. Kişi, bu uzuvlar yıkanmadan önce yiyeceğe ve kutsal kitaplara dokunmamalı, kutsal şeylerden bahsetmemeli ve yatağından dört adım fazla atmamalıdır (bazı hahamlar dört adımdan maksadın yaşanılan tüm odalar ve daire olabileceği şeklinde yorumlamışlardır). Bazılarına göre ise her bir Yahudi yatağının yanına bir sürahi su ve bir leğen koymak durumundadır. Öğleden sonra yarım saatten

²⁸⁴ Avraham Yitzchak HaCohen Kook, “Olat Reiyah, Modeh Ani 1”, *Commentary on the Siddur (Jewish prayerbook) by Rav Avraham Yitzchak Kook*, https://www.sefaria.org/Olat_Reiyah%2C_Modeh_Ani?ven=Trans._Rabbi_Mike_Feuer,_2019&lang=bi, (30.03.2020).

²⁸⁵ **Jacob ben Asher, “Orach Chaim, Siman 4”,** https://www.sefaria.org/Tur%2C_Orach_Chaim.4.1?ven=Sefaria_Community_Translation&lang=bi, (30.03.2020).

fazla uyuyan ve aynı zamanda gece uyanık olan kişi de, kutsama yapmadan ellerini yıkamalıdır.²⁸⁶

2. Yemekten Önce Ellerin Yıkınması (Netilat Yadayim-שטפו ידיים-ם)

Dağ Yahudileri, diğer Sefarad ve Mizrahi Yahudilerinin uyguladıkları emirleri yerine getirmektedirler. Masaya oturmadan veya ekmek yemeden önce ellerini yıkamaktadırlar. Bu emri, İsrail Kral'ı Yaveş oğlu Şallum'un (M.Ö. 752) emriyle Kohenler yerine getirmişler, Tapınağın temizliği ile de ilişkilendirmişlerdir. Hemen hemen tüm Yahudi grupları bu emri titizlikle kuşaktan kuşağa aktarmayı başarmışlardır. Yemekten önce elleri yıkamak, ilk bakışta, insan vücudunun aciz olan doğasına lütfedilen yeme eylemi için Tanrı'ya sunulan hizmetin bir parçası olarak değerlendirilmiştir.²⁸⁷ Tapınak hizmetine başlamadan önce ellerin yıkınması²⁸⁸ gelenek haline geldiği için yemekten önce de elleri yıkamak emir olarak telakki edilmiş ve uygulanmıştır. Eller, bir kaba (maşrapa vb.) su konularak yıkanmaktadır. Ellerin musluk altında yıkanması doğru kabul edilmediği gibi yıkama işleminden önce dua etmek de doğru değildir. Çünkü eller yıkanmadan önce Tanrı'nın adını telaffuz etmek yasaklanmıştır. Yıkandıktan sonra da mutlaka kurulmalıdır.²⁸⁹

3. Tuvalet ve Banyoda Temizlenme

Bir Dağ Yahudisi tuvalet ihtiyacını giderdikten sonra vücudunun normal işleyişinden ve kendisini mükemmel yaratmasından dolayı Tanrı'nın büyüklüğünü ifade ederek dua etmektedir. Tuvalet, banyo vb. yerlerde kutsal sayılan konular hakkında konuşmak veya düşünmek bile yasaklanmıştır. İhtiyaç görüldükten sonra eller yıkanarak dışarı çıkılmaktadır. Ancak dualar, bahsi geçen mekânların dışında yapılabilmektedir.²⁹⁰

B. GÜNLÜK YAPILAN TOPLU İBADETLER

Dağ Yahudileri günlük, haftalık ve dini bayramlardaki toplu ibadetlerini sinagoglarda yapmaktadırlar. Günlük ve Şabat ibadetlerinde en az on kişinin (Minyan) bulunması zorunludur. On kişiden az bir Yahudi topluluğunun topluca ibadet etmesi

²⁸⁶ Malayev, *a.g.e.*, s. 2.

²⁸⁷ William Dawidson, "Berakhot 46b/8-14", Netilat Yadayim, Talmud, <https://www.sefaria.org/Berakhot.46b?lang=bi>, (30.03.2020); William Dawidson, "Chagigah 27a", <https://www.sefaria.org/Chagigah.27a.1-9?lang=bi>, (30.03.2020).

²⁸⁸ Çıkış, 30/19.

²⁸⁹ Malayev, *a.g.e.*, s. 582.

²⁹⁰ Malayev, *a.g.e.*, ss. 3-4.

imkânsız olduğu gibi Tanrı tarafından da kabul edilmeyeceğine inanılmıştır. Günlük ibadetlerden önce abdeste benzer bir yıkanma veya temizlenme uygulaması bulunmamaktadır. Ancak ibadete gelenler ellerini yıkamak durumundadır. Sinagogların girişinde veya avlusunda bulunan lavabolarda özel yaptırılmış üç kulplu maşrapalar vardır. Bunun anlamı sağ elin değdiği yere sol elin, sol elin değdiği yere de sağ elin değmemesidir. Üç kulplu maşrapayı bu şekilde kullanarak eller yıkanmakta ve ibadet için sinagoga girilmektedir. Günlük ibadetlerin süresi, ibadeti yöneten hahamın veya hazanın hızlı veya yavaş okuyuşuna göre değişebilmekle birlikte, 15 dakika ile 1 saat arasında bir sürede tamamlanmaktadır. İbadetler genel itibariyle diğer Yahudi mezheplerinde olduğu gibi Tevrat'tan pasajlar okunarak yapılmakta ve ibadete katılanların tövbeleri ve vefat eden yakınları için bağışlanma dilemeleriyle sona ermektedir. Dağ Yahudileri, diğer Yahudiler gibi ibadetlerini İbranice yapmaktadırlar. Kendi aralarında konuştukları dil olan “Cuhuri” ile ibadetin kabul edilmeyeceğine inanmaktadırlar. Sinagogda bir kişi (haham veya hazan) Tevrat'ı okuyarak ibadeti yönetmektedir. Hazan, Tevrat'ı okuduktan sonra, ibadete gelen kişilerin dualarını Tanrı'ya ulaştıran kutsal aracı olarak görülmektedir.²⁹¹ Dağ Yahudileri ibadet esnasında konuşmayı dini kutsallara ve hahama saygısızlık olarak görmektedirler. Bunun için onların sinagoglarında sadece dua ve yakarış sesleri duyulmaktadır.

1. Sabah İbadeti (Şaharit)

Dağ Yahudilerinin sabah ibadeti her gün sabah saat 08.30'da başlayarak 30-45 dakika arası devam etmektedir. İbadete başlamadan önce Tefillin takılmakta ve Tallit (Omuza atılan örtü, Dağ Yahudileri “Sisid” diyorlar) örtülmektedir. Tallit'i hemen herkes giymektedir. Ancak Tefillin'i herkes giymez ve bunlar daima sinagogda durmaktadır. Ayrıca Tallit, kefen olarak da kullanılmaktadır. İbadete katılanların hepsi başlarına Kipa takmaktadırlar. Bazı dindar Yahudiler Kipa'yı ibadet dışında da takmaktadır. Sinagogun içerisinde her zaman Kipa bulundurulmaktadır. Kipa'sı olmayanlar sinagogdaki Kipa'yı takarak ibadete katılmaktadır.²⁹² Dağ Yahudileri ibadete başlamadan önce elleri su ile yıkayarak temizlenmenin ve kalbi temiz tutmanın Tevrat'ın bir emri olduğunu bildikleri için terk etmemeye dikkat etmektedirler.²⁹³

²⁹¹ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan, (17.06.2019).

²⁹² Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan, (17.06.2019).

²⁹³ II. Samuel, 22/21, Eyüp, 17/9, Mezmurlar, 18/20, 24/4.

Sabah ibadetinde ilk öce Tanah'ta Hz. Davud'un kitabı olarak bilinen Mezmurlar (Zebur) okunmaktadır. Şiir tarzındaki Mezmurlar, genellikle Tanrı'yı övme ilahileri, ona sığınma, ağıtlar, kurtuluş vb. konuları içermektedir.²⁹⁴ Dağ Yahudileri, Mezmurlar'ı diğer dualara rağmen hızlı okumaya çalışmaktadırlar. Muhtemelen bunun nedeni Mezmurlar'ın şiirsel kafiyelerinin kısa, bölümlerinin ise uzun olmasıdır. Mezmurlardan hemen sonra Şema (Shema)²⁹⁵ Yisrael duası okunmakta ve bu duaların tamamına Lahş denilmektedir. Şema Yisrael duasında Tanrı'nın birliği, her zaman ve her yerde O'na sığınma, verdiği nimetleri hatırlayarak O'na şükretme vurgulanmaktadır. Ayrıca pek çok Yahudi grubunun kullandığı Mezuz²⁹⁶, Tefilin²⁹⁷ ve Tsitsit²⁹⁸ adı verilen dini sembollere vurgu yapılarak ilâhi emirlerin yerine getirilmesi emredilmektedir. Şema Yisrael duası, Tesniye, 6/4-9; 11/13-21 ve Sayılar, 15/37-41 pasajlarından oluşmaktadır.

Şema Yisrael duası bitince Simone Esre (On Sekiz Hayır Dua), diğer bir adıyla Tefilat Ha Amidah (veya Amidah-Daimi Dua) duası okunmaktadır. Bu dua on sekiz dua olarak bilinmiş olsa da on dokuz bölümden oluşmaktadır.²⁹⁹ İbranice'de (הַמְדָּה - standing) ayakta durmak anlamına gelen Amidah,³⁰⁰ Yüce Tanrı'nın önünde durarak istek ve arzuların doğrudan O'ndan istenmesini ifade etmektedir.³⁰¹ Sinagogda bulunan herkes, Amidah okunduğu zaman oturdukları yerden ayağa kalkar³⁰² ve kısık bir sesle bu duayı tekrarlarlar. Haham ise kendisi ve diğer Yahudiler adına yüksek sesle okur.³⁰³ Amidah duası, Tanrı'nın her şeye gücünün yettiği ve O'na olan iman itirafları ile başlar, şükür, yakarış ve barış gibi dualarla devam eder. Duanın sonlarına doğru İsrail milletinin tekrar oluşması istenir.³⁰⁴ Cemaatle yapılan duaların sonuncusu olan Kaddiş (Kutsal)³⁰⁵, Amidah'dan sonra okunur. Haham, Kaddiş duasını okurken herkes onu

²⁹⁴ Mezmurlar, 1-150.

²⁹⁵ Sara Karesh, Mitchell. M. Hurvitz, "Amidah", *Encyclopedia of Judaism*, ed. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, Inc., 2006, ss. 471-472.

²⁹⁶ Rav Yitshak Haleva, "Mezuz", *Tora ve Aftara*, İstanbul: Türkiye Hahambaşılığı, 2002, s. 343.

²⁹⁷ Haleva, "Tefilin", s. 380.

²⁹⁸ Haleva, "Tsitsit", s. 387.

²⁹⁹ Abram Yakuboviç, Bakü Dağ Yahudileri Sinagogunun Hahamı (Ravvin) ile röportajdan, (17.06.2019).

³⁰⁰ Ernest Klein, "הַמְדָּה – Standing", *A Comprehensive Etymological Dictionary Of The Hebrew Language For Readers Of English*, s. 475; Karesh vd., "Amidah", *Encyclopedia of Judaism*, ss. 19-20.

³⁰¹ Malayev, *a.g.e.*, s. 133.

³⁰² Mezmurlar, 106/30.

³⁰³ Hertzberg, *a.g.e.*, s. 227, Güç, *a.g.e.*, s. 138.

³⁰⁴ Isidore Epstein, *Judaism A Historical Presentation*, Londra: Penguin Books Ltd, 1959, s. 162; Güç, *a.g.e.*, s. 138; Malayev, *a.g.e.*, s. 133.

³⁰⁵ Klein, "קַדִּישׁ – Sacred", *A Comprehensive Etymological Dictionary Of The Hebrew Language For Readers Of English*, s. 562; Karesh vd., "Kaddish", *Encyclopedia of Juda*, ss. 262-263.

dinler, zihnen ve kalben ona katılır.³⁰⁶ Kaddiş duasının temelinde her şeye hâkim olan Tanrı'nın yüceliği ve kutsallığının vurgu vardır.³⁰⁷ Kaddiş duasında Tanrı'nın kutsallığını ilk ifade edenler melekler olmuştur. Meleklerin cennette yerine getirecekleri “Tanrıyı kutsama, övme, güvenme” eylemlerini Tanrı yeryüzünde Yahudilerden istemektedir.³⁰⁸ Bu kutsamaların temelinde, bunun Tanrı Krallığı'nın kurulmasına neden olacağı inancı yatmaktadır. Kutsama üç şekilde anlaşılmış ve inanılmıştır: a. Tanrı'nın madde üzerindeki yüceliği. b. Gökyüzündeki yüceliği. c. Zaman üstü yüceliği ve sonsuzluğu.³⁰⁹ Kaddiş duası, her şeye egemen olan Tanrı'nın Yüce Krallığı kuracağına ve Mesihî göndereceğine dair açık ifadelerden dolayı, kendisine teşekkür mahiyetinde yapılan Alenü duasıyla sona ermektedir.³¹⁰ Sırasıyla ve devamlı olarak yapılan bu dualardan sonra, yakınları bir yıl içerisinde vefat eden kimseler için dualar yapılmaktadır. Özellikle Bakü Dağ Yahudileri sinagogunda, her gün sabah ibadetinden sonra cemaate kahvaltı verilmesi bir gelenek halini almıştır. Cemaat başkanı Milih Yevdayev, diğer sinagoglarda da kahvaltı verilmesini istemektedir. Böylece insanların günlük ibadetlere teşviki amaçlanmaktadır.³¹¹

2. Öğle İbadeti (Minha)

Öğle ibadeti (Minha), Talmud'da belirtildiğine göre, öğleden sonra sunağa adanan ve gün batımına kadar devam eden kurbanın yerine yapılmaktadır.³¹² Rabbani gelenekte, İlyas Peygamber'in akşam sunusu vaktinde (ikinci vakti, Minha olarak yorumlanmıştır) sunağa yaklaşarak atalarının adını anması, Tanrı'nın emirlerini yerine getiren kişi olarak Tanrı'ya yalvarması ve halkın ona inanması için Tanrı'dan mucize istemesi³¹³ ile ilişkilendirilerek Minha'nın (öğle ibadetinin) önemine işaret edilmiştir.³¹⁴ Minha ve Arvit ibadetleri arasında kısa bir ara verilmektedir. Bu kısa arada Tevrat'la meşgul olunması öğütlenmiştir. Özellikle Mezmurlar'ın 104. pasajını okumak gelenek haline gelmiştir.³¹⁵ Minha ibadetinin İshak³¹⁶ Peygamber'in mirası olduğuna da

³⁰⁶ Malayev, *a.g.e.*, s. 139.

³⁰⁷ İşaya, 6/3.

³⁰⁸ İşaya, 43/21, Mezmurlar, 22/4, 80/2.

³⁰⁹ Malayev, *a.g.e.*, s. 140.

³¹⁰ Epstein, *a.g.e.*, 163; Malayev, *a.g.e.*, s. 262.

³¹¹ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan, (17.06.2019).

³¹² William Dawidson, “Berakhot 26a”, <https://www.sefaria.org/Berakhot.26a?lang=bi>, (05.04.2020); Âdem Özen, *Yahudilikte İbadet*, İstanbul: Ayışığıkitapları, 2001, s. 166.

³¹³ I. Krallar, 18/36-37.

³¹⁴ Malayev, *a.g.e.*, s. 300.

³¹⁵ Mezmurlar, 104/1-35.

inanılmaktadır.³¹⁷ Minha'nın öğlen güneşin batıya doğru yönelmesinden, gün batımına kadar vakti bulunmaktadır. Dağ Yahudileri bu ibadeti, güneşin batmasına yarım saat kala başlayıp günün batışında bitirmektedirler.³¹⁸ Gündüz iş yerlerinden ayrılan dindar Yahudiler akşama doğru Tanrı'ya yönelmeye çalışmaktadırlar. Dünyalık işlerle uğraştıkları için ruh hallerini Tanrı'ya yöneltmek ciddi çaba gerektirmektedir. Onun için Minha Tanrı'ya yönelmede önemli ve zor ibadet konumundadır. Minha ibadetine, Şema, Amidah, Aşre ve Alenü duaları okunmaktadır.³¹⁹ Aşre duası Şaharit'te olduğu gibi Minha'da da devam eden Mezmurlar bölümünün 145-150. pasajlarının tamamıdır. Mezmurların 145. pasajındaki “ Tanrı'nın lütufkâr olması, inanan veya inanmayan herkese nimet vermesi”³²⁰ şeklinde yer alan ifadeleri bir Yahudi'nin gün boyu hatırlamasının gerekliliği vurgulanmaktadır. Günlük ibadetlerde Mezmurlar 145-150 arası pasajların okunmasındaki hikmetler, ilk harflerinin İbrani alfabesini oluşturması, Tanrı'yı tam anlamıyla övmesi, O'nun her şeye kol kanat gemesi ve Yahudilik açısından önemli hükümlerin yer alması olarak açıklanmıştır.³²¹

3. Akşam İbadeti (Arvit-Ma'arif)

Akşam ibadeti (Arvit), günlük ibadetin üçüncüsü ve sonuncusudur. Daha önce Ma'arif olarak bilinen ibadet, Talmud ve daha sonraki Rabbani literatürde Arvit olarak popülerleşmiştir.³²² Akşam ibadeti, hava karardıktan sonra ve Minha ibadetine gelen Minyan grubuyla Ravvin'in başkanlığında yapılmaktadır.³²³ Diğer bir açıklamaya göre Arvit ibadeti hava karardığında gökyüzünde üç yıldızın gözükmesiyle başlayıp gece yarısına kadar devam edilebilmektedir. Herhangi bir sebepten dolayı gecikme söz konusu olduğunda sabah şafağına kadar uzatılmaktadır.³²⁴ Arvit ibadeti, Yahudi atalarının üçüncüsü olan Yakup³²⁵ Peygamberle ilişkilendirilmiş, öğle sonrası

³¹⁶ Tekvin, 24/63, Mezmurlar, 102/1.

³¹⁷ Abramov, Kratkaya Ençiklopediya Gorskih Yevreyev, s. 166.

³¹⁸ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan, (17.06.2019).

³¹⁹ Malayev, *a.g.e.*, s. 302.

³²⁰ Mezmurlar, 145/8-9.

³²¹ Malayev, *a.g.e.*, s. 94.

³²² Elektronnaya Yevreskaya Ençiklopediya, “Ma'ariv”, <https://eleven.co.il/judaism/liturgy-prayer/12545/>, (07.04.2020).

³²³ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan. (17.06.2019).

³²⁴ Şamailova, *a.g.e.*, s. 203.

³²⁵ Tekvin, 28/11.

kurbanlarının akşama sarkmasından dolayı akşam ibadeti olarak Yahudi geleneğinde yer almıştır.³²⁶

Seferad Yahudilerinin çoğunda Arvit ibadetinin temelini Şema ve Amidah duaları oluşturmaktadır. Bunlardan önce Mezmurlar'ın 78/38 ve 20/10 pasajları ve farklı dokuz bölümden oluşan pasajlar okunmaktadır. Hazan, Amidah'tan sonra Kaddiş duasını yarısına kadar okuyarak ibadeti sonlandırmaktadır.³²⁷ Dağ Yahudilerinde de ibadete ilk önce Şema duasıyla başlanmaktadır. Ancak önceki ibadetlerde okunan Amidah duasının tamamı okunmaz. Hazan, Arvit ibadetine Amidah'ı tekrar etmemektedir. Dağ Yahudilerinin akşam ve sabah ibadetlerinde okudukları dualar -az farkla- aynıdır.³²⁸ Amidah duası okunurken âmin demek amacıyla bile olsa Hazan'ın okumasını kesmek yasaklanmıştır. Duaya başlamadan önce durdukları yerden üç adım geri çekilerek, tekrar aynı yere döndükten sonra Yeruşalim'e doğru bacakları birleştirerek Amidah duasını kısık sesle okumaktadırlar.³²⁹

C. DAĞ YAHUDİLERİNİN İBADET KONULARINDA DİĞER YAHUDİLERDEN FARKLI YÖNLERİ

1. Oruç İbadeti

Oruç ibadeti (Taanit Tsibur), Yahudiliğin kutsal kitabında ve daha sonra çeşitli olaylardan dolayı Rabbani literatürde zamanla oluşmuş ve pek çok mezhep mensubu tarafından uygulanmıştır. Tevrat'ta, Hz. Musa'nın Sina dağında 40 gün oruç tutmasından,³³⁰ tarihi süreçte karşılaştıkları her türlü tehdit ve üzüntüden kurtulmaktan,³³¹ buyruğu yerine getirmekten,³³² korku, pişmanlık, Tanrı'nın gazabını üzerlerine almamak, fakirlik, ekonomik sıkıntılar vb. nedenlerden dolayı oruç tuttıkları bildirilmektedir.³³³ Rabbani kültürün gelişmesiyle Yahudi din adamlarının yorumlarına dayanılarak oruç ibadeti, büyük ve küçük olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.³³⁴ Büyük

³²⁶ Malayev, *a.g.e.*, s. 366.

³²⁷ Elektronmaya Yevreskaya Ençiklopediya, "Ma'ariv", <https://eleven.co.il/judaism/liturgyy-prayer/12545/>, (07.04.2020).

³²⁸ Malayev, *a.g.e.*, s. 366.

³²⁹ Malayev, *a.g.e.*, s. 382.

³³⁰ Çıkış, 34/28, Tesniye, 9/9, 18.

³³¹ Hâkimler, 20/26, I. Samuel, 14/24, II. Tarihler, 20/3, Ester, 4/3.

³³² Ester, 4/16, Yeremya, 36/9.

³³³ I. Krallar, 21/18, Yoel, 1/14, 2/12, 15.

³³⁴ Aydın, "Oruç", *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 576.

orucun ilki ve Yom Kippur'da³³⁵ (Kefaret Günü) tutulan oruç Tevrat'ın, Levililer 23/26-31, 16/29 pasajlarında: "İsteklerinizi denetleyeceksiniz" ifadesi; daha sonra "Nefsinize gem vuracaksınız, daraltacaksınız, alçaltacaksınız" gibi ifadelerle açıklanarak, "Tanrı için oruç tutacaksınız" anlamında yorumlanmış ve kanunlaştırılmıştır.³³⁶

Yahudi takviminin 1, dini takvimin ise 7. ayı olan Tişri'nin (Eylül-Ekim) 10. günü (Yom Kippur) tutulan oruç büyük ve zorunlu (emir/farz) sayılmakla beraber aynı zamanda her Yahudinin yerine getirmesinin gerekli olduğu dini ve kültürel sorumluluktur.³³⁷ Yahudi takviminin ilk ayı olan Tişri'nin dokuzuncu günü akşamı ilk üç yıldızın görünmesiyle başlayıp bir sonraki günün akşam vaktine kadar³³⁸ devam eden (25-26 saat civarında) orucu Dağ Yahudileri de dini emir olarak ve kendilerine has gelenekleriyle tutmaktadırlar.³³⁹ Farklı coğrafyalarda yaşayan pek çok Yahudi topluluğu gibi, Dağ Yahudileri de Yom Kippur'u Tişri ayının ilk gününden onuncu gününe kadar bağışlanma, feragat ve tövbe günü olarak geçirmekte ve son gün oruç tutmaktadırlar.³⁴⁰

Diğer ikinci büyük oruç Yahudi takviminin 11, dini takvimin ise 5. ayı olan Av'mın (Temmuz-Ağustos) 9. günü (Tişa Be Av/Hüzün Günü) tutulmaktadır. Dağ Yahudileri birçok Yahudi topluluğu gibi, bu günün hüzün günü olma nedenlerini Yahudi tarihinde karşılaştıkları şu beş olayla ilişkilendirmektedirler:

1. Hz. Musa ile beraber Mısır'dan ayrılan Yahudilerin, çölde işledikleri günahlardan dolayı Yeruslaim'e girmelerinin Tanrı tarafından yasaklanması.³⁴¹
2. M.Ö. 586 yılında Birinci Mabedin Babilliler tarafından yıkılması ve Yahudilerin diğer bölgelere sürülmesi.³⁴²
3. M. S. 70. yılında İkinci Mabedin Romalılar tarafından yıkılması ve Yahudilerin tekrar sürgün edilmesi.³⁴³

³³⁵ Dağ Yahudileri Yom Kippur yerine geleneksel olarak "Ruz: (Farsça: Gün demektir) Kupur/Kupyrur-" ifadesini kullanmaktadırlar. bkz. Ayverdi, "Ruz", s. 1034.

³³⁶ Veronika E. Grimm, *From Feasting to Fasting, the Evolution of a Sin: Attitudes to Food in the Late Antiquity*, London: Routledge, 1996, s. 20; Jacob Milgrom "Fasting And Fast Days" *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, C. VI, ss. 719-721.

³³⁷ Isaac Klein, *A Guide to Jewish Religious Practice*, New York, Jersey City: KTAV Publishing House, 1979, s. 42.

³³⁸ Grim, *a.g.e.*, s. 20.

³³⁹ Hananil Abramov, *a.g.e.*, s. 211; Svetlana Danilova, *İshod Gorskih Yevreyev: Razruşeniye garmonii mirov*, Nalçik: Poligrafservis i T, 2000, s. 56-57.

³⁴⁰ Levililer, 23/27, Mezmurlar, 35/13-14, Şamailova, *a.g.e.*, s. 131; Hananil Abramov, *a.g.e.*, s. 211.

³⁴¹ Çıkış, 32/1-35, Sayılar, 13-14.

³⁴² II. Krallar, 24/8-16, 25/8-17; Güç, *a.g.e.*, s. 118; Ali Osman Kurt, *Erken Dönen Yahudi Tarihi (Yahudiliğin Mimarı Ezra)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, ss. 32, 33, 34.

4. İkinci Mabedin yıkılışından altmış beş yıl sonra Simeon Bar Kohba ve taraftarlarının Romalılara karşı başlattıkları isyanın (M.S. 132-135) bastırılması, Yahudilerin son şehri Betar'ın Romalılar tarafından düşürülerek isyancıların katledilmesi ve halkının diğer bölgelere sürülmesi.³⁴⁴

5. Romalıların Yerusâlim (Mabedin yeri dâhil) ve çevresini dümdüz etmeleri.³⁴⁵ Bu olayların hepsi Tişa Be Av gününe denk geldiği şeklinde yorumlandığı için o gün anılmış veya bu olaylar farklı tarihlerde meydana gelmiş olmasına rağmen, o günde kutlanması gerekli görülmüştür.³⁴⁶

Dağ Yahudileri, Av ayının birinci gününden itibaren Tişa Be Av gününe kadar, yakınları bir yıl içerisinde vefat eden aileleri ziyaret eder, onların hüznelerini paylaşır, dualar okur ve beraber ağlaşırlar. Av ayının sekizi akşamı gökte ilk üç yıldızın görünmesiyle küçük çocuklar (12-13 yaşına kadar), hamile (ilk üç ayından sonra) ve doğum yapan kadınlar (24 ay içerisinde) hariç tüm halk oruç tutmaya başlayıp 9. günün gün batımında oruçlarını açmaktadırlar.³⁴⁷ Dağ Yahudileri de her iki günde tuttıkları orucu, süresinin akşam vaktinden diğer günün akşam vaktine kadar uzanmasından dolayı büyük oruç olarak kabul etmişlerdir.

Bu oruçlardan başka sabah şafağından başlayarak akşam vakti üç yıldızın görünmesine kadar geçen sürede tuttıkları çeşitli oruçlar bulunmaktadır. Yahudi takviminin 6, dini takvimin ise 12. ayı olan Adar'ın 13. günü Ester orucu tutulmaktadır.³⁴⁸ İsmi Tevrat'ta bir bölüm olarak geçen Ester isimli bir Yahudi kadın, Babil sürgününden sonra Ahameni topraklarına yerleşen Yahudi topluluklarından ve Ahameni Kral'ı I. Serhas'ın (Haşayarşa-M.Ö. 486-465) eşlerindendi.³⁴⁹ I. Serhas, veziri Haman'ın telkiniyle, Ahameni bölgesinde yaşayan tüm Yahudilerin Zerdüştiliği kabul etmeleri gerektiği, aksi takdirde hepsinin topluca öldürüleceklerine dair ferman çıkarmıştı. Eşi Ester'in girişimi ve Yahudilerin Haman yandaşlarına galip gelmeleri

³⁴³ Güç, *a.g.e.*, s. 124; Gürkan, *a.g.e.*, s. 55; Adam, "Yahudilik" *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 221.

³⁴⁴ Güç, *a.g.e.*, s. 123; Hayrullah Örs, *Musa ve Yahudilik*, ss. 312, 313, 314; Mircea Eliadi, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, C. III, İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2003, s. 177.

³⁴⁵ Örs, *a.g.e.*, ss. 313, 314.

³⁴⁶ Hananil Abramov, *a.g.e.*, s. 211; Alalu, *a.g.e.*, ss. 34-35.

³⁴⁷ Hananil Abramov, *a.g.e.*, s. 212.

³⁴⁸ Ester, 9/1.

³⁴⁹ Ester, 2/8, 16, 5/1.

neticesinde katliam durdurulmuştu.³⁵⁰ Bu günün anısına pek çok Yahudi topluluğu gibi Dağ Yahudileri de Adar ayının 13 ve 14. gününü Purim bayramı olarak kutlamakta; 13. gününü şafaktan akşam vaktine kadar oruçlu geçirmekte ve ihtiyaç sahiplerine bağış veya yardımda bulunmaktadırlar. Adar'ın 15. günü (Şuşan Purim) İsrail'de Purim'in son günü olarak da kutlanmaktadır.³⁵¹

Küçük oruçların ikincisi, Yahudi takviminin 4. dini takvimin ise 10. ayı olan Tevet'in (Aralık-Ocak) 10. gününde (Asara B'Tevet) Babil Kralı II. Nebukadnazar'ın Kudüs'ü kuşatması³⁵² anısına tutulmaktadır.³⁵³ Üçüncü küçük oruç, Yahudi takviminin 10. dini takvimin ise 4. ayı olan Tamuz'un (Haziran-Temmuz) 17. günü (Şiva-Asar Be Tamuz) Babilliler tarafından Kudüs'ün surlarının aşılması (yıkılması) anısına tutulmaktadır.³⁵⁴ Dördüncü küçük oruç, Yahudi takviminin 1. dini tarihinin ise 7. ayı olan Tişri'nin (Eylül-Ekim) 3. günü Gedalya orucudur. Babil Kralı II. Nebukadnazar, İsrail Krallığını ortadan kaldırdıktan sonra Gedalya isminde bir Yahudiyi Mispa şehrine vali olarak atamıştır. Gedalya, Babillilerle anlaşma yaptığı gerekçesiyle bir grup Yahudi tarafından öldürülmüştür. Yahudiler, Gedalya'nın öldürülmesi anısına daha sonraki dönemlerde oruç tutmayı gelenek haline getirmişlerdir.³⁵⁵ Dağ Yahudileri de diğer Yahudiler gibi her sene Gedalya'nın öldürülmesini yas günü olarak anmakta ve o günü sabah şafaktan akşam vaktine kadar oruçlu geçirmektedirler.³⁵⁶

Ferdi oruçlar bazı tarihi olayları referans alarak tutulurken, bazıları da karşılaştıkları çeşitli nedenlerden dolayı tutulmaktadır. Yahudi topluluklarının bazılarında olduğu gibi, Dağ Yahudilerinden ilk doğan erkek çocuklar adına, Tanrı'ya şükür mahiyetinde "Ta'anit Behorot" orucu tutulmaktadır. Bu oruç Mısır'da doğan tüm çocukların öldürülmesi esnasında Yahudi çocuklarının kurtulması anısına başlatılmıştır.³⁵⁷ Ferdi oruçlardan biri de velilerini kaybetmiş kişilerin tuttıkları "Taanit Yatom" orucudur. İsrail Yahudileri bu güne "Yom hazikaron/yorzayt" demektedirler.

³⁵⁰ Ester, 7/3, 8/2, 9/29; Annamarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, ed. Recep Kibar, İstanbul: Kırkamabar Yayınları, 1999, ss. 137, 220; Malayev, *a.g.e.*, s. 960.

³⁵¹ Hananil Abramov, "Purim", *Kratkaya Ençiklopediya Gorskih Yevreyev*, s. 210; Alalu, *a.g.e.*, s. 76.

³⁵² II. Krallar, 25/9-13; Kurt, *a.g.e.*, s. 32

³⁵³ William MacDonald, *Kutsal Kitap Yorumu Eski Antlaşma Serisi*, C. II, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2004, s. 747; Aydın, "Oruç", *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 576.

³⁵⁴ MacDonald, *a.g.e.*, s. 747; Aydın, "Oruç", *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 576.

³⁵⁵ II. Krallar, 25/22-26; Yeremya, 40/7-10, 41/1; Kurt, *a.g.e.*, s. 40; Tyumenyev, *a.g.e.*, s. 63.

³⁵⁶ David, *a.g.e.*, C. I, s. 517.

³⁵⁷ Sayılar, 3/13; Alalu, *a.g.e.*, s. 11.

Velilerini kaybetmiş her Dağ Yahudisi, onların ölüm yılında bu orucu tutmayı bir mükellefiyet ve bir vefa borcu görerak yerine getirmektedirler.³⁵⁸

Karşılaştıkları çeşitli olaylardan dolayı Tanrı'nın merhametini dilemek amacıyla yılın istenilen zamanında da oruçlar tutulmaktadır. Bu oruçlar Şabat gününe ve diğer bayram günlerine denk getirilmemektedir. Bunlar, kişinin günahlarından pişmanlık duyarak af dilemesi ve yalvarması,³⁵⁹ (susuzluk, yangın, sel, ağır hastalıklar vb. gibi) çeşitli felaketlerle karşılaştıklarında,³⁶⁰ gelin ve damadın evlendiği gün,³⁶¹ yolculuk yapılırken sağ salim gidip dönülmesi ve amaca ulaşılması vb.³⁶² gibi çeşitli isteklerin gerçekleşmesi niyetiyle tutulmaktadır. Bunlara ilaveten, Dağ Yahudilerinden biri Tevrat parşömenini veya Tefillin'i hata ile yere düşürmüşse, onları düşüren kişi kendisini suçlu saymakta ve affedilmek amacıyla akşam vaktinden diğer günün akşam vaktine kadar oruç tutmaktadır. Eskiden Tevrat'ın yere düşüşüne tanık olanlar da sabahtan akşama kadar oruç tutuyorlardı. Günümüzde tanıklar oruç tutmamaktadırlar.³⁶³ Dağ Yahudilerinden birisi rüyasında Tevrat parşömenlerinin kutusundan çıkarılarak okunması, ev duvarlarının yıkılması, kişinin dişlerinin kırılması vb. olumsuzluklar görürse, onların gerçek hayatta gerçekleşmemesi için oruç tutmaktadır. Bunun gibi kötü rüyalar görüldüğü zaman tutulan orucun belaları engelleyici bir amel olduğuna dair inanışlar Talmudik geleneğe dayandırılmıştır.³⁶⁴

Oruçların büyük veya küçük olarak isimlendirilmesi sürelerinin uzun ve kısa olması ile ilişkilendirilmiştir. Yukarıda da bahsedildiği gibi Yom Kippur ve Tişa Be Av oruçları akşam gün batımından başlayıp bir sonraki günün gün batımına kadar devam eden iki büyük oruç olarak Yahudi tarihinde yerini almıştır.³⁶⁵ Diğer topluca veya ferdi tutulan oruçlar sabah şafağından akşam gün batımına kadar devam ettiği için onlara

³⁵⁸ Ester, 2/7; William Dawidson, "Shevuot 20b/4", <https://www.sefaria.org/Shevuot.20b?lang=bi>, (13.04.2020); Arnold Bienstock, "Fasting in the Jewish Tradition." *Fasting and Feasting in Three Traditions: Judaism-Christianity-Islam*. ed. Kevin Corn, Indianapolis: University of Indianapolis (2006), s. 5.

³⁵⁹ Nehemya, 9/1; I. Samuel, 31/13.

³⁶⁰ Hâkimler, 20/26; Yoel, 2/12-15.

³⁶¹ Yoel, 2/15-16; Davidov, *a.g.e.*, s. 163; Bienstock, *a.g.m.*, s. 5.

³⁶² II. Samuel, 12/16.

³⁶³ Adam Davidov, "Taanit Post 17 Tamuz", 13 Temmuz 2014, *STMEGI*, https://stmegi.com/posts/18046/taanit_post_17_tamuza__10053/, (13.04.2020); Bienstock, *a.g.m.*, s. 5.

³⁶⁴ William Dawidson, "Shabbat 11a/6", *Talmud*, <https://www.sefaria.org/Shabbat.11a?lang=bi>, (13.04.2020); William Dawidson, "Berakhot 56a/1", <https://www.sefaria.org/Berakhot.56a?lang=bi>, (13.04.2020).

³⁶⁵ Grim, *a.g.e.*, s. 20; Örs, *a.g.e.*, s. 348; Bienstock, *a.g.m.*, s. 5.

küçük oruçlar adı verilmiştir.³⁶⁶ Yom Kippur hariç, Şabat gününe denk gelen tüm oruçlar tutulmayarak bir sonraki güne ertelenmektedir.³⁶⁷ Dağ Yahudileri Rabbani Talmudik geleneğe bağlı olduklarından diğer ibadetlerde olduğu gibi oruç ibadetinde de tüm kuralları benimseyerek devam ettirmişlerdir. Tutulacak bütün oruçlarda yerine getirilmesi gereken şartlar değişmemektedir. Oruç tutacak erkek veya kadının özellikle zihinsel (deli) açıdan kusursuz olmaları, ergenlik çağına ulaşmaları (kadınların 12, erkeklerin ise 13 yaşını doldurmaları),³⁶⁸ hamile kadınların hamileliklerinin üzerinden üç ayın geçmemesi, doğum yapan kadınların doğumdan itibaren 24 ayı geçirmesi, kişinin hayati tehlike arz edecek hastalık veya yaşlılık konumunda bulunmaması gerekmektedir.³⁶⁹

Oruçlu iken her hangi bir şey yemek, içmek (sigara içmek dâhil), cinsi ilişkide bulunmak, el ve yüz yıkamak hariç vücudu yıkamak ve güzel kokular sürünmek yasaklanmıştır. Bunlardan birini yapan kişinin orucu bozulur ve günah işlemiş sayılır.³⁷⁰ Oruç tutmaya gücü yetmeyenler, ağır hastalar, tutamadıkları oruç günleri için sinagogdaki “sodoko” kutusuna Azerbaycan parasıyla 5-10 Manat (AZN- Ortalama 15-30 TL civarı) para koymalıdır.³⁷¹

2. Sadaka/Tsadeka-Öşür/Teruma

Yahudiler sadakayı, İbranicede “*Tsadek-doğruluk*” kelimesinden türeyen “*Tsadeka-sadaka, dürüstlük, yardımseverlik*”³⁷² gibi Tevrat pasajlarında geçen ifadelerden hareketle, dini bir kavram olarak temellendirmişlerdir.³⁷³

Yahudi Kutsal Kitabı, Yahudilerin ilk önce birbirlerine yardımda bulunmasını ve ihtiyaçlarını gidermesini önemli kural olarak belirtmiştir. Tesniye, 15/4-5. pasajlarda “*Aranızda yoksul kimse olmayacak*” şeklinde ifade edilen emir, öncelikle Yahudilerin kendi aralarında fakir ve yoksul kimselerin bulunmasının Tanrı tarafından istenmediği, dolayısıyla her zaman yardım etmenin dini, milli ve sosyal bir yükümlülük olduğu

³⁶⁶ I. Samuel, 7/6, II. Samuel, 1/12.

³⁶⁷ Alalu, *a.g.e.*, s. 187.

³⁶⁸ Örs, *a.g.e.*, s. 334; Abramov, *a.g.e.*, s. 216.

³⁶⁹ Adam Davidov, “Taait Post 17 Tamuz”, 13 Temmuz 2014, *STMEGI*, https://stmegi.com/posts/18046/taait_post_17_tamuza__10053/, (13.04.2020).

³⁷⁰ II. Samuel, 12/20; Isaac Klein, *a.g.e.*, s. 42; Örs, *a.g.e.*, s. 248; Bienstock, *a.g.m.*, s. 5.

³⁷¹ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan, (17.06.2019).

³⁷² Klein, “צדקה - Righteousness”, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for readers of English*, s. 541.

³⁷³ Tekvin, 15/6, I. Samuel, 12/7, II. Samuel, 19/29, Yeremya, 51/10; Geniş bilgi için bkz. Alalu, *a.g.e.*, ss. 191-195.

şeklinde anlaşılmiştir. Böylece Yahudi toplumlarında sosyal, ekonomik ve manevi bağların perçinleşmesi istenmiştir. Talmud geleneğine göre her Yahudi, fakir bile olsa kendinden daha fakir bir Yahudiye imkânı ölçüsünde yardım etmekle yükümlü olduğu gibi bunu manevi ve toplumsal bir sorumluluk bilinciyle de yapması gerekmektedir.³⁷⁴ Tevrat'ın diğer bir pasajında da, bayram günlerinde fakirlerin, yetimlerin, yabancıların vb. yardım yapılarak sevindirilmesi gerektiği emredilmiştir.³⁷⁵ Bu pasajlarda geçen “yabancıların da sevindirilmesi” ifadesi, Yahudiler tarafından yabancı olan fakir insanlara da yardım yapılabileceği şeklinde anlaşılmıştır. Ancak zamanla Talmudik gelenek sadakanın önce İsrail bölgesinde yaşayan fakir Yahudilere verilmesi gerektiği, daha sonra diğer bölgelerde yaşayanlara verilebileceği şeklinde yorumlanmıştır. Sadakanın (ardımın) Yahudi olmayan fakirlere verilmemesi gerektiği; verilirse de kendi emniyetleri, çıkarları ve karşılıklı barış içerisinde yaşamak için verilebileceği kabul edilmiştir.³⁷⁶

Her ne kadar Talmudik gelenekte Yahudi olmayan fakirlere yardım etmek hoş görülmemişse de, Dağ Yahudileri yaşadıkları topluluklarla her zaman karşılıklı yardımlaşma içerisinde bulunmuşlardır. Bu karşılıklı yardımlaşma kanaatimizce üç farklı nedenden kaynaklanmıştır: İlk olarak, Talmudik yorumlardan önce Tevrat'taki “yabancılar” ifadesinde onların da yardımı hak ettiği, “*ekin tarlalarının kenarlarını biçmemeleri, yere düşen meyve ve başakların toplanmayarak fakirlere bırakılması emredilirken*”,³⁷⁷ fakirler hakkında Yahudi veya yabancı ayrımının yapılmadığı göze çarpmaktadır. İkincisi, Müslüman Kafkas halklarının misafirperver, toleranslı topluluklar olmaları ve Müslüman olmayanlara da yardım etmeleri konusunda kendilerini borçlu hissetmeleridir. Üçüncü olarak da, yaşadıkları toplulukta azınlık olmanın psikolojik nedenleriyle beraber sosyolojik çıkarlar ve topluca yaşama kültürünün zorunlu bir etkeni olarak görülmesidir.

Anlaşıldığı kadarıyla Dağ Yahudileri, Tevrat'ta ifade edilen ve özellikle bayram günlerinde ihtiyaç sahiplerine yardım ederek onları sevindirme emrini gelenek haline getirmişler ve nesilden nesle aktarmışlardır. Sadaka geleneği (Dağ Yahudileri kendi

³⁷⁴ William Dawidson, “Gittin 7b/1”, *Talmud*, <https://www.sefaria.org/Gittin.7b.1?lang=bi&with=all&lang2=en>, (13.04.2020).

³⁷⁵ Tesniye, 16/11-15.

³⁷⁶ Israel Shahak, *Yahudi Tarihi Yahudi Dini*, çev. Ahmet Emin Dağ, İstanbul: Anka Yayınları, 2004, s. 158; William Dawidson, “Gittin 61a/5”, *Talmud*, <https://www.sefaria.org/Gittin.61a?lang=bi>, (13.04.2020).

³⁷⁷ Levililer, 19/9-10; Tesniye, 24/19-21.

aralarında Tsedak ifadesini kullanmamaktadırlar. Daha çok seduĝo/sadaĝa veya sodoko gibi ifadeler tercih edilmektedir)³⁷⁸ Sovyetler döneminde mevcut olduğu gibi günümüzde de devam etmektedir. Zengin Yahudiler özellikle Nison (Peysah) ve Yom Kippur bayramlarında fakir akrabalarına tavuk ve hindi etleri vererek; meyve, sebze ve para desteĝinde bulunarak onların da bayramları mutlu geçirmelerini sağlamışlardır. Bu gibi yardımlar sadece kişilere veya ailelere yapılmamıştır. Mesela Kafkasya’da Dağ Yahudilerine ait tüm sinagoglar hemen hemen bağış, sanat ve zanaat destekleriyle inşa edilmiştir. Aralarındaki ticaret, sanat, zanaat vb. yönden yapılan ulusal yardımlaşma özellikleri Dağ Yahudilerini ayakta tutan önemli etkenlerden olmuştur.³⁷⁹ Sadaka sadece para, ziraat ürünleri veya hayvansal ürünlerle sınırlandırılmamış; kişinin ihtiyaç sahibi biri için fiziki olarak çalışması veya (ustalık, sanat, zanaat vb. gibi) kendine özgü becerileriyle destekte bulunması da sadaka kapsamında değerlendirilmiştir.³⁸⁰ Dağ Yahudilerinden bir erkek, Yom Kippur arefesinde kendisi için bir horoz; kadın ise bir tavuğu (kadın hamile ise bir horoz ve bir tavuk) ihtiyaç sahibi Yahudilere vermektedir. Bazen horoz ve tavuk yerine para da verilebilmektedir.³⁸¹

Sadaka ibadeti hemen hemen tüm Yahudi topluluklarında en önemli sunulardan/ibadetlerden sayılmış ve Mitsva (hüküm/emir) olarak yerine getirilmiştir.³⁸² Sadaka, sadece fakirleri doyurmak veya sosyal birlikteliği sağlamak açısından değil aynı zamanda sadaka veren kişinin günahlarının bağışlanması,³⁸³ kurtuluşa ermesi,³⁸⁴ onu her zaman Tanrı’nın yoluna iletmesi ve aradaki günahların ortadan kalkmasına neden olacağı düşüncesiyle de önemsenmiştir.³⁸⁵ Dağ Yahudilerinin ibadetleriyle ilgili

³⁷⁸ Frida Yusufova, Zolotıye Rossiپی yazık Gorskih Yevreyev, *Sozvuçnyı s yazıkom ivrit tolkoviy slovarı*, s. 62.

³⁷⁹ Valeriy Amir İvançenko, *Yevreyskaya Kolonka*, Israel: Sholumi, 2019, s. 20.

³⁸⁰ William, Dawidson, “Sukkah 49b/1-9”, *Talmud*, <https://www.sefaria.org/Sukkah.49b?lang=bi>, (13.04.2020).

³⁸¹ Frida Yusufova, Zolotıye Rossiپی yazık Gorskih Yevreyev, *Sozvuçnyı s yazıkom ivrit tolkoviy slovarı*, s. 51.

³⁸² William Dawidson, “Baba Batra 9a/1-14”, *Talmud*, https://www.sefaria.org/Bava_Batra.9a?lang=bi, (13.04.2020); William Dawidson, “Sukkah 49b/9-14”, *Talmud*, <https://www.sefaria.org/Sukkah.49b?lang=bi>, (13.04.2020).

³⁸³ William Dawidson, “Baba Batra 9a/1-14”, *Talmud*, https://www.sefaria.org/Bava_Batra.9a?lang=bi, (13.04.2020).

³⁸⁴ Süleymanın Özdeyişleri, 21/21; William Dawidson, “Baba Batra 10a/1-2”, *Talmud*, https://www.sefaria.org/Bava_Batra.10a?lang=bi, (13.04.2020).

³⁸⁵ Tesniye, 13/5.

yapılmış bir çalışmada tövbe, dua ve sadakanın ölümü ertelediğine ve belaları def ettiğine dair inanışlar yer almaktadır.³⁸⁶

Sadaka istenilen zamanda yapılabilen bir ibadet çeşididir. Ancak ziraat ürünlerinin onda birinin fakir ve yoksullara yıllık olarak verilen kısmın öşür (*Teruma*) denilmiştir. Tevrat'ta, ziraat ürünlerinin onda birinin fakir ve yoksullara verilmesi emredilmiş;³⁸⁷ öşrün ne zaman verileceği ile ilgili olarak ise, “*Ekin biçme zamanından başlayarak yedi hafta sayacaksınız.*”³⁸⁸ ifadesi kullanılmıştır. Öşrün verilmesini emreden pasaj, daha sonra Talmud literatüründe, elde edilen ürünün üzerinden yedi hafta geçtikten ve ürünün toplamının onda birinin Levililer'e³⁸⁹ (Kohenler, hahamlar, dini faaliyetlerle uğraşanlar vb.), yabancılara (Tevrat'ta yabancılara verilmesi emredilmiş olsa da Talmudik gelenek bunu pek fazla hoş görmemiştir), öksüzlere, dul kadınlara ve fakirlere³⁹⁰ verilmesi şeklinde kanunlaştırılmıştır.³⁹¹ Yahudilikte öşrün miktarı, zamanı ve kimlere verileceğine dair kanunlar Talmud'un Zeraim kitabının Ma'aserot bölümünde genişçe anlatılmıştır.³⁹² Bazı kaynaklarda öşür ibadetinin Babil sürgününden sonra Filistin'de (Eretz Yisrael) yaşayan Yahudileri kapsadığı yazılmışsa da, bu geleneği diasporadaki Yahudiler de devam ettirmişlerdir.³⁹³ Kasaba ve köylerde yaşayıp ziraatla uğraşan Dağ Yahudileri de öşrü dini bir yükümlülük olarak yerine getirmişlerdir. Günümüzde öşür, sadaka ve yardımlar genellikle sinagoglarda toplanmakta ve cemaat başkanlığı tarafından tespit edilen ihtiyaç sahiplerine dağıtılmaktadır. Ziraatla uğraşmayanlar bile yıllık gelirlerinin onda birini öşür kapsamında sinagoga vermektedirler. Toplanan miktar ibadete gelen fakirlere, ihtiyaç sahibi yaşlı, engelli, bakıma muhtaç fakir ailelere nakdi veya kumanya olarak verilmekle beraber, sinagoglardaki ibadetlerden sonra verilen yemeklerde ve fakir Yahudilerin cenaze vb. ihtiyaçlarında da harcanmaktadır.³⁹⁴

Bunların dışında, Dağ Yahudisi kişiler tarafından kurulan ve kurumsal olarak faaliyet gösteren Uluslararası Yardım Fonu STMEGI, 2001 yılında Moskova'da kurulmuştur. Bu yardım fonu, zengin Yahudilerin yardımları, dünya Yahudi örgütlerinin

³⁸⁶ Malayev, *a.g.e.*, s. 280.

³⁸⁷ Tesniye, 14/29, 26/12.

³⁸⁸ Tesniye, 16/9.

³⁸⁹ Sayılar, 18/21-24, 26-28.

³⁹⁰ Tesniye, 14/28-29; 26/12.

³⁹¹ Örs, *a.g.e.*, s. 422.

³⁹² Geniş bilgi için bkz. Joshua Kulp “Mishna Maasrot 1/1-8”, *Mishna Yomit*, https://www.sefaria.org/Mishnah_Maasrot.1?lang=bi, (20.04.2020).

³⁹³ Nuh Arslantaş, *İslam Toplumunda Yahudiler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010, s. 515.

³⁹⁴ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan, (17.06.2019).

(Federal Yahudi Ulusal Kültürel Özerkliği FENKA/ Federal Jewish National-Cultural Autonomy),³⁹⁵ (Moskova Yahudi Dini Topluluğu MERO/The Moscow Jewish Religious Community³⁹⁶ vb.) desteği ile faaliyet göstermektedir. STMEGI Fonu, Azerbaycan'da ve dünyanın pek çok ülkesinde yaşayan Dağ Yahudilerinin dini, eğitim, sosyal, kültürel, ekonomik vb. alanlarda gerekli görülen ihtiyaçlarını karşılamaktadır.³⁹⁷

3. Hac ve Ziyâret Mekânları

Hac ibadeti dinlerde Tanrı veya o dinin peygamberi tarafından bir mekânın kutsallaştırılması ve belirtilmiş bir zamanda ziyareti zorunlu kılınmış mekânlar olarak bilinmektedir.³⁹⁸ Tevrat pasajlarındaki ifadeler dikkate alınarak, Yahudilikte Hac ibadetinin tarihinin, Yahudilerin ataları Hz. İbrahim, İshak ve Yakup'un Tanrı'ya ibadet ettikleri, sunular sundukları veya Tanrı'yı gördükleri yerlerden başladığını söylemek mümkün görünmektedir. Bu mekânlar Şekem, Beyt-el, Hebron, Beer-şeba, Paniel³⁹⁹ adı verilen çeşitli bölgelerde bulunan yükseklikler, ağaçlı bölgeler ve su kaynaklarından oluşmuştur.⁴⁰⁰ Yahudi atalarının Tanrı'ya ibadet ettikleri belirli mekânların ve Tanrı'yı gördükleri anların hac zamanı ve Musa öncesi dönemde İsrail oğulları açısından kutsal mekân ve zamanlar olarak yorumlanmıştır.⁴⁰¹ Dolayısıyla Yahudi atalarının Tanrı'yı gördükleri mekânlar, aynı zamanda birer sunak mekânları haline getirildikten sonra, ahit geleneğini sürdürenlerin ibadet için toplanma mekânı ve ziyaret yeri (hac mekânı) haline gelmiştir. Tarihi süreçte tevhid anlayışından uzaklaşarak putperestliğe meyleden İsrail oğulları, putlarını yerleştirdikleri mekânları bile ziyarete yeltenmişlerdir.⁴⁰²

Sunak ve ziyâret yerlerinin Yahudiler arasında rağbet görmesi, Yahudi atalarının oraları kutsallaştırmalarından kaynaklanmıştır. Yahudi atalarının ve eşlerinin mezarları

³⁹⁵ Bkz. Federal Yahudi Ulusal Kültürel Özerkliği, <http://xn--80ajpl7a.xn--p1ai/o-fenka/>, (20.04.2020).

³⁹⁶ Bkz. Moskova Yahudi Dini Topluluğu MERO, <https://msk.jevents.ru/category/moskovskaya-evrejskaya-religioznaya-obshhina-mero/>, (20.04.2020).

³⁹⁷ Uluslararası Yardım Fonu STMEGI, <https://stmegi.com/fund/about/>, (20.04.2020).

³⁹⁸ Ömer Faruk Harman, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. 14, s. 382.

³⁹⁹ Tekvin, 12/7, 8, 13/18, 26/25, 33/20, 35/1-5.

⁴⁰⁰ Ömer Faruk Harman, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. 14, s. 383.

⁴⁰¹ Baki Adam, *Dinlerde Hac İbadeti Üzerine Bir Arştırma*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989, s. 18-19.

⁴⁰² Örs, *a.g.e.*, ss. 208-209.

bile zamanla ziyaret mekânları haline getirilmiştir.⁴⁰³ Yahudilik tarihinde ilk hac ve ziyaret mekânı Kudüs şehri ve Beyt-i Makdis olmuştur. Hz. Davud'un (M.Ö. 1012-972), Kudüs'ü fethinin akabinde Ahit Sandığı'nı⁴⁰⁴ bu şehre getirmesiyle bölgenin kutsiyeti daha da perçinlenmiştir. Bu tarihi olaydan itibaren Kudüs şehri Yahudilerin kiblesi ve hac merkezi olmaya başlamıştır.⁴⁰⁵ Hz. Davut döneminde inşası yarım kalan Mabet,⁴⁰⁶ Hz. Süleyman zamanında tamamlanmış ve Ahit Sandığı mabede yerleştirilmiştir.⁴⁰⁷ Bu tarihten itibaren Kudüs ve çevresi Yahudilerin daimî hac, kurban ve ziyaret mekânı olmaya devam etmiştir.⁴⁰⁸

Tarihi süreçte Kudüs ve çevresinde bulunan hac ve ziyaret merkezleri işgaller, sürgünler, yasaklar vb. nedenlerle Yahudi hacıların ziyaretleri engellenmiş olsa da, bu engellemeler ortadan kalktığına, dini bir yükümlülük olan hac ibadeti senede üç kez yerine getirilmeye çalışılmıştır.⁴⁰⁹ (M.S. 70) Yahudi Mabedinin (Beyt-i Makdis), Ağlama Duvarı (Hakotel ha-mavravi) hariç, Romalılar tarafından tamamen yıkılmasından sonra Yahudilerin topluca yapılan ibadetleri (hac ve kurban) askıya alınmıştır.⁴¹⁰ Diğer taraftan, Yahudilerin, hac ve ziyaretlerini sadece Müslümanların Kudüs'e hâkim oldukları dönemlerde rahat bir şekilde icra edebildikleri inkâr edilemez bir tarihi gerçektir.⁴¹¹ Yahudi erkekler Tevrat'ın emriyle yılda üç kere⁴¹² zirâi ürünler bayramları olarak bilinen Fısıh (Pesah),⁴¹³ Şavuot (Haftalar)⁴¹⁴ ve Sukot (Çardaklar)⁴¹⁵ bayramlarında Kudüs'ü, dolayısıyla Tanrı'nın Mabedini (Bet ha-Mikdaş) ziyaret etmekle yükümlü kılınmışlardır.⁴¹⁶ Bu hac ve ziyaret mekânları sadece Kudüs'le sınırlı

⁴⁰³ Harman, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. 14, s. 383.

⁴⁰⁴ Bkz. Sayılar, 10/33, 14/44; Tesniye, 10/8, 31/26; Abdurrahman Küçük, "Ahid Sandığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C.1, s. 535.

⁴⁰⁵ Yeşu, 18/1, Hâkimler, 18/31.

⁴⁰⁶ I. Tarihler, 22/2-16; Güç, *a.g.e.*, s. 106.

⁴⁰⁷ I. Krallar, 8/6; Güç, *a.g.e.*, s. 110.

⁴⁰⁸ II. Samuael, 7/1-6, I. Krallar, 8/1-5; Güç, *a.g.e.*, s. 113; Arslantaş, *a.g.e.*, s. 508; Alalu, *a.g.e.*, ss. 208-211.

⁴⁰⁹ II. Krallar, 24/10-16, 25/8-16, Ezra, 7/19; Güç, *a.g.e.*, ss. 118, 123.

⁴¹⁰ Harman, "Kudüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 26, s. 325; Güç, *a.g.e.*, s. 125.

⁴¹¹ Bkz. Mark R. Cohen, *Haç ve Hilal Altında Orta Çağda Yahudiler*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997, s. 224; Tümer vd., *a.g.e.*, s. 462.

⁴¹² Çıkış, 23/14, 17, 34/23.

⁴¹³ II. Krallar, 23/21-23, II. Tarihler, 30/13.

⁴¹⁴ Çıkış, 34/22.

⁴¹⁵ Çıkış, 23/16, 34/22.

⁴¹⁶ Tesniye, 16/16; Alalu, *a.g.e.*, ss. 10, 29, 55.

kalmamış, çevresinde bulunan önemli şahsiyetlerin ve dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan Yahudilerin değer atfettikleri kişilerin mezarları da yer almıştır.⁴¹⁷

Dağ Yahudilerinden bazı kişiler, tarihi süreçte bu üç bayramın herhangi birinde, yani yılda sadece bir kez Kudüs'e hac yapmak üzere gitmişlerdir.⁴¹⁸ Dağ Yahudileri, özellikle Yahudilerin Mısır'dan çıkışları anısına kutlanan Fısıh; çölde dolaşmaları ve Kudüs ve çevresinde hasadın toplanmasından dolayı Yahudilerin birliğini sembolize etmesi amacıyla kutlanan Sukkot günlerinde hac yapmak üzere Kudüs'e gitmişlerdir.⁴¹⁹ Kudüs'teki ağlama duvarını ziyaret etmek, orada dualar ederek Huda'dan temenni ve başışlanma dilemek de mekânsal olarak önem arz etmektedir. Temenni ve duaların yazılı olarak ağlama duvarının aralıklarına yerleştirilmesi, orada yapılan duaların kabul olacağı inancı Dağ Yahudilerinin geleneklerinde de bulunmaktadır.⁴²⁰ Diğer Yahudiler gibi Dağ Yahudileri de genellikle -gelenekte hâkim olan görüşe göre-ergen olmayanları, kadınları, çocukları, zihni ve fiziki açıdan engelli olanları hac ibadetini yerine getirmede sorumlu görmemektedirler.⁴²¹

Bazı dindar Dağ Yahudilerinin yılda bir kez hacca gidip gitmedikleri net olarak belirtilmemekle beraber, Çarlık Rusyası ve Sovyetler döneminde sosyal ve siyasi yaptırımlar, halkın ekonomik durumları vb. problemler engel olarak görülebilmektedir. Sovyetlerden sonra, Kafkasya'da yaşayan dindar Dağ Yahudileri ekonomik durumlarına göre veya sponsorlar aracılığıyla hac ziyaretlerini gerçekleştirebilmişlerdir. Bu ziyaretlerin de senede üç kez yapıldığını söylemek zor görünmektedir.

Dağ Yahudileri Kudüs ve çevresindeki hac ve ziyaret mekânlarından farklı olarak, kendi yaşadıkları bölgelerde bulunan ve tarihi süreçte toplumun önderleri konumunda olan Haham, Malamed, Hazan vb. önemli gördükleri kişileri vefatlarından sonra da anmış ve onlara saygı göstermişlerdir. Onların, kendi dönemlerinde sergiledikleri örnek davranışlarını, çocuklarını eğitmek amacıyla anlatmaktadırlar. Ayrıca mezarları devamlı

⁴¹⁷ Harman, "Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. 14, s. 383.

⁴¹⁸ Amir İvançenko, *a.g.e.*, s. 62; Hana Rafael, "O Svyazi Kavkazskih Yevreyev so Svyatoy Zemley v Naçale 18 i 19 Vekov", *STMEGI*, 24 Şubat 2020, https://stmegi.com/gorskie_evrei/posts/78151/o-svyazi-evreev-kavkaza-so-svyatoy-zemlyey-na-rubezhe-xviii-xix-vv/, (27.04.2020).

⁴¹⁹ Sladkova Nataliya Vladimirovna, "Raboçaya Programma Gruppı Dopolnitelnogo Obrazovaniya Gboy "Şkola № 1621 Drevo Jizni" (Kultura Yevreyskogo Naroda)", *Moskova, Gosudarstvennoye Byudjetnoye Obşeoobrazovatelnoye Uçrejdeniye Gorodo Moskvi Şkola № 1621 Drevo Jizni*, (2017). ss. 7-8.

⁴²⁰ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkan ile Röportajdan, (17.06.2019).

⁴²¹ William Dawidson, "Chagigah 2a/1-2", Talmud, <https://www.sefaria.org/Chagigah.2a.1-8?lang=bi>, (27.04.2020); Tümer vd., *a.g.e.*, ss. 461-462.

olarak temiz tutulmakta ve bakımları yapılmaktadır.⁴²² Bu kişilerin mezarları diğer insanların mezarlarından (türbe, sanduka vb.) farklı yaptırılmakta ve sıklıkla ziyaret edilmektedir. Bu ziyaretler sadece hac mevsimleriyle de sınırlı kalmamış, yılın istenilen zamanında topluca veya ferdi olarak yapılabilmektedir. Bu geleneğin temelinde Yahudilerin atalarına duydukları saygının; hac ibadetini ifa edemedikleri zamanlarda yakın bölgelerdeki mezarları ziyaret etmek suretiyle dini geleneklerini yerine getirme düşüncesinin ve toplum psikolojini tatminin yattığı söylenebilir. Ayrıca bu mekânlar, Dağ Yahudileri için bir sığınma ve temenni yerleri olmuştur. Özellikle dini eğitim-öğretimin ve ibadetlerin yasaklandığı dönemlerde dini bilginin edinilmesi geleneklere bağlı olduğundan, bazı dini önderlerin mezarları umut mekânları haline getirilmiştir. Ayrıca komşu Müslüman halkların da dinin yasaklandığı zamanlarda, saygı duyulan kişilerin mezarlarını, makamlarını, evlerini ziyaret ederek onlardan temennide bulunmaları genel olarak yaygın olduğu için, bu gibi ritüellerin Dağ Yahudilerini de kültür psikolojisi açısından etkilemiş olabileceğini söylemek mümkündür.

Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra dini bilgilerin öğrenilmesindeki zorlukların ortadan kalkmasıyla Dağ Yahudilerine mensup olan genç nesil, gelenekteki dini anlayıştan ziyade kitabi esasları benimsemişlerdir. Eskiden saygın kişilerin mezarlarından yardım dilemek veya günahların bağışlanması ve temennilerin gerçekleşmesinde onları vesile kılma anlayışı zamanla azalmış, sadece Tanrı'dan bu gibi taleplerde bulunulabileceği öğütlenmiştir.⁴²³

4. Kurban İbadeti

Kurban ibadeti pek çok dinde olduğu gibi⁴²⁴ Yahudilikte de önemli bir yere sahip olmuştur. Tek tanrılı din olan Yahudilikte belirli hayvan, kuş veya zirai ürünler kurban olarak sunulmuştur. Kurban, Tanrı Yahve'nin emrini yerine getirerek O'nu kutsamayı, O'na bağlılığı, tazimi, günahlardan bağışlanmayı, manen yükselmeyi, yaklaşmayı vb. ifade etmektedir.⁴²⁵ Tevrat'ta, ilk kurban ibadetinin insanlık tarihinin başlangıcında, Hz. Âdem döneminde yerine getirildiğine dikkat çekilmiştir. Hz. Âdem'in oğulları Habil ve

⁴²² Lidia Emanuilova, "Ponyatiye Uvajeniya (hurmet) u Gorsko-Yevreskogo Naroda", *STMEGI*, 28 Ağustos 2019, https://stmegi.com/gorskie_evrei/posts/73130/ponyatie-uvazheniya-khyurmet-u-gorsko-evreyskogo-naroda/, (27.04.2020).

⁴²³ Abram Yakuboviç, Bakü Dağ Yahudileri Sinagogunun Hahamı (Ravvin) ile röportajdan, (17.06.2019).

⁴²⁴ Bkz. Ahmet Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban*, İstanbul: Düşünce Kiyabevi Yayınları, 2003, s. 11; Ahmet Güç, "Kurban", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 26, ss. 433-435.

⁴²⁵ Tekvin, 4/3, 33/10, Levililer, 1/2-9, 2/1-13, 4/3, 5/15-16, Ezra, 8/28.

Kabil'in (Kayın) Tanrı'ya zirai ürünler ve hayvanlardan birer kurban sunduları belirtilmiştir.⁴²⁶ Ayrıca Hz. Nuh'un da, bir mezbah yaptığından, temiz sayılan (yenilen) pek çok kuş ve hayvanı yakılan takdime olarak orada Tanrı'ya sunduğundan söz edilmektedir.⁴²⁷ Daha sonra, Yahudi ataları olarak bilinen Hz. İbrahim, İshak ve Yakup da çeşitli sunaklar yaparak sığır, davar (koyun, keçi), kumru, güvercin gibi hayvanları tanrıya sunmuşlardır.⁴²⁸ Ayrıca Tanrı Hz. İbrahim'den, bir imtihan olarak, oğlu İshak'ı kurban etmesini istemiştir. Hz. İbrahim'den oğlunu kurban olarak sunmasının Tanrı tarafından istenmesi, onun da bu emri severek yerine getirmeye teşebbüsü, İbraniler üzerinde büyük etki meydana getirmiştir. Hz. İbrahim'in, oğlunu Tanrı için esirgememesinin mukabilinde Tanrı'nın merhamet ederek oğlunun yerine koç göndermesi ile o zamana kadar varsayılan insan kurbanının önüne geçilmiş, ayrıca kurban ibadetinin tam anlamıyla tanrı için içtenlikle yapılması emredilmiştir.⁴²⁹

Tevrat'ta, Hz. Yakup ile Hz. Musa arasındaki tarihi süreçte Yahudilerin kurban ibadeti ile ilgili bilgi verilmemektedir. Fakat Hz. Musa'nın Yahudilerin ileri gelenleriyle birlikte Firavun'a gidip Tanrı'nın kendileriyle görüştüğünü, kendisinden izin alarak Mısır'dan çıkmak istediklerini söylemişlerdir. Firavun'un izin vermemesine rağmen Yahudilerin, Mısır'dan çıktıktan üç gün sonra çölde herhangi olumsuz bir olayla veya hastalıkla karşılaşmamak için Tanrı'ya kurban keseceklerinden söz edilmektedir.⁴³⁰ Tanrı'nın Mısırlıların ilk doğan çocuklarını ve hayvanların ilk doğanlarını öldürmesine⁴³¹ rağmen Yahudilere dokunmaması ve Yahudilerin yanlarında hayvanlarıyla beraber Mısır'dan çıkmalarına izin vermesi adına kutladıkları ilk bayram Pesah'tır (Fısıh).⁴³² Dolayısıyla Tanrı Hz. Musa'dan ve Yahudilerden, kendilerini Firavun'un zulmünden kurtararak kızıl denizi geçmelerine izin vermesinin karşılığında kendisine kurban sunmalarını istemiştir. Mısır'dan çıkıştan sonra ilk kez Fısıh bayramının nasıl kutlanacağı, kurbanların hangi hayvanlardan olacağı, kimlerin kontrolünde nasıl sunulacağı ve sunuların etinden kimlerin yiyebileceğine dair çeşitli

⁴²⁶ Tekvin, 4/1-9; Aydın, "Habil ve Kabil", *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 267; Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban*, ss. 17-20; Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban*, ss. 148-150.

⁴²⁷ Tekvin, 8/20.

⁴²⁸ Tekvin, 13/18, 15/9-10, 26/25, 31/54.

⁴²⁹ Tekvin, 22/1-17, Yeremya, 7/31, Hezekiel, 23/37; John Merlin Powis Smith, "Sacrifice", *A Dictionary of Religion and Ethics*, ed. Shailer Mathews-Gerald Birney Smith, New York: The Macmillan Company, 1921, s. 394.

⁴³⁰ Çıkış, 3/18.

⁴³¹ Çıkış, 11/4-6.

⁴³² Çıkış, 12/12-30.

kurallar açık bir şekilde ifade edilmiştir.⁴³³ Bu dönemde kurban sunularının “günah sunusu”, “Rabbi hoşnut eden koku sunusu”, “kutsallık sunusu” ve “esenlik kurbanı”nın hangi amaçlarla sunulduğuna dair uygulamalar başlamakla beraber, sunuların zamanı, sunuları sunacak kişilerin yerine getireceği bazı özel uygulamalar ve ilgili kurallar netleşmiştir.⁴³⁴ Bu kurallarla beraber Tanrı Mısır’da ilk doğan insan ve hayvan yavrularını öldürdüğü halde Yahudilere her hangi bir zarar vermemesinin karşılığında Yahudilerin ilk doğan çocukları için kurban sunmaları; ilk doğan hayvan yavrularının ve ilk hasadın Tanrı’ya şükran ve bereket amacıyla sunulması da yine bu dönemde başlatılmıştır.⁴³⁵ İlk sunuların Tanrı’nın emri ve ona teşekkür amacıyla sunulmasıyla beraber insan ömrünün korkulardan beri kılınması, belaların def edilmesi, hayvan ve ürünlerin bereketlenmesi yaratılış eylemiyle ilintili kılınmış ve yeniden var olmanın bir beklentisi olarak kabul edilmiştir.⁴³⁶

Hz. Musa dönemi Yahudi şeriatın başlangıcı olduğu için, diğer ibadetlerde olduğu gibi kurban ibadetinde de temel hükümlerle beraber çeşitli uygulama ve geleneklerin oluşması önem arz etmektedir.⁴³⁷ Kurban ibadeti günlük, haftalık, aylık ve yıllık olmak üzere hükümler ve gelenekler doğrultusunda çeşitli uygulamalara ve törenlere de sahne olmuştur.⁴³⁸ Hz. Musa’dan sonra ilk kohen olarak bilinen Hz. Harun ve soyundan gelen diğer kohenler kurban uygulamalarını yürüten yetkili kişilerdir.⁴³⁹ Bu dönemden itibaren İkinci Mabet’in yıkılışına kadarki süreçte kurban ibadeti zaman zaman yerine getirilememiş⁴⁴⁰ olsa da genel anlamda terk edilmemiştir.⁴⁴¹ Ancak İkinci Mabet’in yıkılışından sonra kurban ibadeti Yahudi tarihinde fiili olarak icra edilememiştir.⁴⁴² Fakat Tevrat’ta ve Talmut’ta, İkinci Mabet’ten önce icra edilen kurban ibadetinin yerine

⁴³³ Çıkış, 12/1-11, 43-51.

⁴³⁴ Çıkış, 29/1-46.

⁴³⁵ Çıkış, 12/12-14, 29-32, 13/1-2, 12, 22/29

⁴³⁶ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan, İstanbul: Kocabalçı Yayınevi, 2003, s. 336.

⁴³⁷ Çıkış, 12/1-11, 5/11, 43-51, Sayılar, 19/1-10; Tesniye, 21/1-9 Örs, *a.g.e.*, s. 119, 121; Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban*, ss. 165-168.

⁴³⁸ Çıkış, 29/38-42; Sayılar, 28/1-31; Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban*, ss. 227-230.

⁴³⁹ Levililer, 8/1-3; 21/1-24; Çıkış, 28/29.

⁴⁴⁰ Daniel, 8/11-13

⁴⁴¹ Yeremya, 41/5, Ezra, 3/2-6, 6/3-5; Kurt, *a.g.e.*, s. 55; Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban*, ss. 247-249.

⁴⁴² Jonathan Klawans, *Purity, Sacrifice, and the Temple: Symbolism and Supersessionism in the Study of Ancient Judaism*, New York: Oxford University Press, 2006, s. 176; Aydın, “Kudüs Tapınağı-Kodeş Ha Kadaşım”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 425.

topluca yapılan günlük dualar (sabah, ikindi ve akşam ibadetleri), oruç, sadaka/öşür vb. ibadetlerin geçtiği, uygulama ve hükümleriyle birlikte belirtilmiştir.⁴⁴³

İkinci Mabet'in yıkılmasından ve kurban ibadetinin askıya alınmasından sonraki dönemde Kudüs'te ve diasporada yaşayan tüm Yahudi grupları, din bilginlerinin emir ve dini uygulamalarını tatbik etmişlerdir. Dağ Yahudileri bu emirleri benimsemekle beraber yaşadıkları bölgenin geleneğinden etkilenecek kendine has uygulamaları olan Adak Kurbanı'nı devam ettirmişlerdir. Her hangi bir Dağ Yahudisi bir arzu ve isteğinin gerçekleşmesi için Hüdâ'ya (Tanrı) nezreder, yani adak adar. Adakta bulunan kişinin niyeti gerçekleşmişse mutlaka adağını yerine getirmek zorundadır. Adağı geciktirmek de günah sayılmıştır. Adak olarak adanan hayvanlar arasında genellikle inek, koyun, horoz, tavuk, hindi yer almaktadır. Ancak adakta bulunan kişi hangi hayvanı kesmeye niyet etmişse onu kesmelidir. Adak kesildiği zaman yedi parçaya ayrılmakta ve her parçanın üzerine bir mayasız ekme konularak yedi fakir aileye dağıtılmaktadır. Ayrıca Dağ Yahudileri Roş Haşana ve Yom Kippur Bayramlarında erkekler için horoz, kadınlar için tavuk kesmektedirler. Hamile kadınlar için ise iki tavuk bir horoz kesilmektedir. Tavuğun bir tanesi doğum yapacak kadın için, diğeri doğacak çocuğun kız olmasıyla ilgilidir. Horoz ise doğacak erkek çocuk için kesilmektedir. Daha eski zamanlarda, doğacak çocuğun cinsiyeti belirlenemediği için, bu şekilde uygulama yapılmaktaydı. Bazı aileler çocukların cinsiyetini bildikleri halde bu geleneği devam ettirmekte, bazıları da cinsiyete göre uygulamaları gerçekleştirmektedirler.⁴⁴⁴

D. DAĞ YAHUDİLERİNİN KUTLADIĞI DİNİ VE MİLLİ BAYRAMLAR

Bayramlar veya anma törenleri, Tevrat'tan çıkarılan hükümler doğrultusunda veya tarihi süreçte karşılaştıkları sevinç ve hüznü olaylar üzerine Yahudiler tarafından yılın belirli zamanlarında icra edilmiştir.⁴⁴⁵ Karşılaştıkları hüznüyle ilgili yaptıkları anma törenleri sevinçli bir bayram havasında değil de, işledikleri günahların bağışlanması ve

⁴⁴³ Hoşe, 14/2, Daniel, 4/24, 27, Yeşeya, 53/12; William Dawidson, "Berakhot 26b/1-15", Talmud, <https://www.sefaria.org/Berakhot.26b?lang=bi>, (27.04.2020); William Dawidson, "Yoma 33a/1-12" Talmud, <https://www.sefaria.org/Yoma.33a?lang=bi>, (27.04.2020); Hillel Halkin, "Atonement", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, C. 2, s. 644; Örs, *a.g.e.*, s. 259; Ayrıca Yahudilikte kurbanla ilgili geniş bilgi için bkz: Ahmet Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban*, ss. 144-261.

⁴⁴⁴ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile Röportajdan, (17.06.2019).

⁴⁴⁵ Çıkış, 5/1, 13/6, Levililer, 23/39, I. Krallar, 8/65, Ester, 2/18; Sargon Erdem, "Bayram", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, C. 5, s. 258; Aydın, "Yahudi Bayramları", *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 90.

kefareti olarak Tanrı'dan af dileme veya günah ikrarı şeklinde yapılmıştır.⁴⁴⁶ Hz. Musa döneminden itibaren topluca kutlanan bayramlara tarihi süreçte milli olarak anılan bazı bayramlar da eklenmiştir. Bayramların veya anma törenlerinin kuralları ve dini ritüellerle ilişkisi dönemin din adamlarının hükümlerine bağlı olmuştur.⁴⁴⁷ Mesela din adamları, Yasa'nın Tekrarı, 32/7'de yer alan “*Eski günleri anımsayın; çoktan geçmiş çağları düşünün. Babanıza sorun, size anlatsın, yaşlarınız size açıklasın*” pasajını temel alarak Yahudi tarihinde karşılaştıkları önemli olayların bayram veya anma günü olarak kutlanabileceği yorumunu yapmışlardır. Bayramlar veya anma günlerinin uygulamaları genel kurullarla beraber, bölgelere göre farklı geleneklere ve folklorla bağlı olarak devam etmiştir. Dağ Yahudi toplumlarında da, belirlenmiş dini uygulamalar yanında farklı gelenekleri ve folklor şölenlerini görmek mümkündür.⁴⁴⁸

Yahudiliğin eski zamanlardan günümüze kadar gelen kuralları, kültürel ve toplumsal gelenekleri Dağ Yahudilerinin yaşamı üzerindeki etkisini korumuştur. Bilindiği üzere Sovyetler Birliği döneminde, özellikle Yahudilerin dini ve ulusal faaliyetleri büyük ölçüde yasaklanmıştır. Ancak Dağ Yahudi toplulukları Aşkenaz Yahudileri kadar asimile edilememiştir. Kafkasya, Avrupa ve Rusya ile karşılaştırıldığında, Dağ Yahudinin yaşadığı bölge, genellikle daha geleneksel bir bölge olarak kendini korumuştur. Yahudiler, Dağ Yahudilerinin kültürel ve dini yönden özdeşleşmeleri için büyük önem taşıyan, korunmuş geleneksel yaşam tarzını, toplum ve aile yapısını, Yahudi mahallelerini ve yerleşim alanları içerisindeki beraber yaşamı önemsemişlerdir. Bu bahsedilen konular, Kafkasya'nın İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanlar tarafından işgal edilememesi, Yahudi halkının kitle halinde yıkılmaması veya sürgün edilmemesi açısından çok önemli olmuştur.⁴⁴⁹

Dağ Yahudi toplumunda dini liderlerin (haham) etkisinin devamlılığı, yaşam döngüsünde ritüellerle (sünnet, bar mitzva, düğün, cenaze ve anma törenleri ve bayramlar vs.) ve gelenekle devam etmiştir. Özellikle kısmen korunmuş bir klan yapısının şartları altında olduğu için, bütün bu olayları akrabalık ve komşuluk ilişkileri sistemi tarafından desteklenen kalabalık şenlikler devam ettirmiştir. Dolayısıyla Dağ Yahudilerinin yaşam tarzında dini ve milli bayramlar, toplumsal kimlik, var olma çabası

⁴⁴⁶ Çıkış, 32/5, I. Krallar, 12/32, Hezekiel,45/23.

⁴⁴⁷ Örs, *a.g.e.*, s. 341.

⁴⁴⁸ Şamailova, *a.g.e.*, s. 126.

⁴⁴⁹ Dımışç, *a.g.e.*, s. 203.

ve dini hüviyet açısından önemli bir yere sahiptir. Topluca yapılan bayram ayin ve kutlamalarında çeşitli Yahudi toplulukları arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. Her bir Yahudi topluluğunun kendine has özellikleri vardır, ancak ana bayramların genellikle kendilerine has isimleri vardır. Dağ Yahudileri, Yahudi takviminde yer alan bayramlara özel isimler vermişlerdir. Mesela Fısıh Bayramına Nison, Purim'e Gomon, Şavuot'a Asalita vb. isimler verilmiştir. Tüm Dağ Yahudi topluluklarında ortak olan özelliklerle birlikte, her birinin kendine özgü ritüel özellikleri vardır. Ancak bu özellikler hakkında sistematik bilgi yok denecek kadar azdır.⁴⁵⁰

İlya Anisimov, Dağ Yahudilerinin bayram kutlamalarında gözlemlediği bazı özellikleri, aralarında yaşayarak ve ritüellerine katılarak şöyle aktarmıştır: “Dağ Yahudileri bayramlara iki veya üç ay öncesinden hazırlık yapmaktadırlar. İnsanlar özellikle bayram gecelerini uykusuz geçirmeye çalışmaktadırlar. Evdeki herkese yeni elbiseler yaptırılmakta (veya alınmakta); özellikle kadınlar evlerin avlularını ve odalarını boyamakta ve temizlemektedirler. Bayram esnasında erkekler sinagoglara telaşa giderek dua ve ibadetlere katılmaya çalışmaktadırlar. Kadınlar ve kızlar ise, erkekler eve dönünceye kadar yeni kıyafetlerini giyerek yemek için ailece oturacakları sofralarını bayrama özel çeşitli yemeklerle donatmaktadırlar. Bayramlarda dualar ve çeşitli yemekler ön planda yer almaktadır”.⁴⁵¹

1. Fısıh (Dağ Yahudilerinin İfadesiyle Peysah, Nison, Govgil) Bayramı

İbranice “Pesah/Passover” olarak bilinen Fısıh kelimesi, “üstünden atlamak, es geçmek” gibi anlamlara gelmektedir. Bahar bayramı olarak da anılmakta olan Fısıh Bayramı, İbrani takvimine göre Nisan ayının on beşinde başlayıp yedi gün devam etmektedir. İsraildeki Yahudiler bayramın birinci ve yedinci gününü, diasporadaki Yahudiler ise ikinci ve sekizinci gününü (Yom Tovn–Güzel Günler) olarak kutlamaktadırlar. Aradaki diğer günlerde (Hal-ha Mo'ed-Ara Günler) herhangi bir iş yapmak serbesttir.⁴⁵² Fısıh, Yahudilerin Hz. Musa'nın öncülüğünde Mısır'dan çıkmadan önce Tanrı'nın Mısırlıların ilk doğan çocuklarını öldürdüğü halde Yahudi çocuklarına dokunmaması üzerine ve Tevrat'taki ifadesiyle, “Tanrı İsrail oğullarının evlerinin

⁴⁵⁰ Dımşic, *a.g.e.*, s. 223.

⁴⁵¹ Anisimov, *a.g.e.*, s. 71.

⁴⁵² Louis Jacobs, “Passover”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, C. 15, s. 678; Alalu, *a.g.e.*, s. 9.

üzerinden geçti”⁴⁵³ anlamına gelmiş olsa da, genel anlamda Fısıh’ın, Mısır’dan çıkışın anısına bir bayram olarak kutlanması ve gelecek nesillere aktarılması amaçlanmıştır.⁴⁵⁴ Fısıh Bayramı kutlamasından hemen sonra Yahudiler mayasız ekmek yaparak yedikleri için bu bayram “Mayasız Ekmek Bayramı” olarak da isimlendirilmiştir.⁴⁵⁵ Hayrullah Örs, Fısıh’ın bayram olarak kutlanmasının Mısır’dan çıkış bayramı değil, bir bahar bayramı olduğunu; Yahudilerin bu bayramı, Mısır’dan çıkışın başlangıcı ve ulusal bir tören haline getirmek için tertiplediklerini ileri sürmüştür.⁴⁵⁶ Benzer bir yaklaşıma sahip olan Mikdaş Şamailova’ya göre ise, Fısıh Bayramı ilkbahar bayramı ve Babil kökenli olduğu için Babil sürgününden sonra Yahudiler üzerinde etkin olmuştur. Dağ Yahudilerinin ataları bu bayramı hem Babil hem de Ahameniler döneminde yılbaşı olarak kutlamışlardır.⁴⁵⁷ Şamailova bunu temellendirmek için Tevrat’taki: “*Rab Mısır’da Musa’yla Harun’a “bu ay sizin için ilk ay, yılın ilk ayı olacak” dedi*”⁴⁵⁸ şeklindeki pasaja dikkat çekmiştir.⁴⁵⁹

Diasporadaki Dağ Yahudileri de bu bayramı kendilerine özgü geleneksel isimlerle ve ritüellerle kutlamışlardır. Dağ Yahudilerinin yaygın olarak kullandıkları Govgil (Kurtuluş) ismi, kutladıkları bayramlardan biri olan Nison’un (Fısıh Bayramı) onuruna verilen geleneksel bir törenin adıdır.⁴⁶⁰ Govgil, Tanrı’nın Yahudileri Mısır esaretinden kurtararak vaat edilen toprakları kendilerine vereceği anlamında benimsenmiştir.⁴⁶¹ Bu gelenek, literatürde genellikle popüler festivaller olarak adlandırılmıştır. Nison-Fısıh Bayramı, Yahudilerin kölelikten kurtuluşlarının onuruna kutlanmaktadır. Dağ Yahudilerinin İbranice telaffuzunda bu kelime govle (yi) gibi telaffuz edilmektedir. Kırmızı Kasabada, Nison-Fısıh Bayramının 8. gününde, insanlar özellikle gençler, nişanlılar, evli çiftler ve çocuklar güzel kıyafetlerini giyerek ve neşe içerisinde bu törene katılmaktadırlar. Bu törendeki Akşam Alayı Kırmızı Kasaba yönünden (dere mehle-dere mahallesi) buğday tarlalarının bulunduğu batı yönüne (Kyyuri Mehle-Batı Mahallesi) doğru başlamaktadır. Komşu evlerden insanlar bu alaya katılmakta ve gece geç saatlere kadar devam edmektedirler. Eve dönerken herkes tarladan bir demet başak kopararak

⁴⁵³ Çıkış, 12/13, 23, 27.

⁴⁵⁴ Alalu, *a.g.e.*, s. 10;

⁴⁵⁵ Yeşu, 5/10-11.

⁴⁵⁶ Örs, *a.g.e.*, s. 83.

⁴⁵⁷ Şamailova, *a.g.e.*, s. 126; Ayrıca bkz. Aydın, “Akitou”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 13.

⁴⁵⁸ Çıkış, 12/1-2.

⁴⁵⁹ Şamailova, *a.g.e.*, s. 127.

⁴⁶⁰ Naftaliyev, “Govgil”, “Nisonu”, *Yevreysko (Djuuri)- russkiy slovari*, ss. 177, 359.

⁴⁶¹ Çıkış, 6/2-8.

evlerindeki duvara gömülü yakılmamış sobanın (Dağ Yahudileri “to” diyorlar) içerisine koyarak gelecek yılın bereketli olması için dua etmektedirler.⁴⁶²

Bayramın başakların olgunlaşma mevsiminde kutlanmasından dolayı Tevrat'ta geçen: *“Kırk yıl ne giysileriniz eskidi, ne de ayaklarınız şişti. Tanrınız RAB’bin, çocuğunu eğiten bir baba gibi, sizi nasıl eğittiğini anlayın. Onun için, Tanrınız RAB’bin buyruklarına uyun. Yollarında yürüyün, O’ndan korkun. Tanrınız RAB sizi verimli bir ülkeye götürüyor. Öyle bir ülke ki, ırmakları, pınarları, derelerden tepelerden çıkan su kaynakları vardır; buğdayı, arpası, üzümü, inciri, narı, zeytinyağı, balı vardır. Sıkıntısız ekmek yiyebileceğin, hiçbir şeye gereksinim duymayacağın bir ülkedir. Öyle bir ülke ki, kayaları demirdir, dağlarından bakır çıkarabilirsiniz. “Yiyip doyunca, size verdiği verimli ülke için Tanrınız RAB’be övgüler sunun”⁴⁶³ pasajlarını hatırlamaktadırlar. Sobaya konulan başaklar bir veya iki gün sonra evden çıkarılarak Gudyalçay’ın hızla akan sularına atılmaktadır. Bu törendeki alay, Yahudilerin Mısır’dan doğu (gil) tarafına, Kenan topraklarına, Tanrı’nın kendilerine vaat ettiği kurtuluşa (govleyi) çıkmayı sembolize etmektedir. Bu tören Tevrat’ta: *“Tanrı ayrıca Musa’ya, “Ben RAB’bim” dedi, İbrahim’e, İshak’a ve Yakup’a her şeye gücü yeten Tanrı olarak göründüm, ama onlara kendimi Yahve adıyla tanıtmadım. Yabancı olarak yaşadıkları Kenan ülkesini kendilerine vermek üzere onlarla antlaşma yaptım. Mısırlıların köleleştirdiği İsraililer’in iniltilerini duydum ve antlaşmamı hep andım. Onun için İsraililer’e de ki: Ben RAB’bim. Sizi Mısırlıların boyunduruğundan çıkaracak, onların kölesi olmaktan kurtaracağım. Onları ağır biçimde yargılayacak ve güçlü elimle sizi özgür kılacağım. Sizi kendi halkım yapacak ve Tanrınız olacağım. O zaman sizi Mısırlıların boyunduruğundan çıkararak Tanrınız RAB’bin ben olduğumu bileceksiniz. Sizi İbrahim’e, İshak’a ve Yakup’a vereceğime ant içtiğim topraklara götüreceğim. Orayı size mülk olarak vereceğim. Ben RAB’bim”⁴⁶⁴ şeklindeki ifadelerde geçen konulara benzetilmeye çalışılmaktadır.**

⁴⁶²Genik İsakov, “O smılye i znaçenii prazdnika Govgılı”, *Yevreyskiy informacionnyy Tsentr*, (06.05.2019); Genik İsakov, “O smılye i znaçenii prazdnika Govgılı”, *STMEGI*, https://stmegi.com/gorskie_evrei/posts/69390/o-smysle-i-znachenii-prazdnika-govgil/, (06.05.2019).

⁴⁶³ Tesniye, 8/4-10.

⁴⁶⁴ Çıkış, 6/2-8.

Dağ Yahudileri, Yahudi takviminde yer alan tüm bayramları kutlamaktadırlar. Bayramların en büyüğü ve en neşelisi, Nisan⁴⁶⁵ ayında gerçekleşen Fısıh (Peysah, Nisano) bayramıdır. Fısıh Bayramı gelmeden önce Dağ Yahudileri özel hazırlıklar yaparak evlerin ve avluların temizlenmesi, iç ve dış duvarların beyaz renkte boyanması vs. gibi tadilat ve temizlik işleriyle uğraşmaktadırlar. Bu bayramın şerefine yeni kıyafetler yaptırılmakta (veya alınmakta), kirli kıyafetler varsa onlar da yıkanarak temizlenmektedir.⁴⁶⁶ Kuba ve Derbent Yahudileri, evin halılarını yıkamayı ve evde kullanılmayan eski eşyaları atarak yerine yenilerini almayı adet edinmişlerdir. Bayram arifesinde evin babası çocuklar için hediyeler; kadın ve kızlar için takılar vb. ziynet eşyaları almaktadır.⁴⁶⁷

Bayramdan üç gün önce topluluğun kadın ve kızları yapacakları özel yemekler için gereken malzemeleri kontrol etmektedirler. Evde bulunan tencere, semaver, çaydanlık vb. metal eşyalarda delinme vs. varsa kalaylanmakta ve bu kaplarla beraber diğer benzeri malzemeler suda kaynatılmaktadır (Agala). Kızartma ve ızgara için kullanılan şiş, fırın tepsileri, tavalar vb. eşyalar ateşe tutularak temizlenmektedir (Libun). Ahşap, seramik ve devamlı kullanılan mutfak eşyaları dokuz gün boyunca dolaplarda kapalı tutulmaktadır. Yeni alınmış metal ve cam tabaklar, Mikve'ye veya bir nehir suyuna (çay/ırmak) batırılarak temizlenmektedir. Günümüzde çoğu Yahudi, Nisan için hazırlanmış özel eşyaları saklamakta ve bayram geldiğinde kullanmaktadırlar.⁴⁶⁸

Bakır kaplarda bayrama özel yemekler pişirilmektedir (genellikle bayram yemekleri sadece bayram günlerinde pişirilmektedir). Yemekler yenildikten sonra bulaşıkların yıkanması için "hogola" denilen özel bir işlem yapılmaktadır. Bulaşıkların yıkanacağı kabın içerisine sıcak su konulduktan sonra, suyun sıcaklığının devam etmesi için aynı kaba sıcak taş ve tuğla konulmaktadır. Bu uygulamanın bulaşıkları daha temiz edeceği düşünülmektedir. Genel temizlik evde (apartman dairesinde) yapıldıktan sonra mayasız ekmek pişirilmeye başlanmaktadır. Hamursuz (mayasız) ekmek pişirme işleminde hamur katı tutulmaktadır. Bu nedenle, hamura tekrar su ilave edilmesi kesinlikle yasaktır, yani her pişirme için kesin miktarda un ve su önceden

⁴⁶⁵ Dağ Yahudileri kendi aralarında Fısıh Bayramına Nisanu demektedirler. Yahudi takviminin ilk ayının ismi olan Nisan, hem bahar ayı hem de diğer bayramların ilki olması hasebiyledir. "Rab, Mısır'da Musa ile Harun'a şunları söyledi: Bu ay sizin için ayların başlangıcı, yılın ilk ayı olacak", (Çıkış, 12/1-2).

⁴⁶⁶ Manoah, *a.g.e.*, s. 113.

⁴⁶⁷ Davidov, *Mudretsi Kavkaza Povestvovaniye o mudreçah Kavkaza i tradiçii gorskih yevreyev*, s. 134.

⁴⁶⁸ Davidov, *Mudretsi Kavkaza Povestvovaniye o mudreçah Kavkaza i tradiçii gorskih yevreyev*, s. 135.

ayarlanmaktadır. Fısıh bayramı sekiz gün sürmektedir. Bayramın ilk iki gecesinde Haggadah okunmakta ve bu iki geceye “Şev Biglu” denilmektedir. Bayramın sekiz günü boyunca sadece mayasız ekmek⁴⁶⁹ ve özel yiyecekler yenilmektedir (Koşer le pesah). Ev kadınlarının undan her türlü yemek yapması; turşu, kavrulmuş bakliyat veya kuruyemiş, sirke vs. tüketilmesi tamamıyla yasaktır.⁴⁷⁰ Mayasız ekmek yapmak için bayramdan üç gün önce tahılı özel bir değirmende öğüterek gece özel bir fırında pişirmektedirler. XX. yüzyılın ortalarından itibaren bu bayramda birkaç ailenin bir araya gelerek mayasız ekmek pişirmeleri gelenek halini almıştır. Son zamanlarda, Kafkasya'nın Dağ Yahudileri İsrail, ABD ve Moskova'dan fırınlarda pişirilmiş hazır mayasız ekmek almaktadırlar.⁴⁷¹

Bejanov, Azerbaycan'ın Oğuz (1991'e kadar Vartaşen) şehrinde yaşayan Dağ Yahudilerinin Fısıh Bayramındaki geleneklerini gözlemlerine dayanarak şöyle anlatmıştır: *“Dağ Yahudileri sekiz gün yedikleri mayasız ekmeğin yapılışında kendilerine has yol izlemektedirler. İlk önce ekmek yapılacak buğdayın ıslanmaması için özel ve yeni kil harman kaplarda saklanılmaktadır. Bayramdan otuz gün önce ekmek yapılacak tahıl bozulmuş buğdaylardan veya diğer bitki tanelerinden özel olarak seçilmektedir. Bu buğdayın öğütüleceği değirmen iyice temizlenir, varsa onarılacak yeri onarılıyor ve eski un toz parçacıkları kalmamak şartıyla temizlenmektedir. Temizlikten sonra Haham gelerek, her şeyin iyi olup olmadığını inceler ve öğütmeye izin verir. Öğütülen un güneş ışınlarından korumak kaydıyla ekmek yapılacak fırına götürülmektedir. Un öğütüldükten bir gün sonra, mayasız ekmek pişirilmektedir. Mayasız ekmeğin pişirilmesi için 15-20 erkek toplanarak (kadınlar pişiremez), hamuru yoğurmadan önce suyla ıslatıyorlar. Hamur yoğrulurken, erkeklerin her biri farklı iş yapmaktadırlar. Biri kıvamına göre una su döker, diğeri unu ağırlaştırır, üçüncüsü hamur yoğurur, dördüncü hamuru keser, beşincisi pide ekmeği yapar, altıncı pide üzerini çizer, yedinci pideyi fırına verir ve böylece mayasız ekmeğin yapılışı devam eder. Bu çalışma sırasında herkes şunu söylemektedir: “biz, bunu matzo için yapıyoruz”. Hamurun yapılışında su temiz, berrak soğuk ve bir kez eklenerek*

⁴⁶⁹ İsrail Yahudileri mayasız ekmeği yedi gün, diaspora Yahudileri ise sekiz gün yemektirler: “Yedi gün mayasız ekmek yiyeceksiniz. Birinci gün ekşi hamuru evlerinizden kaldıracaksınız, çünkü bu birinci günle yedinci gün arasında kim mayalı bir şey yerse, o can İsrail toplumunda yaşatılmayacak”. (Çıkış, 12/15).

⁴⁷⁰ Manoah, *a.g.e.*, s. 114.

⁴⁷¹ Şamailova, *a.g.e.*, s. 128; Davidov, *Mudretsı Kavkaza Povestvovaniye o mudreçah Kavkaza i tradiçii gorskih yevreyev*, s. 135.

yapılmaktadır. Suyun fazla veya az miktarda konulması yapılacak ekmek için geçersizdir ve onunla ekmem yapılamaz. Dolayısıyla una su döken kişinin profesyonel olması gerekmektedir. Hamuru yuvarlamak için kullanılan çubuk hemen hemen her dakika cam ile temizlenir, böylece hamur yapışmaz. Bu çubuk işin sonuna kadar hamuru yoğuran kişinin elinden hiç düşmez ve hareket halinde olmalıdır. Mayasız ekmek, sıradan ekmeğin pişirilmediği yeni bir fırında (tondir-tandır) pişirilmektedir. Fırında ekmek birbirine değmemeli, yükselmemelidir. Mayasız ekmeğin yapılış süreci bu şekilde tamamlanmış oluyor”.⁴⁷²

Dağ Yahudileri sekiz gün boyunca hem kendi evlerinde hem de topluca yapılan kutlamalarda yiyecek ve içeceklerle ilgili bazı gelenekleri devam ettirmektedirler. O günlerde, taze kesilmiş dana, koyun, tavuk, hindi etleri, taze balık, yumurta, domates, salatalık, patates, pancar, havuç, soğan, sarımsak, turp, biber, marul vb. sebzeler, baharatlar ve taze meyveler yemektedirler. Sadece sütün kullanılmasına izin verilirken, süt ürünlerine (kaymak, tereyağı, yoğurt, peynir, lor vb.) izin verilmemektedir. Özellikle Fısıh için yapılan şaraplar dışında votka ve tüm alkollü içecekler yasaklanmıştır. Fısıh’a özel üzüm suyu kaynatılmaktadır. Diğer günlerde içtikleri her türlü gazlı içeceği o günlerde içmemektedirler. Kadınlar yıl içerisinde koyunun etinde bulunan yağı (Kurdyuk), kaz, tavuk ve hindi yağlarını eriterek depolamaktadırlar. Bayram yemeklerinde bu yağlar kullanılmaktadır. Her türlü ambalajlı veya sıvı yağın kullanımı yasaktır. Günümüzde bazı insanlar yemeklere zeytin ve fıstık yağı da katmaktadırlar. Sirke yerine, erikten hazırlanmış özel bir sos olan “turit” kullanılmaktadır. Kuba Yahudileri bu sosa “alyu” demektedirler. Ayrıca konserve edilmiş sebze ve meyveler, reçeller, tütsülenmiş ve kurutulmuş balıklar, sardalya cinsinden olan (ringa) balığı, fasulye ve baklagiller, tohumlar ve mısır kullanmak yasaklanmıştır. Dağ Yahudileri eski zamanlarda Fısıh bayramının arifesinde şeker, bal ve pirinç kullanmadıkları halde günümüzde haşlanmış pirinç kullanılmaktadır. Bayramdan bir gün önce öğle vaktinden sonra yumurtalar haşlanmakta, Seferad Haroset⁴⁷³ hazırlanmakta, tavuk budu

⁴⁷² Bejanov, “Yevrei v s Vartaşen (Yelisavetpolıskaya guberniya, Nuhinskiy yezd)”, *Tiflis, Sbornik materialov dilya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza*, S. XVII, (1894), s. 115-116.

⁴⁷³ Seferad Haroset için bkz. Chabad-Lubavitch Media Center, “Pesah/Haroset po-Sefardski”, https://ru.chabad.org/library/article_cdo/aid/2175477, (09.05.2020).

kızzartılarak gece bekletilmekte ve Fısıh'ın ilk gecesi (Leil ha-Seder/Şev Nisoni) tüketilmektedir.⁴⁷⁴

Fısıh bayramının ilk günü (Seder)⁴⁷⁵, belirli özelliklere rağmen, diğer Yahudi gruplarında olduğu gibi sinagogda düzenlenmekte ve İbranice Haggadah okunmaktadır. Haggadah'dan sonra yemek yenilecek mekânda toplanılmaktadır. Herkes kendi yaptığı özel şarabı getirmekte ve sofrada acı otlar ve çeşitli meyveler bulundurulmaktadır. Acı otlar ve meyveler soyulduktan sonra ezilerek birbirine karıştırılmaktadır. Karıştırılmış meyve ve acı otlarla, Yahudilerin Mısır'dan çıkışta tuğla yapmak için karıştırdıkları çamurlar sembolize edilmektedir. Sofrada mayasız ekme (Dağ Yahudileri "maçça, gogol veya gıogıol" diyorlar), çeşitli otlar, et, yumurta ve şarap bulundurulmaktadır. Yemeğe başlamadan önce Yahudilerin Mısır'da kalış hikâyelerini okumaya başlamakta ve acı otlar yediklerine dair bölüme geldiklerinde okumayı kesmektedirler. Mısır'da gördükleri işkenceleri sembolize etmek amacıyla acı otlardan yemektirler.⁴⁷⁶ Yakını vefat eden yaşlı kişi (Şivia) normal günlerde cenaze, düğün ve benzeri tören ve kutlamalara katılmadığı halde Fısıh ve diğer bayramlar kişinin yaşlılık durumunu ortadan kaldırdığı için bu kutlamalara katılmaktadır.⁴⁷⁷

Sekiz gün, üzümden yapılmış kırmızı şarap içerek mistik bir meditasyona girmeye çalışılmaktadır. Bir Dağ Yahudisi, Fısıh Bayramının ilk günü şaraptan dört bardak (bade) içtikten sonra sağ tarafa tekebbür ile uzanarak kendisinin köle olmadığını, özgür olduğunu ifade etmeyi sembolize etmektedir.⁴⁷⁸ Doğu Kafkasya Yahudilerinin geleneğine göre, Fısıh Bayramının son akşamında (Şev Govgil) ev sahibi çatıya çıkarak evin bacasına bir demet taze ot atmakta ve bu bayram ayrıca bahar bayramı olarak anılmaktadır.⁴⁷⁹ Tüm Yahudilerde olduğu gibi, Dağ Yahudileri de bayramın sonunda

⁴⁷⁴ Davidov, *Mudretsi Kavkaza Povestvovaniye o mudreçah Kavkaza i tradiçii gorskih yevreyev*, ss. 136-137.

⁴⁷⁵ Fısıh günü ritüellere ve şenlikli yemeklere denilmektedir. Dağ Yahudileri Fısıh Seder'e, "Şev Nisonu" ifadesini kullanmaktadırlar. Bkz. Şamailova, *a.g.e.*, s. 126.

⁴⁷⁶ Bejanov, *a.g.e.*, s. 117; Dımşıç, *a.g.e.*, s. 226; Şamailova, *a.g.e.*, s. 127.

⁴⁷⁷ Adam Davidov, *Provodi duşi zakoni i obryadı pohoron i traura yevreyev Kavkaza*, İerusalim: Tsentr tori i duhovnogo obrazovaniya yevreyev Kavkaza, 2017, ss. 141-142.

⁴⁷⁸ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile Röportajdan, (17.06.2019).

⁴⁷⁹ Manoah, *a.g.e.*, s. 114; Bejanov, *a.g.e.*, s. 117.

sevinç alameti olarak Hz. Musa'nın şarkısını okuyarak Tanrı'ya teşekkür etmektedirler.⁴⁸⁰

2. Şavuot (Haftalar) – Asalta (Tatlı) Bayramı

İbranice, Şavuot-Shavuot/Pentecost olarak bilinen Şavuot kelimesi haftalar⁴⁸¹ anlamına geldiğinden dolayı Haftalar Bayramı olarak da anılmaktadır.⁴⁸² İbrani takviminin 9. Ayı Sivan'ın (Mayıs-Haziran) 6. gününde kutlanmaktadır.⁴⁸³ Fısıh Bayramı'nın ikinci gününden yedi hafta sonra kutlanan Şavuot Bayramı, Yahudi tarihinin farklı dönemlerinde farklı isimlerle adlandırılmıştır. Tevrat'ın Hz. Musa'ya verilmesi adına yapılması, buğday hasadının toplanması ve ilk meyve hasadı ile ilgilidir. Geleneğe göre, ilk günden ellinci günün sonuna ulaşıldığında kutlanmaktadır.⁴⁸⁴ Yahudi geleneğinde bu bayram, “İsraililer Mısır'dan çıktıktan tam üç ay sonra Sina Çölü'ne vardılar”⁴⁸⁵ ifadesiyle ve Tevrat'ın verildiği günle ilişkilendirilmektedir.⁴⁸⁶

Dağ Yahudileri kendi aralarında bu bayrama, balın (Hesel/Heselte) tatlılığı ile sütün tatlılığının karıştırılması anlamında Asalta (*Eselte/Heselte*) demektedirler.⁴⁸⁷ Ancak, Joseph Schmucl'in 1837'de yaptığı açıklamalaragöre Dağ Yahudileri, diğer diaspora topluluklarının aksine, bu bayramı her zaman Tora'yı kabul ettikleri gün olarak kutlamamışlardır.⁴⁸⁸ Dağ Yahudileri, Tevrat'ta: “Yılda üç kez bana bayram yapacaksınız. Size buyurduğum gibi, Aviv ayının belirli günlerinde yedi gün mayasız ekmek yiyerek Mayasız Ekmek Bayramı'nı kutlayacaksınız. Çünkü Mısır'dan o ay çıktınız. Kimse huzuruma eli boş çıkmasın. Tarlaya ektiğiniz ürünleri biçtiğinizde ilk ürünlerle Hasat Bayramı'nı kutlayacaksınız. Yılsonunda tarladan ürünlerinizi

⁴⁸⁰ Çıkış, 15/1.

⁴⁸¹ Klein, “בועית-Shavuot”, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for readers of English*, s. 635.

⁴⁸² Çıkış, 34/22, Sayılar, 28/26; Tesniye, 16/10, 16, II. Tarihler, 8/13.

⁴⁸³ Abramov, “Sivan”, *Kratkaya Ençiklopediya Gorskih Yevreyev*, s. 232.

⁴⁸⁴ Alalu, *a.g.e.*, s. 28; Aydın, “Yahudi Bayramları”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 90; Şamailova, *a.g.e.*, s. 128.

⁴⁸⁵ Çıkış, 19/1.

⁴⁸⁶ Moshe Chaim Luzzatto, “Derech Hashem Part Four, On Divine Service and the Calendar/6”,

https://www.sefaria.org/Derech_Hashem%2C_Part_Four%2C_On_Divine_Service_and_the_Calendar?ve n=Sefaria_Edition_2019,_Translated_by_Rabbi_Francis_Nataf.&lang=bi, (10.05.2020); Abramov, “Şavuot”, *Kratkaya Ençiklopediya Gorskih Yevreyev*, s. 469.

⁴⁸⁷ Şamailova, *a.g.e.*, s. 128; Frida Yusufova, Zolotye Rossipi yazık Gorskih Yevreyev, *Sozvuçnyy yazıkom ivrit tolkovny slovarı*, s. 59; Naftaliyev, “Heselte”, *Yevreysko (Djuuri)-russskiy slovarı*, s. 234.

⁴⁸⁸ Şamailova, *a.g.e.*, s. 128.

topladığınızda Ürün Devşirme Bayramı'nı kutlayacaksınız."⁴⁸⁹ Şeklinde belirlenen yönteme göre ilk hasadın başlangıcı olan Şavuot'un tarımsal yönünü ya da ilk meyvelerin günü olan "*bikkurim*"i (sunma günü)⁴⁹⁰ ön plana çıkararak kutlamaktadırlar.

Joseph Schmucl, Dağ Yahudilerinden bir grup yaşının Nisan ayının başından Mayıs ayına kadar öşür/yardım (titre) topladıklarını, Mayıs ayında dağın zirvesine tırmandıklarını ve ilk hasadı topladıkları için çıktıkları dağın başına hediyeler koyduklarını aktarmıştır. Topluluğun geri kalanı onlara katılarak, ateş yakmakta ve şarkı söylemektedirler. Daha sonra Tevrat'tan pasajlar okuyarak, son hasattaki arpa başaklarından demet yaptıktan sonra o demetleri yaktıkları ateşe atmaktadırlar.⁴⁹¹ Tevrat'ta emredildiği üzere, "*minhat bikkurim*" (ilk hasattan yapılan ekmeği sunma) hasattan bir miktarının yakılma eylemi yerine getirilmektedir.⁴⁹² Dağ Yahudileri diğer diaspora Yahudilerinden farklı olarak bu bayramı iki gün değil eski İsraililer gibi bir gün kutlamışlardır. Fakat son dönemlerde İsraildekiler ve diğer diaspora Yahudileri iki gün olarak kutlamaktadırlar.⁴⁹³

Dağ Yahudileri, tarımdan elde ettikleri ilk hasadın meyve ve ziraat ürünlerinden belli bir kısmını Şavuot Bayramı arifesinde hahamlara vermektedirler. Dağın zirvesinde toplanan Dağ Yahudileri, ilk hasadı hahamlara topladıkları mekânda sunmakta ve bunu geleneklerinin bir gereği olarak görmektedirler. Hasadın toplanması ve belli bir kısmının hahamlara verilmesi, Yahudilerin eski zamanlarda Siyon'a çıkmalarının, taze incir ve üzüm getirmelerinin devamı mahiyetindeki bir gelenek halini almıştır.⁴⁹⁴

Dağ Yahudileri, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Şavuot Bayramı'nı yalnızca hasat kutlaması olarak değil, aynı zamanda Tevrat'ın Hz. Musa'ya verilmiş bayramı olarak da kutlamaya başlamışlardır.⁴⁹⁵ Bejanov, Dağ Yahudilerinin, Şavuot'un ilk gününün akşamında sinagoga topladıklarını, çay ve şarap içtiklerini, hahamın ve İbranice okuma bilen kişilerin Hz. Musa'nın beş kitabını sabaha kadar okuduklarını yazmıştır. Sabah olunca Mikve'de yıkanarak (sadece sinagogda toplananlar) gün içinde

⁴⁸⁹ Çıkış, 23/14-16.

⁴⁹⁰ Sayılar, 28/26.

⁴⁹¹ Şamailova, *a.g.e.*, s. 128.

⁴⁹² Levililer, 2/14-16.

⁴⁹³ Şamailova, *a.g.e.*, s. 128; Alalu, *a.g.e.*, s. 28; Tümer vd., s. 231.

⁴⁹⁴ Yeremya, 31/6; Joshua Kulp, "Mishnah Bikkurim 3/2-3", https://www.sefaria.org/Mishnah_Bikkurim.3.2?lang=bi&with=all&lang2=en, (10.05.2020).

⁴⁹⁵ Şamailova, *a.g.e.*, s. 129; Malayev, *a.g.e.*, s. 422.

613 emrin yazıldığı bölümleri okumaktadırlar. Bayramın ikinci günü okumalar aynı şekilde devam ettirilmektedir.⁴⁹⁶

Bayram günlerinde sinagogların ve evlerin yeşil çimler, çiçekler ve ağaç dallarıyla süslenmesi gelenek haline gelmiştir. Yeşillikler, Sina Dağı'nın yeşil yamaçlarına ve eski hasat festivallerine benzetilmiştir. Şavuot günü yemek pişirmek dışında her hangi bir iş yapmak yasaklanmıştır. Daima iki şenlik mumu (Şeihyanu) karşılıklı olarak yakılmakta, genellikle sütlü yemekler yenilmektedir. Yahudi kızları bu günlerde eğlenceli oyunlar oynayarak birlikte zaman geçirmektedirler.⁴⁹⁷ Dağ Yahudileri son 50-60 yıldan beri Şavuot Bayramı'na sabahları süt, tereyağı ve yumurta karışımı olan ekmek (fadi) pişirmekle başlamaktadırlar. Akşam yemeği için kuru üzüm, dereotu ilave edilerek sütlü pirinç yemeği (siyığ) yapmaktadırlar. Masaya vişne, kiraz ve bol yeşillik konulmaktadır. Bayramın ikinci gününde etli yemekler yenilmektedir. Dağ Yahudileri, bayram günlerinde sinagog'da Tevrat'ın Rut bölümünü okumakta ve okuma bitene kadar kadınlar evde mum yakmaktadırlar.⁴⁹⁸ Diğer bir kaynağa göre, Şavuot'un ilk gecesi Tikkun Leil Şavuot ve Azharot⁴⁹⁹ kitapları okunurken ikinci gecesi Rut'un çeşitli pasajları okunmaktadır. Ayrıca tüm Kafkasya Yahudi cemaatleri Şavuot döneminde Pirente Avot'un incelenmesi ve okunmasına titizlik göstermektedirler.⁵⁰⁰ Tikun okumanın geleneksel olduğu Şavuot gecelerinde şafak vaktine kadar uyumayarak Tikun okuyan kişinin yıl boyu belalardan korunacağına inanılmaktadır.⁵⁰¹ Dağ Yahudilerinin, bir yıl içerisinde vefat eden kişilerin ailelerini Şavuot Bayramı'nda ziyaret ederek dua okumaları ve ailenin sorunlarıyla ilgilenmeleri geleneklerinin bir parçası haline gelmiştir.⁵⁰²

3. Roş Ha Şana (Yeni Yıl-Şofarot)

İbranice'de yılbaşı anlamına gelen Roş Ha Şana/Rosh Hashanah,⁵⁰³ İbrani ayların ilki, dini ayların yedincisi olan Tişri'nin (Eylül/Ekim) ilk iki gününde kutlanan dini bir

⁴⁹⁶ Bejanov, "Vartaşenskiye yevrei", *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza*, s. 120; Şamailova, *a.g.e.*, s. 129.

⁴⁹⁷ David, *a.g.e.*, C. 1, s. 514; Alalu, *a.g.e.*, s. 30.

⁴⁹⁸ Şamailova, *a.g.e.*, s. 129; Malayev, *a.g.e.*, s. 432.

⁴⁹⁹ Richard Gottheil, Henrik Brody, "Azharot (Exhortations)", *Jewish Encyclopedia*, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/2215-azharot>, (10.05.2020).

⁵⁰⁰ İçhak David, *a.g.e.*, C. 1, s. 514.

⁵⁰¹ Gavriel Davidov, *Puti k istoku*, İerusalim: AVİDA L.T.D., 2000, s. 337.

⁵⁰² Dımşıç, *a.g.e.*, s. 227.

⁵⁰³ Hezekiel, 40/4; Louis Jacobs, "Rosh Ha-Shanah" *Encyclopedia Judaica*, C. 7, s. 463.

bayramdır.⁵⁰⁴ Yahudilerin Mısır esaretinden kurtuluşlarının yıldönümü olarak kutlanan Roş Ha Şana bayramı,⁵⁰⁵ Şofar⁵⁰⁶ çalma, “*dinlenme, boru çalınarak anma ve kutsal toplantı*”,⁵⁰⁷ yargı günü gibi isimlerle de bilinmektedir. Yahudiler, bu günde Tanrı’nın insanları yargıladığına ve kaderlerini belirlediğine inanmaktadırlar. Bayramın ilk gününden itibaren on gün içerisinde günahlardan pişmanlık duyarak tövbe edildiğinde Tanrı’nın o kişiyi bağışlayacağına veya kaderini yeniden yazacağına inanılmaktadır. Bu günlerde eğlenceli davranışlardan sakınılmaktadır.⁵⁰⁸ Bu günün Yahudi tarihi için bir diğer önemi: Hz. Âdem’in yaratılması, Hz. İbrahim, İshak ve Yakup’un doğumu, Yusuf’un zindandan kurtulması, Hz. Musa’nın Firavun’un karşısına çıkması gibi bazı hadiselerin bu günde meydana gelmiş olması⁵⁰⁹ ve Yahudilerin, Hz. İbrahim’in, Tanrı’nın emrini yerine getirmek ve O’na itaatini göstermek için İshak’ı bu günde kurban etmek istediğine dair inançlarıdır.⁵¹⁰ Dağ Yahudileri, diğer Yahudi toplulukları gibi Roş Ha Şana’yı Tişri ayının birinci ve ikinci gününde kutlamaktadırlar. Kutlamalar diğer günlerden farklı olarak coşkulu bir şekilde yapılmaktadır. Fakat günlük yapılan pek çok iş (resmi ve özel işler dâhil) yasaklanmış olduğu için herkes yeni yılın kurallarına uymaya çalışmaktadır. Bayram akşamı sofrada topluca yemek yenilmesi sevaplı bir gelenek olarak benimsenmektedir. Kafkasya Yahudileri yeni yılın başlamasından yaklaşık bir ay önce Slihot/Selhüt ritüelini gerçekleştirmektedirler. Bayram günü sinagogda Mahzor adlı dua kitabından özel dualar okunarak, geçmiş günahların bağışlanması, gelecek yılın iyi olması temenni edilmektedir. Dağ Yahudileri Roş Ha Şana’nın ilk gününden Yom Kippur’a kadar olan on gün içerisinde günahlardan arınılacağını düşünerek tüm davranışlarında dini emirleri gözetmektedirler.⁵¹¹

Seyyah Josph Shmuel’in (1837) açıklamalarına göre, Dağ Yahudileri Roş Ha Şana’yı diğer Yahudi topluluklarından farklı kutlamaktadırlar. Onlar, Şofarot (Yom Tru’a-Trompet sesinin günü) olarak adlandırdıkları yeni Tişri ayının başlangıcını kutlamakla yetinmektedirler. Çünkü Yahudi geleneğinde yedinci ayın yeni ay olduğu ve

⁵⁰⁴ Alalu, *a.g.e.*, s. 37; Aydın, “Yahudi Bayramları”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 91; Naftaliyev, “Roş-He-Şana”, *Yevreysko (Djuuri)- russkiy slovarı*, s. 420.

⁵⁰⁵ Alalu, *a.g.e.*, s. 38

⁵⁰⁶ Bkz. Alalu, “Şofar”, ss. 271-278.

⁵⁰⁷ Levililer, 23/24, 25/9, Sayılar, 10/6-7.

⁵⁰⁸ Gündüz, “Roş Aşana”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 323; Tümer vd., *a.g.e.*, s. 230.

⁵⁰⁹ Alalu, *a.g.e.*, s. 42; Gürkan, *a.g.e.*, s. 294.

⁵¹⁰ Tekvin, 22/2, 10, 12; M. Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, C. I-II, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2015, ss. 191-193.

⁵¹¹ David, *İstoriya Yevrey na Kavkaza*, C. I, s. 501.

eski zamanlardan itibaren, Şofar'ın boynuzu içine üflemenin geleneksel hale geldiği önemsenmektedir.⁵¹² Bu güne "Tru'a" (Borazan sesinin günü) denilmektedir. Tevrat'taki: "Yedinci ayın birinci günü kutsal toplantı düzenleyecek, gündelik işlerinizi yapmayacaksınız. O gün sizin için boru çalma günü olacak"⁵¹³ şeklindeki ifadelerden hareketle, o günün önemli olduğuna dikkat çekmektedirler. Bazı diaspora toplulukları gibi Dağ Yahudilerinin de, Roş Ha Şana'yı Yahudi yeni yılının başlangıcı olarak kutlamışları, muhtemelen Yahudilikte yeni yıl konusunun hem Tevrat'ta hem de Tevrat sonrası dönemde açıkça çözüme kavuşturulmamasından kaynaklanmaktadır.

İlkbahar ayı olan Nisan, antik dönemde yılın başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle bayram tatili Fısıh (Pesah), Yeni Yıl Kutlaması'na dönüştürülmüştür. Büyük bir ihtimalle bunun dayanağı Tevrat'taki: "Bu ay sizin için ayların başlangıcı, yılın ilk ayı olacak"⁵¹⁴ ifadesinde geçen ilk ayın, Tışri değil Nisan ayı olarak dikkate alınmış olmasıdır. Bundan dolayı Dağ Yahudilerinin eski zamanlarda yılın başlangıcı olarak kutladıkları bayram Fısıh olmuştur. Muhtemelen Dağ Yahudileri, Fısıh'ı yeni bir yılın başlangıcı olarak kutlamışlardır. Bu ayın ilk günü Şofarad olarak adlandırılmış, özellikle şenlikli ve eğlenceli yeni bir ay olarak kutlanmıştır. Günümüzde ise Dağ Yahudileri diğer Sefarad topluluklarında görülen uygulamayı yapmaktadırlar. Aşkenaz topluluklarının aksine tüm Sefaradlar yeni yılı şarkı ve müzikle kutlamaktadırlar. Ancak, Roş Ha Şana'da eğlenmek Aşkenaz toplulukları için alışılmış bir durum değildir. Çünkü yeni yıl bayramı eğlence için değil Tanrı'nın önünde korkarak ve titreyerek görünmek için kabul edilmiş bir bayramdır.⁵¹⁵

Ancak 1894 yılından itibaren Dağ Yahudileri Roş Ha Şana Bayramı'nı yeni yılın başlangıcı olarak kabul etmiş ve uygulamışlardır. Günümüzde ailenin başı veya en büyük oğlu (*helef bihuri*) fedakârlık göstererek kesilecek horozları yakalar ve hahama (veya hazana) kestirir. Halk Roş Ha Şana Bayramı arifesinde, şenlikli bir yemekten sonra, "Mezmurlar"/*mehlümey mihid* " kitabının yarısını okur. Ayrıca gündüzleri Mezmurlar Kitabı'nı günde iki kez ve geceleri Mezmurlar'dan belli bölümleri okumaktadırlar. Dağ Yahudileri bayramın her iki gününü uykusuz geçirmektedirler. Çünkü Tanrı'nın, o iki günde insanların yaptıkları iyilikleri ve günahları tarttığına

⁵¹² Şamailova, *a.g.e.*, s. 129.

⁵¹³ Sayılar, 29/1.

⁵¹⁴ Çıkış, 12/1-2.

⁵¹⁵ Şamailova, *a.g.e.*, s. 130.

inanmaktadırlar. Bayramın ikinci gününün akşamında nehre giderek dualar okumaktadırlar, “*Dağ Yahudileri de genellikle korkunç rüyalar gördüklerinde Nehr’e giderek kâbuslardan kurtulacaklarını ve dolayısıyla nehre güven duyduklarına inanmaktadırlar*”. Bayramdan bir gün önce ve bir gün sonra oruç tutmaktadırlar. Bayram sofralarında özellikle bal ve elma bulundurmaktadırlar.⁵¹⁶

Her bayramda olduğu gibi Roş Ha Şana’dan önce de evlerin dış duvarları boyanmakta, avluları, evdeki kilimler, halılar, mutfak eşyaları ve diğer eşyalar temizlenmektedir. Bu bayramın diğer bir özelliği ailenin her bir üyesi için horoz veya tavuk kurban edilmesidir. Kesilen hayvanların etleri, bir ekmek ve pasta ilave edilerek akraba ve topluluğun diğer fakir üyelerine dağıtılmaktadır. Daha zenginler ise koç kestirmektedirler. Geleneğe göre kurbanı kestiren kişinin kurban etinden kendisinin yemesi doğru karşılanmamaktadır. Bayram günü sinagoga giden erkekler, fakir kişilerin kendilerini mağdur ve ezik hissetmemeleri için, sinagogda fakirlere dağıtılmak üzere bulunan hazineye sadaka olarak para vermektedirler. Sinagog yetkilisi toplanan sadakayı hasta ve fakir kişilerin durumlarına göre taksim etmektedir. Herkesin kendi evinde yaptığı bayram yemeklerinden ziyade topluca bayram sofraları açılmaktadır. Sofralarda asla tuzlu ve acı yiyecekler bulundurulmazken, çeşitli tatlılar, meyveler vb. yiyeceklerden bolca bulundurulmaktadır. Bu günün barış günü olduğunu kabul ettikleri için kızgınlık, küskünlük, tartışma gibi davranışlardan sakınılmaktadır.⁵¹⁷

Bejanov, Dağ Yahudilerinin Roş Ha Şana Bayramı’nda yaptıkları ayinleri kısıtlı vermiş olsa da bazı gözlemlerde bulunmuştur. Ona göre bayramdan bir gün önce tavuklar ve koçlar kesilmekte ve aynı gün kesilen koçların kafaları (kelle-paça), balkabağı ve balık pişirilmektedir. Pişirilen yemekler yendikten sonra, bayram günü yemeği için tarih belirlenmekte, bal, havuç, elma ve şarap hazırlanmaktadır. Bunların hepsi servis edildikten sonra kutsama duaları okunmaktadır. Yemekten sonra özel dualarla beraber Mezmurlar’ın yarısı okunmaktadır. Gün boyunca Memurlar iki kez okunmakta; geceleri ise Mişna’dan hükümlerle ilgili bölümler okunmaktadır.⁵¹⁸

⁵¹⁶ Şamailova, *a.g.e.*, s. 130.

⁵¹⁷ Abramov, *a.g.e.*, ss. 202-203.

⁵¹⁸ Bejanov, “Yevrei v s Vartaşen (Yelisavetpoliskaya guberniya, Nuhinskiy yezd)”, s. 120.

4. Yom Kippur (Kefaret Günü)- Ruz Kipur

İbranice’de, Tanrı’yla hesaplaşıp günahlardan temize çıkma, kefarete ödeme, af dileme, dua vb. anlamlara gelen Yom Kipur/Yom Kippur, kişinin kendisiyle hesaplaşması, tefekkür etmesi olarak tanımlanmıştır.⁵¹⁹ Bu bayram, Yahudi geleneğinde bayramların en önemlisi olarak kabul edilmekle beraber diğer bayramlar gibi milli, tarihsel veya doğa olaylarının değişimi gibi anlamlardan ziyade kişinin kendisini hesaba çekmesi olarak farklılık göstermektedir.⁵²⁰ Oruç tutma, tövbe etme ve bağışlanma gibi eylemlerin yoğunlukta olduğu Yom Kipur, Tışri ayının onuncu gününde kutlanır ve on gün boyunca yapılan tövbenin önemli bir sonudur.⁵²¹ Tevrat bu bayramı yalnızca “dinlenme Şabati” olarak adlandırmaktadır.⁵²² Yom Kippur’da “iş yapılmaması”⁵²³ ve “ruhun tüketilmesi (oruç tutulması), ibadetle uğraşılması”⁵²⁴ emredilmiştir. Çünkü bu gün “Rab’bin önünde kurtuluş, bağışlanma, sunu, dinlenme, kutlama, günüdür.”⁵²⁵

Yom Kipur’un, Yeruslaim’deki Tapınakta (Bet-Hamikdaş) yapılan kefarete ayininin sembolik devamı olan tek bayram olduğu vurgulanmaktadır. O gün sinagoglarda topluca yapılan ibadet ve yakarışların yönetimini -eski baş kohenlerin yerine- hahamlar üstlenmiştir.⁵²⁶ İkinci Mabed’in Romalılar tarafından yıkılmasına kadarki dönemlerde, yılda bir kez baş kohenin Mabed’in en kutsal bölümüne girmesi, burada yapılan özel tören ve ibadetlerden sonra Yahudi milletinin günahlarının bağışlanması için adadığı keçiyi (azâzil) çöle sürmesi gibi çeşitli uygulamalar vardı. Fakat İkinci Mabed’in yıkılmasından sonra bu uygulamaların yerine “Kaparot” geleneği yerleşmiştir.⁵²⁷ Batı Yahudilerinin aksine Doğu Yahudileri günah keçisinin yerine horoz (kadınlar tavuk) kurbanı kesmektedirler. Ayrıca Mabed’in dışında kurban kesmek caiz olmadığı için, İkinci Mabed’in yıkılmasından sonra sinagogların mabedin yerini alması,

⁵¹⁹ Karl Feyereabend, “כִּפּוּרִים-Kippurim/expiation”, *Fonolexika langenscheidt Hebrew-English*, s. 150; Ernest Klem, “כִּפּוּרִים - Kaporet”, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for readers of English*, s. 284; Aydın, “Yahudi Bayramları”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 91; Gündüz, “Yom Kipur”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 399.

⁵²⁰ Alalu, *a.g.e.*, s. 44.

⁵²¹ Karesh vd., “Kapparot”, *Encyclopedia of Judaism*, s. 266; Şamailova, *a.g.e.*, s. 130.

⁵²² Levililer, 16/32, 23/32.

⁵²³ Sayılar, 29/7.

⁵²⁴ Mezmurlar, 35/13.

⁵²⁵ Levililer, 23/27-32.

⁵²⁶ Örs, *a.g.e.*, s. 347.

⁵²⁷ Alalu, *a.g.e.*, ss. 45-46.

ve kesilen horozların eski kurbanların anısını devam ettirmesi geleneği yaygınlaşmıştır.⁵²⁸

Dağ Yahudileri Yom Kipur'dan daha çok "Ruz Kupur/Ruz Kupyur" ifadesini kullanmaktadırlar.⁵²⁹ Dağ Yahudileri de Yom Kipur'u Roş Ha Şana'dan on gün sonra yani Tişri ayının onunda kutlamaktadırlar. Bu günü diğer Yahudiler gibi kefare, af, ve merhamet günü olarak adlandırdıkları için önceki günlerde fakirlere yardım etmeye, bağış yapmaya çalışmaktadırlar. Tövbe, dua ve sadakanın Tanrı'nın merhametini celbederek kişinin bağışlanmasına vesile olacağına inanmaktadırlar. Bundan dolayı sadaka ve yardım kapsamında hayvanlar keserek (koç, horoz, tavuk, hindi) eşit şekilde fakirlere dağıtmaktadırlar.⁵³⁰ Kaparot (Keffaret) geleneği Aşkenaz Yahudi topluluklarında özellikle yaygındı, ancak bu gelenek XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünyadaki diğer Yahudi topluluklarına giderek nüfuz etmiştir. İbranice olan Kaparot kavramına Dağ Yahudileri "Nedovo" demektedir ve bu geleneği devam ettirmektedirler. Ailedeki kadın ve erkek sayısına göre horoz veya tavuklar kesilmektedir. Hamile bir kadın karnındaki bebeğinden dolayı horoz ve tavuk olmak üzere çift kurban kestirme hakkına sahiptir. Ancak, toplum içerisindeki yoksul aileler horoz veya tavuk yerine yumurta dağıtmaktadırlar. Ayrıca Yom Kipur'dan önceki gün, kadınlar ekmek pişirir ve Kaparot ile birlikte fakirlere dağıtırlar.⁵³¹ Geleneğe göre, Dağ Yahudileri tavuk ve horozları Yom Kipur'dan önce satın alarak beslemekte ve Yom Kipur'da Kaparot ayinini gerçekleştirmektedirler. Kesilen hayvanlar çoğu kez bütün olarak pişirilerek akraba ve diğer fakir ailelere dağıtılmaktadır. Kendilerinin Kaparot hayvanının etinden yemeleri doğru kabul edilmemektedir.⁵³² Yom Kipur günü sinagogda yapılan ibadetler, Kaparot ritüeli, oruç ibadeti, hayat ve ölüm için yakılan mumlar vb. gelenekler Sovyetler döneminde uygulanması zor olmasına rağmen terkedilmemiştir.⁵³³

Yom Kipur'da, her hangi bir hastalığı olmayan, ergen olan tüm erkek ve kadınlar Tişri'nin dokuzuncu günü akşamı gün batımından önce başlayıp onuncu günü akşamı gün batımına kadar oruç tutmakla yükümlüdürler. Oruç tutan kişinin ruhunun semaya

⁵²⁸ Örs, *a.g.e.*, s. 348.

⁵²⁹ Şamailova, *a.g.e.*, s. 131.

⁵³⁰ Abramov, *a.g.e.*, s. 204.

⁵³¹ Şamailova, *a.g.e.*, s. 133

⁵³² Davidov, *a.g.e.*, s. 56.

⁵³³ Dımşıç, *a.g.e.*, s. 229.

yükseldiği için mutlu olduğuna ve bundan dolayı tutulan orucun da kolay olduğuna inanılmaktadır. Tutulan oruç, tövbe, dua ve sadakalardan dolayı kişinin günahları bağışlandığı için ruhunun mutlu olacağı vurgulanmaktadır. Dağ Yahudileri, o gün kişinin hayatının kader anı olduğu, Tanrı'nın insanların amellerini tartarak hakkında karar verdiği ve dini hükümler de o günde emredildiği için devlet (resmi) ve özel işlerini yapmamakta ve vakitlerini evde geçirmektedirler. Yom Kipur arifesinde birbirileriyle karşılaşan insanlar “Şana tova, hatima tova (iyi yıl, iyi kader)” ifadesini kullanarak temennide bulunmaktadır. O gün gençler yaşlıların önlerinde eğilerek ellerini öpmekte ve onlardan af dilemektedirler.⁵³⁴ Oruç tutulduktan sonra akşam sinagoga giden insanlar orada büyük mumlar yakarak sabaha kadar vakitlerini dua, ibadet ve tövbe ederek geçirmektedirler. Kadınlar sinagogun girişinde beklemekte ve Tevrat parşömenlerinin Aron ha-Kodeş'ten çıkarılışını dış pencerelerden izlemektedirler.⁵³⁵

Yom Kipur akşamında ibadet için sinagoga gelenler, ibadetten önce Tevrat'ı ellerine alarak ve başlarının üzerine kaldırarak Bima'nın çevresinde dolaşmaya çalışmaktadırlar. Tüm Tevrat parşömenleri Aron ha-Kodeş'ten çıkarıldıktan sonra, haham üç kez “Koli Nidrey (Tüm Yeminler)” dedikten sonra ibadete katılanlar yeminleri tekrarlarlar. Yeminlerden sonra Tevrat parşömenleri, “Aron ha-Kodeş”e konulmakta ve akşam duaları okunmaktadır. Dağ Yahudileri geceyi sinagogda geçirerek Mezmurlar'dan bölümler okumaktadırlar. Bu bayramda Yahudilerin, Azerbaycan'ın Kuba Şehri Kırmızı Kasabası'nda soyu devam etmeyen ve vefat eden kişilerin hatırasına mum yakma geleneği yoğun olarak devam etmektedir. Sinagoga giden herkes evinden balmumu götürmekte ve sinagog çalışanı (şamaş) mumları yakmaktadır. Yom Kipur'da mumların gece boyunca gözetim altında tutulmaları, düşmemeleri ya da sönmemeleri gerekmektedir. Gecenin sonunda mumlar söndükten sonra onları getiren kişiler mumlardan kalanları eve götürerek bir sonraki Yom Kipur'a kadar saklamaktadırlar. Bir sonraki Yom Kipur'da, geçen yılki mumları tekrar sinagoga götürerek ve daha fazla mum ekleyerek yeni mumlar oluşturmaktadırlar. Dağ Yahudilerinin geleneklerinde sadece Yom Kipur Bayramında kadınların sinagogda bulunmalarına izin verilmektedir. Bayramın birinci günü sinagogun içerisinde ve

⁵³⁴ Abramov, *a.g.e.*, s. 204; Davidov, *a.g.e.*, s. 56; Şamailova, *a.g.e.*, s. 131.

⁵³⁵ Bejanov, “Yevrei v s Vartaşen (Yelisavetpoliskaya guberniya, Nuhinskiy yezd)”, s. 119.

çevresinde bulunan insanlar, Şofar'ı dinledikten sonra sinagogu terk ederek bayram yemeği için evlerine gitmektedirler.⁵³⁶

Sinagogdan ayrılırken hahamın, eve döndüklerinde de büyüklerin elini öpmek önemli bir gelenektir. Ayrıca, sinagogdan ayrılırken herkes, kendisiyle birlikte kutsanmış olan şarabı alarak sinagogun avlusunda (eskiden kendi evinin bahçesinde) içmektedir.⁵³⁷ Erkekler sabah sinagogdan ayrıldıktan sonra buldukları bölgeye göre nehre, göle veya denize giderek yıkanmaktadırlar. Kadınlar da evlerinde yıkanmaktadırlar. Akşama doğru yeni kıyafetlerini giyerek, özel olarak hazırlanmış akşam sofrasının etrafında ailece toplanmaktadırlar. Yom Kipur akşamı yenilen yemekte şarap kullanılmamaktadır.⁵³⁸

Yom Kipur Bayramının Dağ Yahudileri arasındaki diğer bir özelliği, üzerine mumların yerleştirildiği tepsilerdir (tebeg/tebag). Geleneğe göre, bu tür iki tepsi evlerde bulundurulmaktadır. Tepsilerden biri vefat edenler için, diğeri de yaşayanlar için bulundurulmaktadır. Bu geleneği Tevrat'taki: "Toprağa dönünceye dek..."⁵³⁹ ifadesini dikkate alarak devam ettirmektedirler. Hamile kadının olduğu evlerde, bir tepsiye iki mum konulmaktadır. Diğer Yahudi topluluklarında olduğu gibi, son iki bin yılda Dağ Yahudileri arasında da Yom Kipur bir tövbe ve keder günü olarak kabul edilmiştir. Bu günde, cenaze evlerini ziyaret etmek geleneksel bir davranıştır.⁵⁴⁰

Bir Yahudi, bir yıl içerisinde yaptıklarından dolayı kendisini muhakeme etmekte ve Tanrı'dan bağışlanma dilemektedir. Eğer bir yıl içerisinde işlediği sevapları günahlarını geçiyorsa Tanrı ona bir sonraki sene için mutlu bir hayat sunacaktır. Bir yıllık günahların tövbesi Roş Ha Şana'dan Yom Kipur'a kadar on gün boyunca yapılmaktadır. Bu bayramda Tanrı herkesin amel defterini açarak günahlarının sevaplarından az veya çok olduğuna bakmaktadır.⁵⁴¹

⁵³⁶ Şamailova, *a.g.e.*, s. 131; Davidov, *a.g.e.*, s. 24.

⁵³⁷ Şamailova, *a.g.e.*, s. 132.

⁵³⁸ Davidov, *a.g.e.*, s. 56.

⁵³⁹ Tekvin, 3/19.

⁵⁴⁰ Şamailova, *a.g.e.*, s. 132; Davidov, *a.g.e.*, s. 56.

⁵⁴¹ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile Röportajdan, (17.06.2019).

4. Sukkot ve Simhat Tora Bayramı

İbranice’de çardak, çadır, baraka vb. anlamlara gelen Sukkot,⁵⁴² hasat festivali, festival düzenlemek, çalışmanın yasak olduğu gün gibi sözlerle ifade edilmektedir. Yom Kipur’dan beş gün sonra, Tişri ayının 15. gününden itibaren yedi gün devam etmektedir. Sukkot Bayramının ilk gününde çalışmak yasaktır. Diasporada, ikinci gün çalışmak da yasak kabul edilmiştir. Kutlamaların süresi diasporada dokuz gündür.⁵⁴³ Sukkot Bayramı, Yahudilerin Mısır esaretinden kurtulduktan sonra kırk yıl çölde dolaşmalarının anısına yapılmaktadır. Kırk yıl boyunca çölde yerleşik hayatı olmayan Yahudiler, buldukları çalı ve ağaç dallarıyla yaptıkları kulübe ve çardakların altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir.⁵⁴⁴ Fakat bu bayramın daha önce hasat ve bağ bozumu bayramı olarak, Mısır esaretinden sonra ise kurtuluş ve çölde kırk yıl dolaşma anısına kutlandığı vurgulanmaktadır.⁵⁴⁵ Tevrat’ta Sukkot Bayramıyla ilgili: “*Hasat toplama bayramı*”⁵⁴⁶, “*Tahılınızı ve asmanızın ürünü topladıktan sonra yedi gün Çardak/Hasat Bayramı*”,⁵⁴⁷ “*Yıl sonunda ürün devşirme bayramı*”⁵⁴⁸ gibi ifadeler kullanılmıştır. Dolayısıyla Sukkot Bayramı, Şavuot ve Fısıh ile birlikte yılın üç kutsal tarım kutlamalarından birisidir.⁵⁴⁹ Sukkot, Birinci Tapınak döneminde yılın en önemli ve temel hac bayramı idi ve bu nedenle “*bayram*”⁵⁵⁰ olarak kutlanıyordu.

Dağ Yahudileri, “Kuşî ve Arava” adını verdikleri Çardak Bayramını diasporadaki diğer Yahudi toplulukları gibi Tişri ayının 15. gününde kutlamaya başlayıp 9. gününün sonuna kadar devam ettirmektedirler. Ayrıca bayramın dokuzuncu gününe (Şimini Açeret) denk gelen Simhat Tora (Tevrat’ın hatmedilmesi) törenini kalabalık bir festivalle kutlamaktadırlar.⁵⁵¹ Bayramın ilk iki günü tam bayram olarak kutlanırken diğer günler yarım bayram olarak bilinmektedir. Bu dönemde çok fazla yağmur yağdığından evlerin avlusunda çadır kurmak pek fazla mümkün olmamaktadır. Bazı aileler, çocuklarını sevindirmek için ve yağmursuz havada kısa da olsa çadır kurarak

⁵⁴² Karesh vd., “Sukkot”, *Encyclopedia of Judaism*, s. 502; Gündüz, “Sukot”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 346.

⁵⁴³ Ernst Kutch, “Sukkot”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, C. 19, s. 299; Alalu, *a.g.e.*, s. 52.

⁵⁴⁴ Alalu, *a.g.e.*, s. 52; Tümer vd., *a.g.e.*, s. 231.

⁵⁴⁵ Örs, *a.g.e.*, s. 349.

⁵⁴⁶ Çıkış, 23/16, 34/22.

⁵⁴⁷ Tesniye, 16/13, Çıkış 23/16, Levililer 23/39.

⁵⁴⁸ Çıkış, 23/16, 34/22.

⁵⁴⁹ Çıkış, 23/16, 34/22, Levililer, 23/34-36, 39/43, Sayılar, 29/12-38, Tesniye, 16/13-15.

⁵⁵⁰ Levililer, 23/39, Hâkimler, 21/3, 19, I. Krallar, 8/2, 65, 12/32.

⁵⁵¹ Şamailova, *a.g.e.*, s. 134.

orada günlerini geçirmektedirler.⁵⁵² Dağ Yahudileri çardağı eskiden evlerinin bahçesinde veya avlusunda yapıyorlardı. Ev bahçelerinde yapılan çardakların duvarlarını -İran ve Buhara Yahudileri gibi- halılarla (halça, gebe, kilim, palaz) kapatıyorlardı. Çardağın çatısından ağaç dalları aşağıya doğru sarkıtılıyor ve Kidduş duası okunuyordu. Çardaklar son zamanlarda sinagogların avlusunda ve sinagog binasına bitişik olarak yapılmaktadır.⁵⁵³

Sukkot'un geleneksel kuralları içerisinde kişilerin günlük işler yapmasının yasaklanması, dört çeşit ağaç dalının bir arada bulundurulması, çardağın çevresinde müzik aletleriyle eğlenceli oyunların düzenlenmesi ve şayet bayram Şabat gününe denk gelirse bir sonraki güne aktarılması yer almaktadır. Ağaç dallarının cumartesi günü elde tutulması yasaklanmıştır. Her bir kişi, bayramın yedinci günü (Oşana Raba)⁵⁵⁴, Kutsal Mabel'in anısına sinagoga beş adet söğüt dalı götürmektedir.⁵⁵⁵ Sinagoga götürülen söğüt dallarını herkes geri getirerek bir sonraki Sukkot bayramına kadar evlerinde tutmaktadırlar.⁵⁵⁶

Joseph Şamuel, 1837 yılı kayıtlarına dayanarak, Dağ Yahudilerinin Sukkot Bayramını Mısır'dan gelen bir göçün hatırası olarak değil, ziraat ürünlerini topladıktan sonraki bayram tatili olarak kutladıklarını söylemiştir. Şamuel'in anlatımlarına göre bütün aile, bayramın ilk akşamında çardakta otururlardı. Ekinlerden demet yapıp, onları sinagogun avlusuna getirir, şarkı söyler ve Tevrat'tan pasajlar okurlardı.⁵⁵⁷ Bu günde Tevrat okunması ve eğlence yapılması, aşağıdaki Tevrat ifadelerine dayandırılmaktadır: *“Tahıl ve asma ürünlerinizi topladıktan sonra yedi gün Çardak Bayramını kutlayacaksınız. Siz, oğullarınız, kızlarınız, erkek ve kadın köleleriniz vd. bu bayramda hep birlikte eğleneceksiniz”*.⁵⁵⁸ Tarihsel yönüyle birlikte Sukkot, Tevrat'ta bir tarım bayramı olarak da gösterilmiştir.

Bejanov, Sukkot bayramının gecesinde yapılan ritüellerle ilgili gözlemlerini şu şekilde aktarmıştır: *“Gecenin ardından şaraplar kutsanır ve her bir Yahudi kutsanmış şarabı alarak bir sopayla bahçesine gelir ve bahçede yapılacak çardak için yer*

⁵⁵² Abramov, *a.g.e.*, s. 205.

⁵⁵³ Dımşıç, *a.g.e.*, s. 230.

⁵⁵⁴ Bkz. Alalu, *a.g.e.*, s. 56.

⁵⁵⁵ Davidov, *Provodi duşi zakoni i obryadı pohoron i traura yevreyev Kavkaza*, s. 70.

⁵⁵⁶ Dımşıç, *a.g.e.*, s. 230.

⁵⁵⁷ Şamailova, *a.g.e.*, s. 134.

⁵⁵⁸ Tesniye, 16/13-14.

belirlerler. Bayramın ardından bütün Yahudiler iyiliklerde bulunuyorlar”.⁵⁵⁹ Yahudilerin nasıl bir iyilikte bulduklarını açıklamamış olan Bejanov, Sukkot’ta yapılan bazı geleneklerle ilgili gözlemlerini anlatmaya şöyle devam etmiştir: “Sukkot bayramından önce kulübe “çadır” yapılır ve bayramda bir kaç koyun kesilir. Bayram akşamları topluluğun hemen hemen hepsi bir buçuk saat süren ibadete gider, sonra oradan gelirler ve bahçede düzenlenen bir kulübeye girerler ve bir dua okurlar. Sonra burada akşam yemeği yiyorlar, akşam yemeğinden sonra üç saat daha dua ediyorlar. Yedi gün boyunca bir kulübe içinde yaşamaktadırlar. Her sabah dört ağacın Etrog (Ağaç kavunu), Lulav (Hurma dalı), Hadasim (Mersin dalı), ve Aravot (Dere söğütü) yapraklı dallarını dualar okuyarak kutsamaktadırlar.”⁵⁶⁰

İsrail oğullarının, hasat gününün bayram yapılması konusunda Kenanlılardan etkilendikleri tahmin edilmektedir. Çünkü Eski Yakındoğu halklarında hasadın sonunda bayram yapıldığı bilinmektedir.⁵⁶¹ Joseph Şamuel, diasporadaki diğer Yahudi topluluklarından farklı olarak, Dağ Yahudilerinin Simhat Tora’yı kutlamadıklarını ve dört bitki türüne aşına olmadıklarını belirtmektedir. Ancak, Şamuel’in bu gözlemlerinin kendi yaşadığı döneme ait olduğu tahmin edilmektedir. Söz konusu bitkiler ve Sukkot’la ilgili kurallar Levililer kitabında: “... Kendin için güzel ağaçların dallarını, palmiye ağaçlarının dallarını ve geniş yapraklı ağaçların ve nehir söğütlerinin dallarını al ve Tanrın Rabbinden yedi gün önce eğlen”⁵⁶² şeklinde ifade edilmektedir. Daha sonra hahamlar, bu bitkilerin: Etrog (narenciye türü), hadadim (yaban mersini), lulav (açılmamış hurma dalı) ve arava (söğüt dalı) şeklinde dört tür olduğunu söylemişlerdir. Tevrat’a göre, Sukkot’ta sadece bu belirtilen dört bitki türü kullanılmalıdır. Ancak bu bitkilerin hepsi çoğunlukla Orta Doğu ülkelerinden getirilmektedir. Bu bitkiler getirilemediği zaman (pratik olarak bu bitkiler Kafkasya’da mevcut olmadığından) tören gerçekleştirilemiyordu.⁵⁶³

⁵⁵⁹ Bejanov, *a.g.e.*, s. 119.

⁵⁶⁰ Bejanov, *a.g.e.*, s. 119.

⁵⁶¹ Alalu, *a.g.e.*, s. 52; Şamailova, *a.g.e.*, s. 134.

⁵⁶² Levililer, 23/39-43.

⁵⁶³ Şamailova, *a.g.e.*, s. 135.

Anisimov, Dağ Yahudilerinin “Arava”⁵⁶⁴ bayramını “pagan ayin unsurlarıyla” kutladıklarından söz etmiştir. O, Dağ Yahudilerinin kutladıkları Sukkot bayramının geleneklerinin İkinci Mabet döneminin gelenekleriyle ve o dönemin manevi konumuyla ilişkili olduğunu ileri sürmüştür. İkinci Mabet döneminde bu bayramlara “sevencimizin zamanı” denilmiştir. Yahudi hacılar, bayramın ilk günü ve cumartesi hariç, Tapınağın avlusunda kutlama yapmak için toplanıyorlardı. Bu günlerde Kudüs’ün her tarafı ışıklarla aydınlatılırdı,⁵⁶⁵ özellikle dindar Yahudiler ellerinde meşalelerle bu ışıkların önünde dans ederek şarkılar söylerlerdi. Dolayısıyla Anisimov, İkinci Mabet döneminde bu bayramda herkesin mutluluk içerisinde kutlama yaptığını ve aynı geleneğin Dağ Yahudilerinde de devam ettiğini söylemektedir. Ayrıca Anisimov, Dağ Yahudilerinin, bu günde insanların kaderiyle ilgili kararın verildiğine dair inanışlarını paganizmin bir tezahürü olarak görmüştür.⁵⁶⁶

Azerbaycan Dağ Yahudileri Tişri ayının 21. gününde (Oşana Rabba) ölen ve hayatı boyunca çocuk sahibi olamayan insanların anısına sinagogda toplanmayı gelenek haline getirmişlerdir. Onlar sinagoga gelirken yanlarında mum getirir ve hahamdan önce mumları yerlerine yerleştirirler. Tüm okur-yazar insanlar sırayla Tevrat’tan bölümler okuyarak uyumaksızın sabaha kadar dualar ederler. Bu gecede Tanrı’nın, kişinin kaderini ceza veya mükâfat olarak belirleyici olduğuna inanmaktadırlar. Ertesi sabah, özel bir günahlardan arınma töreni düzenlenmektedir. Haham, sinagoga gelen ve günahlardan arınmak isteyen herkesin sırtına, eşek derisinden yapılmış bir kamçı ile sembolik olarak vurur. Bunun için haham, halktan kuruş olarak küçük bir ücret talep etmektedir. Sabahleyin kadınlar da nehir kıyısına giderek bir dilek tutarlar. Aynı günün akşamı, sinagog hizmetçisi (şamaş) söğüt veya kavak dallarını sinagogun avlusuna getirir ve sinagogun avlusunda bulunan herkes hem kendisi hem de orda bulunmayan yakını için söğüt ve kavak dallarından demetler yaparlar. Orada bulunanlar ellerinde bulundurdukları demetleri dik tutarak yaprakları yere düşünceye kadar sallarlar. Bu hadise birçok Yahudi cemaatinde bayramın önemli ritüellerinden birisi olarak kabul

⁵⁶⁴ Söğüt yapraklarını sinagogun avlusuna veya evlerin kapılarına demet halinde getirerek kutladıkları için Sukkot bayramına “Arava’da” denilmektedir. Joshua Kulp, “Mishnah Sukkah 5/3”, https://www.sefaria.org/Mishnah_Sukkah.5?lang=bi, (10.05.2020).

⁵⁶⁶ Anisimov, *a.g.e.*, s. 53.

edilmiştir. Kuba şehri Kırmızı Kasabada yaşayan Dağ Yahudi erkekleri, kötü ruhların ötelendiğini simgelediği için ağaç dallarını yere vurmaktadırlar.⁵⁶⁷

Etnograf M. Bejanov, Yahudiler için kutlamaları emredilen sekiz gün boyunca hasat bayramının ana ayırt edici özelliği ile ilgili olarak, XIX. yüzyılın sonunda bu geleneğin Dağ Yahudileri tarafından da uygulandığını kaydetmiştir.⁵⁶⁸ Fakat son 35-40 yıldan buyana, bayram için bahçelerinde çadır kurmuyor, genellikle sadece diasporadaki birçok ülkede olduğu gibi sinagogun avlusunda kutlama yapıyorlar.⁵⁶⁹

Dağ Yahudileri bayram merasiminin son gününü (Simhat Tora⁵⁷⁰/bayramın dokuzuncu günü) müzik ve eğlence gelenekleri ile sonlandırmaktadırlar. Bayramın sekizinci gününün (Şimini Açeret) önemi ise Tevrat'ta: "*Sekizinci gün bir toplantı düzenleyecek, gündelik işlerinizi yapmayacaksınız!*"⁵⁷¹ şeklinde belirtilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi, Dağ Yahudileri Simhat Tora'yı ayrı bir bayram olarak kutlamamışlardır. Talmud döneminde biliniyor olmasına ve Haftara olarak adlandırılmasına rağmen,⁵⁷² Sukkot bayramından ayrı olarak kutlanmamıştır. Simhat Tora günü Tevrat okumalarının yeniden başlatılmasının yıllık kutlaması Yahudi takvimindeki en son yeniliklerden biridir ve diasporanın tüm topluluklarında kabul edilmez. Talmud'un ifadesine göre, Tevrat'ın okunması her üç yılda bir veya daha az sıklıkta sona ermiştir. Fakat zamanla Babil Yahudi topluluklarında, diğerlerinde olduğu gibi, Tevrat'ı okuma sırası tam olarak belirlenmiş ve Sukkot Bayramından sonraki ilk cumartesi günü, Tevrat'ı okumaya ilk Yaratılış kitabından başlanması gerektiğine karar verilmiştir.⁵⁷³

Tevrat'ı Okuma Bayramını (Simhat Tora), Dağ Yahudilerinin ne zaman kutladığı tam olarak belli değildir. Ancak son zamanlarda çok eğlenceli bir şekilde kutladıkları belirtilmelidir. Kutlama töreninde, sinagog dolabından çıkan Tevrat parşömenleri ile Bima çevresinde yedi kez dolanmaktadırlar. Tevrat okumalarına katılan tüm erkekler,

⁵⁶⁷ Anisimov, *a.g.e.*, s. 57; Şamailova, *a.g.e.*, s. 137.

⁵⁶⁸ Bejanov, *a.g.e.*, s. 119.

⁵⁶⁹ Şamailova, *a.g.e.*, s. 140.

⁵⁷⁰ Alalu, *a.g.e.*, s. 57.

⁵⁷¹ Sayılar, 29/35.

⁵⁷² Joshua Kulp, "Mishnah Rosh Hashanah, 4/6", *Mishnah*, https://www.sefaria.org/Mishnah_Rosh_Hashanah?lang=bi, (10.05.2020); "Mishneh Torah, Prayer and the Priestly Blessing 13/1", <https://www.sefaria.org/topics/simchat-torah?tab=sources>, (10.05.2020).

⁵⁷³ Şamailova, *a.g.e.*, s. 139.

Tevrat parşömenlerini kucaklayarak dönmeye çalışmaktadırlar. Tevrat'ın bir yıllık okumasını tamamlayan ve bu ayine yeni katılanlar kutsanarak onlara “Hatan Tora” ve “Hatan Bereşit” denilmektedir. Bu olayların anısına uygun dua ve ilahiler söylenmektedir.⁵⁷⁴

Bütün yıl boyunca okunan Tevrat bölümleri Şimini Açeret günü sonlandırılmış olmaktadır. Özellikle sabah ve akşam vakitleri Aron ha-Kodeş'te silindir şeklinde bulunan kutudaki Tanah'ın ilk beş kitabı çıkarılmakta ve dairevi şekilde dizilen insanlar ellerinde mumlar tutmaktadırlar. Sevinçli bir halde şarkı söyleyerek şarap içmekte, yedi kez sinagogun içerisinde dönmekte ve okunan Tevrat bölümlerine topluca âmin demektedirler.⁵⁷⁵

5. Hanuka–Henukoji Bayramı

İbranice'de kutsama/takdis, ithaf anlamına gelen Hanuka, Yahudilik'te özel bir anlam ifade ettiği için ışıklar, aydınlanma, lamba, kandil gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁷⁶ Sekiz gün kutlanılan Hanuka bayramında yakılan sekiz kollu şamdandan dolayı bu bayram Menorah (Lamba), Aydınlanmış, Aydınlatma, Maccabe/Makkabe bayramı olarak da bilinmektedir.⁵⁷⁷ İbrani Takvimine göre Kislev ayının 25. gününde başlayan ve sekiz gün devam eden Hanuka Bayramı, M.Ö. 169-166/65 yıllarında Yunanlıların (Helenlerin) Beth ha-Mikdaş'a yaptıkları baskınlar sonucunda kutsal mekânın kirletilmesine ve sunağın yıkılmasına karşın Haşmoniler olarak bilinen Judah Maccabee'nin önderliğinde kazanılan direnişin ve zaferin anısına her sene kutlanmaktadır. Kutsal Mabedin temizlenmesi ve kurban sunulan sunağın yeniden yapılması ve bundan dolayı sekiz gün şenlikler düzenlenmesi Kislev ayının 25. gününe denk geldiği için Yahudi tarihinde bir bayram kutlaması olarak yerini almıştır.⁵⁷⁸ Hanuka Bayramının kutlanmasının bir diğer anlamı Yahudi inancına göre Maccabee'ler zaferinden sonra bir Mabedde bulunan kandil yağıyla ilgili olmuştur. Mabeddeki kandil

⁵⁷⁴ Şamailova, *a.g.e.*, s. 139.

⁵⁷⁵ Bejanov, *a.g.e.*, s. 118.

⁵⁷⁶ Klein, “הנרקה-Hanukkah”, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for readers of English*, s. 224; Gündüz, “Hanukah”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 155; Aydın, “Hanukka”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 281.

⁵⁷⁷ Karesh vd., “Hanukkiyah”, *Encyclopedia of Judaism*, s. 198; Kaufmann Kohler, “Hanukkah”, *Jewish Encyclopedia*, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/7233-hanukkah>, (28.10.2019).

⁵⁷⁸ William Dawidson, “Taait 18b/7”, *Talmud*, <https://www.sefaria.org/Taait.18b?lang=bi>, (28.10.2019); Mecillat Taait, “Kislev 6-8”, https://www.sefaria.org/Megillat_Taait%2C_Kislev?lang=bi, (28.10.2019); Moshe David Herr, “Hanukkah”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, C. 8, ss. 331-332; Alalu, *a.g.e.*, s. 60.

yağının bir güne yetecek kadar olmasına rağmen sekiz günü kapsayacak şekilde kandillerde yanması Yahudiler tarafından bir mucize olarak anlamlandırıldığı için her sene tören halinde sevinç ve neşeyle kutlanması din adamları tarafından karara bağlanmıştır.⁵⁷⁹

Dağ Yahudileri “Henukoji adını verdikleri Hanuka Bayramını diğer Yahudi gruplar gibi Kislev ayının yirmi beşinden itibaren Tevet ayının ikisine kadar sekiz gün kutlamaktadırlar.⁵⁸⁰ Günümüz itibariyle Hanuka Bayramının kutlanması tüm Yahudilerde olduğu gibi Dağ Yahudilerinde de geleneksel kurallar çerçevesinde kutlanmaktadır. Diğer bayramlara nazaran Hanuka Bayramının, M. S. 1. ve 2. yüzyıllara kadar aktif olarak kutlanmadığı görülmektedir. Etnograf Josep Şamuelin, 1837 yılında verdiği bilgilere göre, Dağ Yahudileri Hanuka Bayramını 19. yüzyıla kadar kutlamamışlardır.⁵⁸¹

Dağ Yahudilerinin bu konuda yalnız olmadığı, diasporanın farklı bölgelerindeki Yahudilerin de diğer bayramlara nazaran “Hanuka’yı” çok fazla kutlamadıkları görülmüştür. Bunun nedeni, Roma İmparatorluğu döneminde (M. S. 2.-3. yüzyıllar) Mişna yazarlarından Haham Judah Ha-Nasi’nin⁵⁸² Hanuka Bayramını bayram olarak tanınamaması ve Tevrat’ta bulunmadığını varsaymasıdır. 19. yüzyıldan itibaren laiklik, milliyetçilik ve siyonist fikirlerin güçlenmesiyle Hanuka Bayramı Yahudi takviminde yer almaya ve kitlesel olarak kutlanmaya başlamıştır.⁵⁸³

Kafkasya’da yaşayan Dağ Yahudileri sekiz kollu şamdanı (şehemdoor) tüm bayramlarda yakmışlardır. Dağ Yahudilerinin, 1940 yılına kadar mumları tepsilerde yakarak pencere kenarına koymaları gelenek halini almıştır. Duvar kenarına konulan mumlar zamanla pencerelerin yanmasına ve duvarların kararmasına neden olduğu için mumları Mezuzanın kollarına yerleştirmeye çalışmışlardır. II. Dünya Savaşı’ndan önce, Yahudi ailesindeki her erkek, nasıl İbranice dua edileceğini biliyordu ve bu

⁵⁷⁹ Megillat Taanit, “Kislev 7-8”; Moshe David Herr, “Hanukkah”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, 8/332; Malayev, *a.g.e.*, s. 950.

⁵⁸⁰ Naftaliyev, “Henukoji”, *Yevreysko (Djuuri)- russkiy slovari*, s. 221; Frida Yusufova, Zolotiy Rossipi yazık Gorskih Yevreyev, ss. 74-75.

⁵⁸¹ Şamailova, *a.g.e.*, s. 140.

⁵⁸² Stephen G. Wald, “Judah Ha-Nasi”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, C. 11, ss. 501-505; Yosef Eisen, “Rabbi Judah Hanasi”, *Chabad-Lubavitch Media Center*, https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/2714790/jewish/The-History-of-the-Mishnah.htm#Rabbi, (28.10.2019).

⁵⁸³ Şamailova, *a.g.e.*, s. 140; Dımşic, *a.g.e.*, ss. 231-232.

nedenle mumları o yakıyordu. Fakat son 50-60 yılda, nasıl İbranice dua edileceğini bilmemelerine rağmen Hanuka mumlarını kadınlar yakmak zorunda kalmışlardır. Dağ Yahudi ailelerinde, Hanuka Bayramının ilk gecesi için Hanuka Püresi (Oş Hanuka) pişirmek gelenekseldir. Hanuka püresi balkabağından ve kurutulmuş meyvelerden hazırlanmaktadır. Dağ Yahudileri bu bayramda doğan çocuklara Nisim (İbranice: “Çudeses-Mucizeler”) adını vermektedirler.⁵⁸⁴

Çarlık Rusyası ve Sovyetler döneminde, Yahudi olmayanların görmemeleri için, Hanuka mumları iç odaların kapısının dışına yerleştiriliyordu. Daha sonraki zamanlarda iç kapılara mum yerleştirmek gerekli görülmemiştir.⁵⁸⁵ Mumlar Hanuka mucizesinin anısına yakıldığına göre başka bir amaç için yakılmaları yasaklanmıştır. Her bir aile, bayramın ilk gününden sekizinci gününe kadar, günde bir mum yakarak son günde mumları sekize çıkarmaktadırlar. Bayram arifesinde evler sadece mumlarla aydınlatılmaktadır. Hanuka’da çalışmak yasaklanmamakla beraber günlük işlerin azaltılması ve bayram kutlamalarına zaman ayrılması tavsiye edilmiştir.⁵⁸⁶ Mumları yakan kişi, Mordehay ben İçhak’ın 13. yüzyılda Yahudi halkının düşmanlarına karşı zaferler kazanması anısına yaptığı besteyi okumaktadır. Bu besteler Tevrat pasajlarındaki bazı ayetlerden oluşmakta olup Yahudiler tarafından Hanuka’da okunması gelenek haline gelmiştir. Bunlar her ne kadar beste halinde okunmuş olsa da dua niyetiyle okunmaktadırlar.⁵⁸⁷

Hanuka mumları bayramın ilk gününden itibaren akşamları gökte üç yıldızın görünmesiyle yakılmaktadır. Herhangi bir nedenden dolayı yakılamayan mumlar sabah tan yeri ağarınca kadar yakılmış olmalıdır. Şabata denk gelen bayram gününde ise Şabat mumlarından 25 dakika önce yakılmaktadır. Hanuka mumlarının en az bir saat yanması gerekmektedir. Beth ha-Mikdaş’ta bulunan kaptaki yağ zeytinyağı olduğundan dolayı kandillerde zeytinyağının kullanılması tavsiye edilmiştir. Zeytinyağının bulunmaması durumunda başka yağların kullanılmasına izin verilmiştir. Kandil yağının önceden hazırlanması gerekli olduğu için sonradan ilave yapılması doğru karşılanmamıştır. Yakılacak kandiller veya mumlar sırayla dizilmeli, daire şeklinde olmamalı ve aralarında en az iki santimetre boşluk bulunmalıdır. Mumlar yerden en az

⁵⁸⁴ Şamailova, *a.g.e.*, s. 140

⁵⁸⁵ Manoah, *a.g.e.*, s. 115.

⁵⁸⁶ Malayev, *a.g.e.*, ss. 950, 952.

⁵⁸⁷ Malayev, *a.g.e.*, s. 956, 958.

24 cm ve en fazla 80 cm yükseklikte ve dışarıya bakan pencere kenarlıklarına yerleştirilmelidir. Her bir aile bu kurallara uymakla beraber, bir aile üyesinin diğer aile üyeleri adına mumları yakması yeterli görülmektedir. Bayram mumunu erkek veya kadın yakabilmektedir. Ayrıca mumlar yakıldıktan sonra kadınların yarım saat civarında iş yapmaması gelenek haline gelmiştir.⁵⁸⁸ Hanuka Bayramı vesilesiyle sekiz gün boyunca sinagoglarda Çölde Sayım kitabının yedinci bölümü ve din adamlarının Hanuka ile ilgili hükümleri devamlı olarak okunmaktadır.⁵⁸⁹

6. Purim-Gomunu (veya Omunu)

İbranice’de kura, zar gibi anlamlara gelen Pur(im),⁵⁹⁰ Yahudi takvimine göre Adar (Şubat-Mart) ayının on dördüncü gününde bir veya iki gün kutladıkları milli bir bayramdır.⁵⁹¹ Pers İmparatorluğu sınırları içerisinde yaşayan Yahudilerin, İmparator I. Serhas’ın (M.Ö. 486-465) veziri olan Haman’ın tuzak ve saldırılarına karşı zafer kazanmaları anısına sevinç ve neşeyle kutlanmaktadır. Yahudilerin Haman ve yandaşları tarafından katledilmemeleri ve kazandıkları zaferin, Yahudi kızı ve Pers Kraliçesi Ester⁵⁹² sayesinde gerçekleştiği rivayet edilmektedir.⁵⁹³ Bu tarihi olaydan sonra Yahudiler her sene Adar ayının 13. gününü oruçlu geçirmekte,⁵⁹⁴ 14. ve 15. günlerini Ester’in hatırası ve zaferlere ulaşmak umuduyla kutlamakta ve bu günlerde Ester kitabını okumaktadırlar.⁵⁹⁵

Dağ Yahudileri, diğer Yahudiler gibi Purim’i aynı tarihte kutlamakta, Ester’in yardımcılarıyla Yahudilerin Haman’ı ve yandaşlarını yenmelerinden dolayı kendi aralarında Purim bayramına Homunu (Omunu) demektedirler.⁵⁹⁶ Gezgin Yosef Samuel’in (1837) gözlemlerine göre, Dağ Yahudileri Purim bayramını 19. yüzyıla kadar hiç kutlamamışlardır. Purim’in kutlanması ile ilgili olarak, Talmud döneminde yazılma ve

⁵⁸⁸ Gavriel Davidov, *a.g.e.*, ss. 310, 312; Hananil Abramov, “Hanuka”, *Kratkaya Ençiklopediya Gorskih Yevreyev*, s. 253.

⁵⁸⁹ David, *a.g.e.*, C. 1, s. 505-506; Benjamin Şalumov, *Gorskiye yevrei İstoriya, kultura, tardiçii*, Mahaçkala: İd Epoha, 2014, s. 29.

⁵⁹⁰ Gündüz, “Purim”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 313; Alalu, *a.g.e.*, s. 73.

⁵⁹¹ Ester 9/1; William Dawidson, “Megillah 2a/1-24”, *Talmud*, <https://www.sefaria.org/Megillah.2a.1-24?lang=bi>, (28.10.2019); Karesh vd., “Purim”, *Encyclopedia of Judaism*, s. 408.

⁵⁹² Ester, 4/4, 5/1-2, 7/3, 9/29.

⁵⁹³ Ester, 9/18-19; Louis Jacobs, “Purim”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, C. 16, s. 470; Gürkan, *a.g.e.*, s. 300.

⁵⁹⁴ Alalu, *a.g.e.*, s. 76.

⁵⁹⁵ Aydın, “Yahudi Bayramları”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, ss. 90-91.

⁵⁹⁶ Frida Yusufova, *Zolotye Rossipi yazık Gorskih Yevreyev*, s. 56; Hananil Abramov, “Purim”, *Kratkaya Ençiklopediya Gorskih Yevreyev*, s. 210; Naftaliyev, “Homunu”, *Yevreysko (Djuuri)- russkiy slovarı*, s. 215.

içerik açısından din adamları arasında çelişkili görüşler ortaya çıkmıştır. Diasporadaki Yahudilerin ve özellikle Dağ Yahudilerinin Purim'i kutlamama konusunda büyük ölçüde Yunanistan ve Roma'da "Dionysos"⁵⁹⁷ adına yapılan şarap festivallerinden ve Orta Çağ Hıristiyanlarının Yahudi bayramıyla çakışan bayram kutlamalarından etkilendikleri ileri sürülmüştür.⁵⁹⁸ Ancak Dağ Yahudileri, 19. yüzyılın sonlarından itibaren, diğer diaspora toplulukları gibi bu bayramı sevinç ve neşeyle kutlamaya başlamışlardır.⁵⁹⁹ Kafkasya Yahudileri Purim bayramını Pers döneminde Yahudilere zulmeden Haman ve taraftarlarına karşı kazandıkları zaferin ve onlara duydukları nefretin anısına Adar ayının 13. günü şafaktan akşama kadar oruç tutup 14. ve 15. günleri bayram yaparak kutlamaktadırlar. Bu iki günde "Purim, Purim, Purim lanu..."⁶⁰⁰ şarkısını dört kez okumakta ve birbirilerine çeşitli tatlılar, hediyeler ve para vermektedirler.⁶⁰¹ Ayrıca evde pişirilen helvaları pide veya yufkanın arasına koyarak aileler arasında dağıtmak gelenek halini almıştır.⁶⁰² Dağ Yahudilerinin Purim bayramında ailelere helva dağıtması, Azerbaycan Müslümanları arasında da yaygın bir gelenektir. Azerbaycan'da özellikle Ramazan bayramında bazı aileler bayram namazından sonra camideki insanlara yufka arasında un helvası dağıtmaktadırlar. Ayrıca Müslümanlar arasında, bir isteğin gerçekleşmesi için yedi komşuya helva pişirilip dağıtılacağına dair adak/nezir geleneği de bulunmaktadır. Niyet gerçekleştiği zaman yufka arasında veya tabakta un helvası verilmektedir.

XIX. yüzyılın etnografik belgelerine bakıldığında Azerbaycan'ın Vartaşen (1991'den Oğuz Şehri) Şehrinde, Purim bayramı arifesinde çocukların sabah ve akşamları, kara bir tahta üzerindeki hayali bir Haman figürünü bıçakla kestikleri, ardından görüntü kayboluncaya kadar onu bir taş ve çekiçe dövdükleri belirtilmektedir. Daha sonra çocuklar Haman'ı resmeden figürü veya kâğıt parçasını müzik eşliğinde,

⁵⁹⁷ Yunan Tanrısı veya dini olarak Yunan ve Roma mitolojisinde önemli yere sahiptir. Bkz. Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 99

⁵⁹⁸ Şamailova, *a.g.e.*, s. 140-141.

⁵⁹⁹ Şamailova, *a.g.e.*, s. 141

⁶⁰⁰ Purim şarkısı için bkz. İudaizm i yevrei, "Purim lanu"-pesnya, ispolnyemaya greçeskimi yevreyami, https://toldot.ru/audio/nigunim/nigunim_3012.html, (28.10.2019).

⁶⁰¹ David, *a.g.e.*, C. 1, ss. 506-507; Hananil Abramov, "Purim", *Kratkaya Ençiklopediya Gorskih Yevreyev*, s. 210.

⁶⁰² Dımşıç, *a.g.e.*, s. 232.

eğlenerek ve yere atarak ezmeye çalışmaktadırlar. Bayram günlerinde sinagogda Ester kitabından bölümleri sesli olarak okumak da gelenek haline gelmiştir.⁶⁰³

Aynı gün erkekler sinagogdan eve gelinceye kadar kadınlar bayrama özel helva (hasido-beyaz un, tereyağı, bal veya şeker ve fındık içerikli) ve çok ince pide ekmeği pişirirler. Özellikle akşam yemeği için bal veya şekerle servis edilen koyu unlu çorba (kute heşil) pişirilir, akraba ve komşular davet edilir. Purim’de doğan çocuklara Ester, Purim, Mardahai gibi isimler verilir. Dağ Yahudileri bu bayramlarla ilgili kelimelere ve iltifatlara günlük yaşamda da yer verirler. Ester’in kendilerini Haman’ın tehlikesinden kurtarmasının onun zekâsından kaynaklandığını düşündükleri için o gün doğan çocukların zeki olacaklarına inanılmaktadır. Aynı zamanda zalim ve kaba insanları “Haman” olarak isimlendirmek de bir gelenek halini almıştır. Birçok Yahudi topluluğunun bayram günü sinagoglarda Ester kitabını okumadan önce Yeruşalim hacılarına para yardımı yapması gelenek haline gelmiştir. Bu bayramda Yahudi topluluklarında şu ifade çok yaygındır: “*Adar ayı geldiğinde, çok eğlenin*”,⁶⁰⁴ çünkü bu ayda Yahudiler Med’lerin ve Ahameni’lerin onları yok etmelerinden kurtuldukları için kendilerini mutlu ve sevinçli hissetmektedirler.⁶⁰⁵

Gavriel Davidov, İsrail’de Rusça yayınladığı “Kaynağa Giden Yollar (Puti k istoku/Пути к истоку)” adlı eserinde Dağ Yahudilerinin Purim kutlamaları ile ilgili geleneksel kurallarını aşağıdaki şekilde aktarmıştır:

1. Çteniyе Megilat Ester (Ester Kitabını Okumak): Purim kuralları (Mitizvah) içerisinde tek bir kelimeyi bile kaçırmadan Ester kitabını iki kez dinlemek gerekmektedir. Parşömen okunurken herkes sessizce dinlemeye devam etmektedir. Fakat Haman’ın ismi geçtiği zaman -çok fazla uzatmamak kaydıyla- müzik sesi ve gürültü çıkarmak geleneksel bir durumdur. Akşam yıldızların görünmesinden okumanın bitişine kadarki zamanda meyve ve sebze haricinde ekmek veya undan hazırlanmış yiyeceklerden 55 gramdan fazla yemek yasak kabul edilmiştir.

2. Mişloah Manot (Karşılıklı Hediyeleşme): Birbirileri arasında hediyeleşmek ve ikramlarda bulunmak karşılıklı neşeyi ve ilişkiyi güçlendirmektedir. Herkes en az bir

⁶⁰³ Bejanov, “Vartaşenskiye yevrei. Oçerki ihı bıtı; legendı i skazki soobş”, *SMOMPK*, S. XVIII, (1894), ss. 117-118; Şamailova, *a.g.e.*, s. 141.

⁶⁰⁴ Ester, 9/21.

⁶⁰⁵ Şamailova, *a.g.e.*, s. 141.

kişiyeye ve en az iki türden hediye vermelidir. Genellikle paket halinde yapılan çeşitli ikramlar şarap ve kurabiye tarzı çeşitlerden oluşmaktadır. Hediyeler genellikle yetişkinlere verilmektedir. Bazen çocuklara da verilebilir. Hediyeler Ester kitabı okunduktan sonra sabahleyin verilmektedir.

3. Matanot Le Evenim (Sadaka/Bağış): Yoksul olan iki kişiyeye en az birer sadaka (tsedak) vermek emir hükmünde görülmektedir. Bunlar para, yiyecek vb. şeyler olabilir. Toplumda fakir kimse bulunmadığı zaman yardımlar sinagog veya yeşivalara yapılmaktadır.

4. Seudat Purim (Şenlikli toplu yemek): Bayram günü öğle vaktinden sonra şenlikli büyük akşam yemeği düzenlenmektedir. Yemekte aşırıya kaçmamak kaydıyla alkollü içecekler içmek gelenekseldir. Yemekten sonra uyumak gerekli görülmüştür. Bu hükümlerin 14 Adar günü tüm erkek ve kadınlar tarafından yerine getirilmesi gerekir.⁶⁰⁶

Purim bayramı en eğlenceli bayram olmasına rağmen, gençlerin büyük bir çoğunluğu bu bayramın öneminin farkında değildir. Bayram günü sabah ibadetinden sonra insanlar, bir sene önce vefat eden kimselerin ailelerini gruplar (minyan) halinde ziyaret ederler ve ölenlerin ruhu için Kadiş duası okunur. Vefat edenin ailesi dualardan sonra ziyaretçilere önceden hazırladıkları yemeklerden ikramda bulunur.⁶⁰⁷

7. Tu B'sevat - "Şev Gidora" Bayramı

Bu bayram, Şevaat ayının (Ocak-Şubat) 15. gününde kutlandığı için Tu B'sevat olarak bilinen milli bir bayramdır. Din adamları bu günde ağaçların meyveye durduklarını varsayarak o günü ağaçların yeni yılı olarak kabul etmişlerdir. Bu gün İsrailde yağmurların durduğu ve yağmur sularının ağaç dallarına yönelerek onlara can verdiği gün olarak belirtilmiştir.⁶⁰⁸ Yahudiler, İsrailde yetişen meyveleri yiyerek kutlama yapmayı geleneksel hale getirmişlerdir. Bu günde bazı Yahudi toplulukları Talmud ve Zohar kitaplarındaki bitkiler ve tarımla ilgili bölümleri okumaktadırlar. Tu B'sevat kutlamaları ile ilgili Tevrat'ta dini bir hükmün olmadığı, eski dönemlere ait mevsim değişikliğinden dolayı kutlanıldığı tahmin edilmiştir.⁶⁰⁹ Her ne kadar Tevrat'ta

⁶⁰⁶ Gavriel Davidov, *a.g.e.*, ss. 318, 319, 320.

⁶⁰⁷ Manoah, *a.g.e.*, s. 114-115.

⁶⁰⁸ Meir Ydit, "Tu Bı-Shevat", *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, C. 20, s. 167; Gündüz, "Tu Bişvat", *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 373.

⁶⁰⁹ Karesh vd., "Tu B'Shevat", *Encyclopedia of Judaism*, s. 528; Alalu, *a.g.e.*, s. 66.

açık bir hüküm olmamakla beraber bu günün önemine binaen Tevrat'taki: “*Meyve veren ağaçların ürünlerinin yenilebileceği, fakat kesilmemesi gerektiği*”,⁶¹⁰ “*Köklerini akarsulara salar. Sıcak gelince korkmaz, yaprakları hep yeşildir. Kuraklık yılında kaygılanmaz, Meyve vermekten geri durmaz.*”,⁶¹¹ “*buğdayı, arpası, üzümü, inciri, narı, zeytinyağı, balı vardır.*”,⁶¹² gibi pasajlara atıfta bulunmaktadır. Bu bayramda bazı Yahudi toplulukları ağaç dikmeyi gelenek haline getirirken, bunu Tevrat'taki: “*Kenan ülkesine girdiğinizde bir meyve ağacı dikeceksiniz.*”⁶¹³ ifadesinden ve bununla ilgili olarak Talmud'da yer alan “*Ağaç diken bir adamın başka bir adama, kendisinden önceki atalarının diktiği ağacın meyvelerini yediğini, kendisinin de yetmiş yıl sonra torunları için diktiğini söylemiştir*”⁶¹⁴ şeklindeki diyalogdan esinlenerek uygulamaktadırlar. İsrail devleti günümüzde bu bayramı, gruplar halinde ağaç dikmeye çıkan çocuklar için resmileştirmiştir.⁶¹⁵

Bu günün hangi gün olacağı konusunda, ilk dönem din adamlarından Bet Shammai/Şamay ve Hillel tarafından iki farklı görüş beyan edilmiştir. Şamay ekolü Şevat ayının ilk günü, Hillel ekolü ise Şevat'ın on beşi günü olacağını iddia etmişlerdir.⁶¹⁶ Bu konuda ortaya atılan iki farklı iddia bin yıla yakın bir zamandan beri devam etmesine rağmen İsrail bölgesine yağın yağmurların son bulmasının 15 Şevat'a rastlaması esas alınmıştır.⁶¹⁷

Kafkasyalı Yahudilerin dilinde: “Şev Hindorho -Ağaçlar Gecesi ” olarak bilinen Tu Bişvat, Şevat ayının 15. günü kutlanmaktadır.⁶¹⁸ Dağ Yahudileri, Hindorho/İddore olarak ifade ettikleri Yeni Ağaç Yılı-Ağaç ekme gibi anlaşılan bayram gününü M.S. 200 yıllarında Rabbi Yehuda Ha-Nasi'nin Mişna'daki yorumlarına binaen uygulamışlardır. Ha-Nasi, Tu Bişvat günü ekilen ağacın ilk üç yılki meyvesi Tanrı'ya adandığı (Tapınağ'ın kurulduğu dağa)⁶¹⁹ için, yenmesini yasaklamıştır.⁶²⁰ Dördüncü yıldaki

⁶¹⁰ Tesniye, 20/19.

⁶¹¹ Yeremya, 17/8.

⁶¹² Tesniye, 8/8.

⁶¹³ Levililer, 19/23.

⁶¹⁴ William Dawidson, “Taanit 23a/15-17”, Talmud, <https://www.sefaria.org/Taanit.23a?lang=bi>, (28.10.2019).

⁶¹⁵ Aydın, “Yahudi Bayramları”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, ss. 90, 91.

⁶¹⁶ Joshua Kulp, “Mishnah Rosh Hashanah 1/1”, *Mishnah Yomit*, https://www.sefaria.org/Mishnah_Rosh_Hashanah.1?lang=bi, (28.10.2019).

⁶¹⁷ Alalu, *a.g.e.*, s. 66.

⁶¹⁸ Frida Yusufova, *Zolotye Rossipi yazık Gorskih Yevreyev*, s. 78.

⁶¹⁹ Yeşeya, 2/2, 10/32, Yeremya, 26/17, Mika, 3/12, 4/1.

meyveler sinagoga (Tapınak Mahkemesi)⁶²¹ getirilmeli,⁶²² beşinci yıldaki meyveleri ise bahçe sahibi ve ailesinin yiyebileceklerine dair kurallar koymuştur.⁶²³ Dağ Yahudileri kendi bahçelerindeki meyvelerden ziyade özellikle İsrailde yetiştirilmiş meyve ve hububatlardan (buğday, arpa, üzüm, incir, nar, zeytin, hurma) getirterek yemeyi gelenek haline getirmişlerdir.⁶²⁴ İsraildeki bahsi geçen meyve ve hububatlar, diğer bölgelerdeki meyvelerden daha lezzetli olmalarının yanında, her birinin bir kişinin manevi niteliklerini sembolize ettiğine de inanılmaktadır.⁶²⁵

Dağ Yahudileri “Tu Bişvat’ı”n Yahudiler açısından önemini kavramak için, Tevrat’ta geçen: “*Diktikleri bağın meyvesi... halkım ağaçlar gibi uzun yaşayacak, elleriyle ürettiklerinin tadını çıkaracaklar.*”⁶²⁶, “*Böylesi su kıyılarına dikilmiş ağaca benzer, Köklerini akarsulara salar. Sıcak gelince korkmaz, Yaprakları hep yeşildir. Kuraklık yılında kaygılanmaz, Meyve vermekten geri durmaz*”⁶²⁷ şeklindeki cümlelere ve Eretz İsraildeki Yeni Yıl ağaçlarının kökenine dikkat çekmişlerdir. Ayrıca, Yahudi halkının ağaçlar gibi uzun ömürlü olacaklarına ve ağaçlardaki özellikleri taşıdıklarına da dikkat çekmek istemişlerdir.

Bayram soğuk kış aylarına denk geldiği için, Dağ Yahudileri bu “ağaç gecesinde” kış ve bahar arasında, soğuk ve solgun ağaçlarla, çiçeklenen ve meyve veren ağaçlar arasında bir mücadelenin olduğuna inanmaktadırlar. Kafkasya’daki yaşlı Dağ Yahudileri, bayram günü akşamları, bu bayramla ilgili şöyle bir menkıbe anlatmaktadırlar: “*Bahçedeki ağaçlar sessizce ve korkarak acı çekeceklerini söylüyorlar. Çünkü bugün ağaçların Yeni Yılı için karar günüdür. Bugün her şey için eşitlik günüdür. Zengin ile fakir, meyveli ağaçla orman ağaçları, büyükle küçük arasında hiçbir fark yoktur. Hepsi hâkim (Tanrının) önünde bir dua ile ayakta durmaktadır ve dallarını cennete uzatırlar. Bugün gökyüzü soğuktan kasvetlidir. Beyaz bir bulut her yeri örtmekte ve Mahkemenin yargılama korkusunda tüm yaratılanlar*

⁶²⁰ Çıkış, 23/19; Joshua Kulp, “Mishnah Bikkurim 1/8”, *Mishnah Yomit*, https://www.sefaria.org/Mishnah_Bikkurim.1?lang=bi, (30.10.2019).

⁶²¹ Matta, 21/23, Makos, 11/15-17, Luka, 2/46, 20/1.

⁶²² Joshua Kulp, “Mishnah Shekalim 1/3”, *Mishnah Yomit*, https://www.sefaria.org/Mishnah_Shekalim.1?lang=bi, (30.10.2019).

⁶²³ Hananil Abramov, “Tu bi-Şvat”, *Kratkaya Ençiklopediya Gorskih Yevreyev*, ss. 248-249.

⁶²⁴ David, *İstoriya Yevrey na Kavkaza*, C. 1, s. 506.

⁶²⁵ Adam Davidov, *Garmoniya duşi i tea*, Yeruşalayim: İzdatehstvo Yahad, 2019, s. 121

⁶²⁶ Yeşeya, 65/22.

⁶²⁷ Yeremya, 17/8.

nasibini almaktadır. İnsanlar bu ağaçların kalın buzla kaplanacağı sert kışın, onları kırmaması için dua etmektedirler. Bu dualar neticesinde ağaçlardan çıkan ince dallar kırılarak yere düşmemektedir. ”⁶²⁸ Dağ Yahudilerinin bu bayramı korku ve endişe içerisinde geçirmesi, bayram gecesinin, meyve ağaçlarının o yıl mahsul verip vermemesi açısından bir kader gecesi olduğu içindir.

Kafkasya’daki Dağ Yahudileri bu bayramda çocuksuz aileleri kavak ağacına benzetmektedirler. Çünkü uzun zaman çocuğu olmasını ümit ederek bekleyen her aile gibi kavak ağacı da kaderinin değişmesini istemektedir. Bazı ağaçların (kavak, söğüt) bu akşam ağladığına, kaderlerinin değişerek meyve verecekleri ümidiyle sıraya girdiklerine ancak kaderlerinin yine meyvesiz kalmak olduğuna inanmaktadırlar. Ev hanımları bayram akşamı kutsanmış buğday kızartırlar (ceğer-coğu) ve içerisine kuru üzüm ve fındık konulur. Baharatlardan ve kurutulmuş meyvelerden oluşan geleneksel özel pilav yapılır. Evin hanımı tarafından yıl boyunca kurutulmuş meyveler (huşke yemiş) bayram sabahı tepsilere konularak ikram edilir. Yahudilerin, topraklarından kovulduktan sonra bu bayramın tarımsal önemini yitirdiği, ancak Kafkasya’daki Dağ Yahudilerinin halk geleneklerinde varlığının korunduğu düşünülmektedir. Dağ Yahudileri, Tu Bişvat Bayramı’nda Peygamber Eliyahu’yu (İslam’a göre Hz. İlyas)⁶²⁹ anar, onun semadan indiğine ve tüm bağ ve bahçeleri ziyaret ettiğine inanırlar. Ziyaret ettiği bağlarda ağaçlar ona yönelerek, yeşil yapraklarla kaplanmaları için kendilerini kutsayan Peygamber Eliyahu’ya dallarını eğerek selam verirler. İnsanlar bayram akşamı ağaçların meyvelerinden yer ve bir sonraki senede de meyve vermeleri için dua ederler. Geleneksel bir anlayışa göre ağaçlar, yeni yılda gök sularını (cennet suları) emerek yeni bir hayata yeniden doğarlar ve bereketli yağışlar Şevât ayında başlar.⁶³⁰

Anisimov, bayram gecesi İlyas Peygamber’in kişiliğinin Servet Tanrısı (rızkı veren) ile birleşmesi (bundan dolayı bu geceye “Şev İleh Novi-Peygamber İlyas’ın gecesi” denilmiştir) gibi bir inanışın olduğunu gözlemlemiştir. İlyas Peygamber insanlara kötü giyinmiş misafir veya iyilik dağıtan büyük sakallı ruh olarak görülmektedir. Bundan dolayı evlere gelerek misafir olmayı istemektedir. Peygamber

⁶²⁸ Şamailova, *a.g.e.*, s. 142.

⁶²⁹ el-En’âm, 6/85; es-Sâffât, 37/123; Ayrıca bkz. Ömer Faruk Harman, “İlyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 22, ss. 160-162; Kristen H. Lindbeck, *Elijah and the rabbis: story and theology*, Columbia: Columbia University Press, 2010.

⁶³⁰ Şamailova, *a.g.e.*, s. 143.

İlyas'ın bu gece geleceğinden dolayı erkekler eşlerine, Musa'nın yasasını dikkate almak kaydıyla (*Zeytinyağıyla iyice yoğrulup sacda pişirilecek. Tahıl sunusunu getirip RAB'bi hoşnut eden koku olarak pişmiş parçalar halinde sunacaklar*)⁶³¹ cumartesi günü akşam olduktan sonra “hınkal” adı verilen yemeği pişirmesini emretmektedirler. Özel misafirin gelişi nedeniyle bahsi geçen yemeği yapmayacağını söyleyen kadın, kocası tarafından dövüldüğü takdirde koca iyi bir dindar olarak kabul edilmektedir. Hz. İlyas'a yemek ve şarap sunarak ona iyi bir misafirperverlik göstermek kişinin zenginleşeceğine işaret sayılmaktadır. Bu konuda hassas olmayan kişi zamanla fakirleşerek sıkıntılar içerisine düşmektedir.⁶³² Anisimov, Dağ Yahudilerinin Hz. İlyas'la ilgili inanışlarını anlatırken bu halk inanışlarının kökeni hakkında bilgi vermemiştir. Dağ Yahudileri bu inanışların Yahudilikten kaynaklandığına inanmış olsalar da, araştırmalarımızda tespit edebildiğimiz kadarıyla bu ve benzeri inanışlar Azerbaycan, Türkiye, İran gibi ülkelerde yaşayan halklarda da mevcuttur. Dağ Yahudilerinin İleh Novi dedikleri Hz. İlyas'la ilişkilendirilen Hızır,⁶³³ genel anlamda İslam kültürünün farklı coğrafyalarında Hıdrellez, Ruzi-Hıdır, Hıdır Nebi⁶³⁴ şeklinde ifade edilen halk inanışlarıyla benzerlik göstermektedir.

8. Tiş'a Be Av - Ruz Suruni

İbrani takvimine göre Av (Temmuz- Ağustos) ayının 9. günü Yahudi geleneğinde Yom Kippur'dan sonra en acı gün olarak yer almıştır. Yahudiler tarihi süreçte karşılaştıkları en acılı ve kederli olayların bu güne denk geldiğini düşündüklerinden o günü çeşitli geleneksel uygulamalarla hatırlamaktadırlar.⁶³⁵ Yahudi tarihinde çeşitli sürgün ve benzeri olaylar Av ayında meydana geldiği için, bu ayın 9. Günü Yahudi takviminde hüznün günü olarak kabul edilmiştir. Çünkü Yahudilerin Mısır'dan çıktıktan sonra 40 yıl çölde dolaşmaları;⁶³⁶ Birinci Mabedin M.Ö. 586'da Babilliler tarafından yıkılmasını;⁶³⁷ Romalıların M.S. 70'te İkinci Mabedi yıkmaları;⁶³⁸ M.S. 135'te

⁶³¹ Levililer, 6/21.

⁶³² Anisimov, *a.g.e.*, ss. 120-121.

⁶³³ Bkz. Ayverdi, “Hızır-Hızır”, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, s. 505; Aydın, “Hızır”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, ss. 298-299.

⁶³⁴ Bkz. Ahmet Yaşar Ocak, “Hıdrellez”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 17, ss. 313-315.

⁶³⁵ Karesh vd., “Tisha B'Av”, *Encyclopedia of Judaism*, s. 520; Gündüz, “Teşa Beav”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 367.

⁶³⁶ Çıkış, 16/35; Sayılar, 14/22-23.

⁶³⁷ II. Krallar, 25/9; Güç, *a.g.e.*, s. 118; Kurt, *a.g.e.*, s. 28.

gerçekleşen Bar Kohba isyanı neticesinde, direnişin son kalesi olan Betar şehrinin Romalılar tarafından düşürülmesini,⁶³⁹ M.S. 136 yılında Romalıların Yerusolim (Mabedin yeri dâhil) ve çevresini dümdüz etmeleri ve akabinde Yerusolim’i bir şehrine dönüştürmeleri⁶⁴⁰ hep bu güne denk gelmiştir.⁶⁴¹

Dağ Yahudileri Tiş’a Be Av gününü diğer Yahudi grupları gibi Av ayının 9. günü aynı tarihi olaylardan dolayı acılı ve hüznü bir gün olarak hatırlamaktadırlar. Dağ Yahudileri, bazı Yahudiler gibi Birinci (1914-1918) ve İkinci (1939-1945) Dünya Savaşlarının bu günde başladığından ve kendilerinin de bu savaşlarda çeşitli baskı ve işkencelere maruz kaldıklarından dolayı o günleri de ulusal hüznü günlerine ilave etmişlerdir. Kendi aralarında bu güne “Suruni” veya “Ruz⁶⁴² Suruni” (Kıyamet, Keder, Acı Günü) demektedirler.⁶⁴³ İslam literatüründe Hz. İsrail’in “Sur” adındaki boruyu üfleyeceği ve akabinde kıyametin kopacağından dolayı⁶⁴⁴, “Suruni” ifadesinin Dağ Yahudilerinde kıyamet, keder, yıkım ve ağlama gününü çağrıştırdığı ve Suruni isminin aynı kökten geldiği tahmin edilmektedir. Bu güne Suruni demelerinin bir diğer nedeni de, Yahudilere karşı uygulanan baskı ve dayatmaların İsur (Yasak)⁶⁴⁵ sözcüğünden gelmiş olmasıdır.⁶⁴⁶

Manoah, “Salamanasar Esirleri” adlı eserinde bu günün bir diğer adını “Mayram ovi-Mayram, Mairam, Meryem ve yedi oğlu” olarak kaydetmiştir. Manoah’ın gözlemlerine göre, eskiden Dağ Yahudileri arasında yaygın olan efsanede, İkinci Mabedin Romalılar tarafından yıkılması esnasında Mayram adındaki Yahudi bir kadın ve yedi oğlu din değiştirmeye zorlanmışlardır.⁶⁴⁷ Yahudilikten vazgeçmeyen yedi kardeş idam edildikten sonra annelerinin, oğullarının üzüntüsünden dolayı kendisini bir uçurumdan attığı rivayet edilmektedir. Fakat kadının uçarak cennete gittiğine dair

⁶³⁸ Harman, “Kudüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 26, s. 325; Güç, *a.g.e.*, s. 124; Gürkan, *a.g.e.*, s. 55; Adam, “Yahudilik” *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 221.

⁶³⁹ Güç, *a.g.e.*, s. 123; Örs, *a.g.e.*, ss. 312, 313, 314; Eliadi, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, s. 177

⁶⁴⁰ Örs, *a.g.e.*, s. 313, 314.

⁶⁴¹ William Dawidson, “Ta’anit 26b/2-3”, Talmud, <https://www.sefaria.org/Taanit.26b?lang=bi>, (30.10.2019); Gündüz, “Teşa Beav”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 367; Alalu, *a.g.e.*, s. 34;

⁶⁴² Bkz. Ayverdi, “Ruz” *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, s. 1034.

⁶⁴³ Hananil Abramov, “Teşa ba Av (9-oe Ava)” *Kratkaya Ençiklopediya Gorskikh Yevreyev*, ss. 246-247; Şamailova, *a.g.e.*, s. 144

⁶⁴⁴ Yâsin, 36/49, 51; Zümer, 39/68, Buhaârî, “Tefsir”, 39/4, 78/1; Müslim, “Fiten”, 116, 141.

⁶⁴⁵ Frida Yusufova, *Zolotye Rossipi yazık Gorskikh Yevreyev*, s. 61.

⁶⁴⁶ Şamailova, *a.g.e.*, s. 144.

⁶⁴⁷ Sefaria Community Translation, “Tee Book of Maccabees II, 7/1-23”, https://www.sefaria.org/The_Book_of_Maccabees_II.7?lang=bi, (30.10.2019).

inanişlar vardır. Manoah, Dağ Yahudilerinin, annenin yedi oğluna üzüntüsünün anısına bu günü kendi aralarında üzüntü içerisinde geçirdiklerini nakletmiştir. En fakir aileler bile bu günün akşamı hüznün yemeği hazırlamaktadırlar.⁶⁴⁸ Bu gün, Dağ Yahudileri de dâhil olmak üzere tüm diaspora Yahudileri kendi toraklarından sürgün edilmeleri, kutsal saydıkları tapınağın tarih içerisinde yıkılması, Yahudilerin belli bir zaman içerisinde Kudüs'e girmelerinin yasaklanması vb. nedenlerden dolayı kederlenmekte ve yas tutmaktadırlar.⁶⁴⁹

XIX. yüzyılın sonlarına ait gözlemlere göre Dağ Yahudileri bu günde sinagogda yere oturarak ve karanlık bir ortamda duaya başlarlar. Haham duaları bağırarak ve çığlık atarak okur, topluluk ise elleriyle göğüslerine vurarak okunan duaları tekrar ederler. Birkaç hafta boyunca, Temmuz ortasından Av ayının dokuzuna kadar yemek ve içeceklerle ilgili yasaklar başlar; eğlenceli olan düğün-dernek vb. kutlamalar yapılmaz. Bu günlerde, yakını vefat eden yaşlı aileleri ziyaret etmek ve onları teselli etmek gelenek haline gelmiştir. Av ayının 9. gününde, "Mehlümeý Suruni" adı verilen tereyağlı ekmek pişirilir, "Nunoy Tutti" adlı peynir ve salatalıkla karıştırılmış salata ile birlikte yenilir. Hüznün gününün başlanmasından önce ve sonrasında, fasulyeden yapılan yemek (Tehenit) hazırlanarak ikram edilir.⁶⁵⁰ 17 Temmuz'dan 9 Av ayına kadar⁶⁵¹ geçen süreyi hüznün mevsimi olarak benimseyen Dağ Yahudileri, Av ayının başından itibaren şarap içmez ve etli yemek yemezler. Ayrıca saç ve sakal tıraşı da olmazlar. 9 Av gününü oruçlu geçirir, o gün yıkanmaz ve deri ayakkabı giymezler. O gün, akraba mezarlarını ziyaret etmek de bir sorumluluk olarak kabul edilmiştir.⁶⁵²

Bejanov, Oğuz şehrinde yaşamış Dağ Yahudi gruplarının geleneklerini anlattığı makalesinde şöyle demektedir: 9 Av akşamı sinagoga toplanan halk, Yeremya ve Ağıtlar kitaplarını okumaktadırlar. Oğuzdaki Yahudiler de Kırmızı Kasaba Yahudileri gibi göğüslerine vurarak ağlamaktadırlar. Bazıları, Kırmızı Kasaba Yahudilerinden farklı olarak, kül üzerinde oturmakta ve kafasına kül dökerek ağlamaktadır. Haham,

⁶⁴⁸ Manoah, *a.g.e.*, s. 115.

⁶⁴⁹ Joshua Kulp, "Mishnah Taanit 4/6", *Mishnah Yomit*, https://www.sefaria.org/Mishnah_Taanit.4?lang=bi, (30.10.2019); Naftaliyev, "Sürünü", *Yevreyesko (Djuuri)- russkiy slovarı*, s. 456.

⁶⁵⁰ Şamailova, *a.g.e.*, s. 144.

⁶⁵¹ Joshua Kulp, "Mishnah Taanit 4/6-7", *Mishnah Yomit*, https://www.sefaria.org/Mishnah_Taanit.4?lang=bi, (30.10.2019).

⁶⁵² Frida Yusufova, *Zolotiye Rossipi yazık Gorskih Yevreyev*, s. 61; Hananil Abramov, "Teyşa ba Av (9-oe Ava)" *Kratkaya Ençiklopediya Gorskih Yevreyev*, ss. 246-247.

sinagogda toplanılan günün akşamında günün önemine binaen vaaz vermekte, fakirler için yardım toplamaktadır. Daha sonra herkes yalınayak mezarlığı ziyaret etmektedir. Mezar ziyaretini yaptıktan sonra tekrar sinagoga giderek Eyüp ve Yeremya kitaplarını okumaktadırlar.⁶⁵³ Fakat günümüz Oğuz şehri Dağ Yahudileri farklı ülkelere göç ettiklerinden kayda değer geleneklerini görmek imkânsızdır.

Kırmızı Kasabadaki Dağ Yahudileri ve yurtdışındaki akrabaları 9 Av günü büyüklerini ve mezarlıklarını ziyaret etmek üzere kasabada toplanmak için çaba göstermektedirler. ABD, Rusya, İsrail, Kanada vb. ülkelere akın akın insanlar Azerbaycan'a gelerek hüznün anmaya çalışmaktadırlar.⁶⁵⁴ Kadınlar mezarlıklara giderek topluca ağlamakta, vücutlarına vurarak çığlıklar atmakta ve ölülerinin adlarını anarak çeşitli melodilerde ağıtlar yakmaktadırlar.⁶⁵⁵ Ancak, Kafkasya'ya komşu Yahudi topluluklarında bu gün farklı kutlanmaktadır. İzmir Yahudileri (Türkiye) Av ayının dokuzuncu günü küçük lambalar yakarak geceleri yollarda yürümektedirler. Doğu bölgelerinin bazı Yahudi toplulukları akşam duasından sonra sinagogdaki tüm mumları söndürerek, karanlık bir ortamda ağlamaya başlarlar. İranlı Yahudiler, fakirlere verilmek üzere bu günde para toplarlar ve bir boğa keserek etini onlara dağıtırlar. Dağ Yahudileri, diğer bölgelerdeki Yahudiler gibi, kafalarına kül ve toz dökme, yalınayak yürüme gibi adetler hariç yukarıda açıklanan geleneklere günümüzde de bağlı kalmaktadırlar. Dağ Yahudilerinin kutlamadığı tek geleneksel Yahudi bayramı veya günü Lag Ba Omer⁶⁵⁶ günüdür.⁶⁵⁷

E. DAĞ YAHUDİLERİ ARASINDAKİ BAZI HALK İNANIŞLARI

Diğer halklarda olduğu gibi Dağ Yahudilerinin bazı (Yahudiliğe aykırı) inançları (inanış) bulunmaktadır. Bu inanışların kökenini tespit etmek imkânsız denecek kadar zordur. Çünkü büyü ve sihrin çekiciliği, şansa inanma gibi batıl inanışlar, toplumsal olarak Dağ Yahudilerini de etkilemiştir.

⁶⁵³ Bejanov, *a.g.m.*, s. 120.

⁶⁵⁴ Dımşıç, *a.g.e.*, s. 227.

⁶⁵⁵ Çerniy, *a.g.m.*, s. 24.

⁶⁵⁶ Lag Ba Omer, Yahudi Tarihinde Bilginler Bayramı olarak bilinmektedir. Yahudiliğe göre M.S. II. yüzyılda Romalılara isyan hareketinde Bar Kohba, ona katılan Akiva ve öğrencilerinin yakanlandığı Veba hastalığından kurtuldukları anısına İyar ayının 18. günü kutlanmaktadır. Bkz: Gündüz, "Lag Ba Omar", *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 230.

⁶⁵⁷ Şamailova, *a.g.e.*, s. 145.

1. Hastalık, Büyü ve Nazarla İlgili İnanış ve Uygulamalar

Eski zamanlardan itibaren Dağ Yahudileri arasında pek çok konuda olduğu gibi tedavi, hastalık, şifa vb. konularda yeterli tıbbi bilginin ve doktorun bulunmaması ve çevre halklarının inanışlarından etkilenme gibi durumlardan dolayı hastalarını geleneksel şifacılara teslim etmiş; doğaüstü varlıkların gücüyle, dua veya çeşitli bitkilerle iyileştirme yoluna gimişlerdir.

Anisimov, Dağ Yahudileri arasında yaygın olan ve farklı isimler verdikleri pek çok hastalıktan ve tedavi yollarından bahsetmiştir. Şimdi, bu hastalıkların tıbbî tedavi yöntemlerinden ziyade, geleneksel halk inanışlarında yaygın olan tedavi yöntemlerinden söz edilecektir. Bunlar: Sık tekrarlanan Nöbetler (Dul gurdei), Delirmek (Şahaduni), Kızılçık (Keçeli), Yüksek ateş (Lerz), Psikopatlık (Kizmiş), Sarılık (Savzi), Deri hastalığı (Ovle), Tüberküloz (Tuve, Dumbeli), Romatizma (Vor) gibi hastalıklardır. Bu hastalılar çok yaygın olduğu için onlarla ilgili inanışlar da yaygın olmuştur. Dağ Yahudileri özellikle nöbet, delilik, romatizma ve çocuk hastalıklarının kötü ruhtan veya şeytandan kaynaklandığına inanmışlardır. Bu hastalıkları şu şekilde ifade etmişlerdir: “Dul gurdei-Kalbi yakalama ve sıkma”, “Şahaduni-Şeytan tarafından yakalandı”, “Num negir gurdei-Şeytanın elinden tutan”, “Vor-Rüzgâr ve Şeytanın Ruhu”. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere hasta kişiler kötü ruhların etkisi altındadır. Dolayısıyla, onların etkilerinden kurtulmak için çeşitli yöntemler denenmiş ve teşvik edilmiştir.

Anisimov, Yahudi toplumunda ismi geçen hastalıklarla kötü ruhların arasındaki ilişkinin gerçek olmadığını söylemiş; onları, bunların halk fantezisi olduğuna inandırmayı imkânsız görmüştür. Hastayı, hastalığa yakalandıktan itibaren iyileşinceye veya ölünceye kadar şifacılara veya bitkilerle tedavi eden (Fitoterapi-Azerbaycan’da bitkiyle tedaviye Tükeçare denilmektedir) kişilere teslim etmektedirler. Hastalığın neden kaynaklandığını ve ne tür hastalık olduğunu öğrenen hastanın psikolojik olarak daha kötüleşebileceği düşünülmektedir. Kendilerine hekim veya doktor diyen şifacı kişiler tıp eğitimi almadıkları halde toplum içerisinde yaygın olup her bölgede şifalı bitkiler sattıkları dükkânları (aktar gibi) bulunmaktadır. Hastası bulunan evlere doktor gibi giderek kendi becerileri çerçevesinde hastalara müdahale etmişlerdir. Hastaları genellikle bitkilerle tedavi etmekle beraber, kanama durumlarında da votka veya çayla dezenfekte ettikleri söylenmektedir. Bölgelerdeki gerçek doktorlar tarafından eleştirilen

şifacılar toplum tarafından güvenilmiş ve itibar edilmiştir. Bu çerçevede, tıp doktorlarının hastalarla fazla ilgilenmedikleri ve dini konularda hassas olmadıkları kanaati yaygınlaşmıştır. Şifacılar ise, tıp doktorlarının aksine, hastalarla ciddi anlamda ilgilenmişler; tedavilerde özellikle Musa şeriatına aykırı bulunan domuz yağı, yasak bitki vb. şeyleri kullanmamaya özen göstermişlerdir. Bu durum onların güven ve saygınlığını artırmıştır.⁶⁵⁸

Dağ Yahudileri, mesela sarılık hastalığının hayal kırıklığından kaynaklandığını düşünmüşlerdir. Ayrıca bir kişide kendiliğinden çarpılmış gibi bir durum, bayılma veya kazara bir hastalık meydana geldiğinde bunları nazarla ilişkilendirmişlerdir. Bir hastalığın birkaç tedavi yöntemi vardır. Özellikle iyi nitelikli kişilerin hastalıklardan kurtulması mümkün görülmüştür. Ayrıca hastanın yüzüne tükürük sürmek suretiyle bu uğursuzluktan veya hastalıktan kurtulabileceğine inanılmıştır. Nazarın veya başka bir hastalığın neden kaynaklandığını öğrenmek için duvara bir avuç un atılmaktadır. Eğer un duvarda kalırsa hastalığın nedeni nazar olabilir, kalmazsa hastalığın başka bir nedenden kaynaklandığı kanaati yaygındır. Nazardan kaynaklanmayan herhangi bir hastalık olduğunda hastanın akrabalarından bir erkek veya bir kız, gece vakti üç komşunun pencereleri altında (ilçe, kasaba ve köylerde herkesin kendine ait bir veya iki katlı müstakil evleri bulunmaktadır) bekleyerek, aile üyelerinden birini uyandırarak ve sesini değiştirerek ev sahibinden hasta için yemek istemektedirler. Evlere giden kişiler, “Ateş için hangi ilaç gerekmektedir?” ifadesini kullanarak ev sahiplerinden geleneksel olarak verilen yemek isimlerini (genellikle yulaf lapası, kebab ve hinkal yemekleri) söylemektedirler. Ev sahipleri üç gün sonra yemekleri hazırlayıp bir tepsiye koyarak gelen kişilere teslim etmektedirler. Bu yemekleri yiyecek hastanın iyileşeceğine inanılmaktadır. Romatizma hastalığına yakalanan kişi çeşitli bitki yağlarıyla ovularak; Kafkasya bölgesinde yaygın göze (yerden çıkan su kaynağı) sularında çamurlu banyo yaptırılarak, çeşitli dağ taşları ve metallere yapılan boncuklar ağırlı bölgeye konularak tedavi edilmeye çalışılmaktadır. Kullanılan yağ, çamurlu su, taş ve metallere romatizmaya şifa vereceğine inanılmıştır. Dağ Yahudilerinde, metal ve taşlardan yapılan çeşitli boncukların, kötü ruhun emriyle hastaya nüfuz eden gazı dışarı atma özelliğine sahip olduğu inancı yaygındır. Gençlerin daha çok karşılaştıkları ve acı çektikleri ateş, tüberküloz, deri hastalıkları, sıraca ve diğer bulaşıcı hastalıkların, dar ve

⁶⁵⁸ Anisimov, *a.g.e.*, ss. 165-166; Çernıy, *a.g.e.*, s. 25.

kirli sokaklardan, kalabalık ve pis evlerden, kadın ve çocukların çoğunlukta bulunduğu oda ve evlere yakın yerlerde çürümüş halde bulunan toplu hayvan gübrelere kaynaklandığını düşünmektedirler.⁶⁵⁹

Dağ Yahudileri, bir kişinin yanlışlıkla veya kasıtlı olarak korkutulması ve bundan dolayı herhangi bir hastalığın meydana gelmesi sonucunda geleneksel tedavi yöntemine başvururlar. Kafkasya'nın diğer bölgelerindeki Dağ Yahudilerinden farklı olarak Kuba Kırmızı Kasaba Dağ Yahudileri, korkutan kişinin elini suyla yıkadıktan sonra o suyu korkutulma neticesinde hastalanan kişiye içirmektedirler. Doğu Dağıstan Yahudileri ise, korkmuş kişiye korktuğu yerde bulunan bir parça toprağı suda eriterek içirmektedirler.⁶⁶⁰

Dağ Yahudileri hastalıklara neden olan kötü ruhların zararından ve düşman sayılabilecek kişilerin nazarından (gözünden) korunmak için falcı veya şifacıların yardımına başvururlar. İstek ve talepte bulunmak için maddi bir nesne ve sözlü büyü ifadeleri ile sihirli ritüellere başvurmak Dağ Yahudilerinin yaşamında önemli yere sahiptir. Nazarla ilgili inanışlar diğer Kafkas halklarında olduğu gibi Dağ Yahudilerinin geleneklerinde de önemli bir yere sahiptir. Toplum içerisinde “kötü bir üne (mavi veya yeşil gözlere sahip)” sahip bir insanla karşılaştıklarında ondan zarar geleceğini düşünerek gitmek istedikleri yere gitmeyerek evlerine geri dönmektedirler. Dağ Yahudileri büyü ve nazarı etkisiz hale getirmek için haham veya şifacıların yaptığı bazı doğal malzemeleri muska ve tılsım olarak (üzerlerine takarak) kullanmışlardır. Günümüzde bu amaçla siyah bir maddeye (bez vb. olabilir) arpa ve odun kömürü dikilmektedir. Bunlar yetişkinlerin kıyafetlerinin gizli yerlerine, çocukların kıyafetlerinin ise göze çarpan yerlerine dikilmektedir.⁶⁶¹

Kimin nazarının değdiğini tespit etmek için hamurdan yuvarlak topçuklar yapılarak, iddia edilen sorunu çözmeye çalışmaktadırlar. Mesela hasta kişi, kötü niyetli insanların isimlerini anarak hamur toplarını ateşe atar. Hamur toplarının patlamadan yanması durumunda hastada nazar olmadığı kanaatine varılır. Ancak hasta istediği birinin adını söylerken hamur top patlarsa aradaki ritüeli idare eden kişi (şifacı, cadı)

⁶⁵⁹ Anisimov, *a.g.e.*, s. 166.

⁶⁶⁰ Anisimov, *a.g.e.*, s. 167.

⁶⁶¹ Mikdaş Şamailova, “Gorskiye Yevreyi: Nekotriye Poveriya i obryadı”, *Materiali mejdunarodnogo nauçnogo simpoziuma, Gorskiye Yevreyi Kavkaza*, Bakı-Kuba-Krasnaya Sloboda, Elm Neşriyyatı, 2002, s. 129.

hastanın kıyafetinden bir parça kopararak yakar ve hastanın sigara içmesine izin vererek alnını külle sıvazlar.⁶⁶²

Diğer bir yaygın tedavi yöntemi, bir tabak suyun hastanın üzerinden geçirilerek onun kehanetten kurtulacağına inanılmasıdır. Erimiş bal mumu veya kurşun suyun içine dökülür, suyun içerisindeki figürler tahmin edilen suçluyu (nazar edeni) ortaya çıkarır. Bu durumda şifacılar, kötü niyetli kişiyi kör etmek, hatta öldürmek için ateşe tuz dökerler. Ayrıca ölmüş olan ve sevilmeyen birinin mezarından toprak getirilerek hastanın yatağına dökülür. Bunun kötü niyetli kişiye zarar vereceğine inanılır. Nazarı önlemek amacıyla din bilgini bir kişi tarafından Talmut'dan metinler yazılır ve bu metinler, doğal taşlardan oluşan boncuklarla beraber çocuğun beşiğine asılır. Bunu hem dini hem de estetik olarak kullanırlar. Bazı kıymetli taş boncukların hem koruyucu hem de tıbbi özelliklerinin olduğuna inanılmaktadır. Mesela kırmızı renkli boncuğun zehirleri ve yaraları iyileştireceğine, mor renkli taşların kötü düşüncelerden kurtulmaya yardımcı olacağına, taze et renginde olan taşların diş ağrısını ve kanı durduracağına inanılmaktadır. Dağ Yahudileri, yalnız yaşlı erkeklerle, yetimlerle, yoksullarla ve zihinsel rahatsızlığı bulunanlarla tartışmaktan ve anlaşmazlıklardan kaçınmaktadırlar. Çünkü bu insanların yapacağı küfür veya bedduanın sihir gücüne ve nazar etkisine sahip olduğu kanaatine sahiptirler. Çünkü bu kimsenlerin, Tanrı'nın özel himayesinde olduklarına ve beddualarının doğrudan O'na ulaşacağına inanmaktadırlar.⁶⁶³

2. Doğa Üstü Varlıkların Gücüne İnanmak

Dağ Yahudilerinin dini düşüncelerinde yer alan fakat Yahudi dini inanç, ibadet ve gelenekleriyle bağdaşmayan; muhtemelen politeist yaklaşımların etkisiyle tanrı, melek, şeytan, ruh vb. güçlerin mevcudiyetine inanmışlardır. Varlıklarına inanılan ve insanlara zarar veya fayda verme gücüne sahip oldukları düşünülen güçler halk inanış ve geleneklerinde önemli bir yere sahip olmuştur. Bu inanış ve geleneklerde eski tanrıların onuruna yapılan şenlikler, eski kavimlerde mevcut olan popüler inançlar ve kanlı kurban geleneği kendini göstermiştir. Dağ Yahudileri tek bir tanrının varlığına inanmış olsalar bile Tanrı'nın dışında, fakat ilahi kaynaklı çeşitli yönlerden doğaya etki eden doğüstü güçlerin varlığına da inanmışlardır. İnanışları bu tanrısal varlıkların, işledikleri iyi ve kötü davranışlarından dolayı insanları ödüllendirmek veya cezalandırmak için çeşitli

⁶⁶² Şamailova, *a.g.e.*, s. 130.

⁶⁶³ Şamailova, *a.g.e.*, s. 130.

hayvan şeklinde göründüklerini söylemektedirler. Anisimov, Azerbaycan ve Dağistan köylerinde yaşayan Dağ Yahudilerinin çeşitli tanrı inanışlarını, görünen ve görünmeyen olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Görünenler: Num-Negir, Ojdehoye-mâr,⁶⁶⁴ İleh-Novı, Şahadu, Ser-Ovi, Dedey-Ol'dur. Tanrı dedikleri varlıkların genellikle insanlar tarafından görülmediği sanılmaktadır. Onlar doğaya hükmederek insanların lehinde veya aleyhinde, sevindiren veya öfkeliendiren olayların oluşmasına neden olma gücüne sahiptirler. Dağ Yahudileri görünmeyen fakat saygı duydukları bazı tanrıları: İdor, Zemirey, Gudur-Boy, Kesen-Boy isimleriyle çağırılmışlardır.⁶⁶⁵

Anisimov'un anlatımlarına göre, XX. yüzyılın başlarından itibaren, Avrupa (Aşkenaz) ve Rus Yahudileriyle ilişkilerinin sıklaşmasından sonra Dağ Yahudilerinin hayatında Musa Yasalarına uygunluk görülmeye başlamıştır. Eski putperest inanışlarından yavaş yavaş uzaklaşmışlar ve ikincil tanrılar dedikleri varlıkların unutulması yaygınlaşmıştır. Pek çok halk inanışının kaybolması ve yerini Musa Yasalarına uygun hayat tarzının alması daha ziyade büyük yerleşim yerlerinde mümkün olmuştur. Eski halk inanışlarının etkisi köylerde ve özellikle dini eğitim almamış yaşlı insanlar arasında devam ederken, bazı insanların, farklı mevsimlerde tanrıları (ilah, ruh vb.) onurlandırmak için çeşitli törenleri⁶⁶⁶ devam ettirdikleri gözlemlenmiştir. İsmi geçen tanrıların halk arasında hangi konularda etkin olduklarıyla ilgili bazı bilgiler edinilmiştir.⁶⁶⁷

Meselâ Num Negir'in, insanların iyi ve kötü davranışlarını devamlı olarak kontrol ettiğine, yolcuların koruyucusu ve doğurganlık konusunda yetkili olduğuna inanılmıştır. Kişinin, Num Negir'in saygısını kazanabilmesi için komşularını kendi çocukları gibi sevmesi, misafirlere karşı şefkatli davranması gerekmektedir. Num Negir'in, bu şekilde davranan kişilerin gözüne hızlıca beyaz martı gibi gözüktüğü düşünülmektedir. Fakat hızlı olduğundan, onun varlığı hakkında düşünmenin imkânsız olduğuna inanılmıştır. Kuş şeklinde düşünülen Num Negir'in bir kişinin bacakları arasından geçmesi halinde o kişinin uzun zaman başının belada olacağı ve hayatını kederli olarak devam ettireceği düşüncesi vardır. Ailelerde yeni doğan bebekler hastalandıklarında veya öldüklerinde,

⁶⁶⁴ Halk arasında Yılanbaşı Ejderha olarak ifade edilmiştir. Ayrıca bkz. Ayverdi, "Mâr", *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, s. 771.

⁶⁶⁵ Anisimov, *a.g.e.*, s. 118.

⁶⁶⁶ Yazar, bazı insanların hangi mevsimde ve hangi törenleri uyguladıkları hakkında bilgi vermemektedir.

⁶⁶⁷ Anisimov, *a.g.e.*, ss. 118-119.

bebeklerin, ebeveynlerinin günahlarından dolayı Num Negir tarafından boğulduğuna inanılmaktadır. Num Negir'i tüm talihsizliklerin kaynağı olarak gördükleri için onu suçlamaktadırlar. Dağ Yahudileri, toplumun sık sık karşılaştığı ve çoğu kişinin bacak arasından geçtiği varsayılan Num Negir'e pek saygı görmemişlerdir. Buna rağmen, bazı çocuk hastalıklarının Num Negir'den kaynaklandığını düşünen Dağ Yahudileri hastaların şifa bulması için çeşitli yollara başvurmuşlardır. Şifacılar aracılığıyla yapılan uygulamalarda pek çok bitki kullanmakla beraber, yarasa, kirpi, fare gibi hayvanların sütleri; siyah ve beyaz kuşların kanları; çeşitli yağlar, tuzlar ve hayvan etleri de kullanılmaktadır. Yaralar genellikle hayvanların karaciğeri, kuyruk yağı, bal/şeker ve hamurla karıştırılarak tedavi edilmektedir. Tedavilerin etkili olmadığı ağır hastalar için "Heykel-Tılsım" dedikleri kumaş veya deri parçasından üçken şeklindeki muskayı hastanın koltuk altına, üst kıyafetinin içerisine koymakta veya boğazına asmaktadırlar. Muskanın içerisine, hastalığın durumuna göre pek çok anlamı bulunan ipek ve yün iplerle birkaç kez sarılmış çeşitli ot ve taşlar yerleştirilmektedir. Ayrıca su buharı ve alkol ilave edilerek bazı dualar okunmaktadır.⁶⁶⁸

Ojdehoye-Mar: Dağ Yahudilerinin halk inanışlarında, evlerin zemininde, temelinde, tavanda, evlerdeki yüksek rafların üzerinde (duvarda) yaşayan yedi başlı yılan olarak tasvir edilmektedir. Yuvasından çıkmadığı için insanlar tarafından görülememektedir. Fakat Ojdehoye-Mar'ın evlere gönderdiği çocuklarına ev sahiperi tarafından dokunulmadığı ve öldürülmediği takdirde insanlara zarar verilmemektedir. Halk arasındaki inancı güçlü (halk nezdinde dindar sayılan) bazı insanlar evdeki raflara bir bardak bal koyarak Ojdehoye-Mar'ın yuvasından çıkmasını sağlamaya çalışmaktadırlar. Yuvasından çıkan Ojdehoye-Mar, kişinin bu davranışından dolayı, hayatında faydalı işlerle karşılaşması için ona kader tayin etmektedir. Bundan dolayı bazı insanlar bu tanrının iyilik yaptığını ve ailelerin refahını önemseydiğini düşünmektedirler.⁶⁶⁹

Ser-Ovi(l): Dağ Yahudileri Ser-Ovi'yi kar gibi beyaz bir Hava Kızı, başka bir ifadeyle Su Perisi olarak tasvir etmişlerdir. Ser-Ovi, özellikle mehtaplı gecelerde çeşmelerin üzerinde oturarak suları korumaktadır. Bu inanıştan dolayı insanlar sulara çöp, kötü bir nesne veya kanalizasyon atığı atmamaktadırlar. Ser-Ovi yaşlılara

⁶⁶⁸ Anisimov, *a.g.e.*, ss. 119-120.

⁶⁶⁹ Anisimov, *a.g.e.*, s. 120.

dokunmamakla beraber, bazen nehirlerde yüzen gençleri suyun altına çekerek onları boğabilmektedir. Dağ Yahudileri, Ser-Ovi'nin çelikten korkup kaçtığına inandıkları için geceleri çeşmeye veya nehre gittiklerinde ellerinde bulundurdıkları çelik nesneyi çeşmenin üzerinde sallamaktadırlar. Bundan dolayı çoğu erkek veya kadın, “Şam yüzüğü” dedikleri çelikten yapılmış yüzüğü parmaklarına takmaktadırlar. Ser-Ovi'nin karanlık gecelerde siyah sise dönüştürerek suyun üzerine yayıldığına da inanılmıştır.⁶⁷⁰

Ser-Ovi'nin, başka bir şekilde ifade edilen ve benzer özellikleri taşıyan Dedey-Ol (Suyun Annesi-Su Perisi) ile ilgili halk arasında ilginç bir hikâyesi vardır. Bu hikâyeye göre Dedey-Ol, özellikle hamile ve doğum yapan kadınları kandırmaya çalışmaktadır. Dağ Yahudileri doğum yapan kadını odada asla yalnız bırakmamaktadırlar (eskiden doğumlar evde olduğu için yazar o zamana dikkat çekmektedir). Aksi takdirde Dedey-Ol hamile kadına, odaya kuzeni şekline girerek yaklaşmaktadır. Kadının üzerindeki örtüyü sessizce çekerek onun içerisine girerek kalp, karaciğer ve akciğer gibi bazı iç organlarını dışarı çıkarmaktadır. İnanişaya göre Ebe, doğum yapan kadını odada bırakarak çocuğu bir anlık kucağına alıp dışarı çıkarır. Ebe doğum yapan kadının yanına tekrar geldiğinde odanın kapısının üstünde bir elin iç tarafı şeklinde kanlı lekeyle karşılaşır. Doğum yapan kadın ise, bu esnada, nefes almakta zorlanan yarı ölü durumundadır. Bu hikâyede anlatılanları teyit eder şekilde, doğum yapan kadının, kendisine yaklaşan bir kuzenin olduğunu, korkunç birine dönüştüğünü ve iç organlarını çıkarırcasına ona verdiğini anlatışı halk arasında yaygın bir inanış haline gelmiştir.⁶⁷¹

İleh Novi: Dağ Yahudileri, İleh Novi'yi Hz. İlyas'la zenginlik tanrısı diye isimlendirdikleri varlığın birleşimi veya bir vücutta aynileşmesi olarak görmüşlerdir. İleh Novi, cumartesi-pazar geceleri geldiğinden dolayı o geceye “Şev İleh Novi (Peygamber İlyas'ın Gecesi)” ismi verilmiştir.⁶⁷² İleh Novi ile ilgili bilgiler Tu B'sevat Bayramı başlığı altında detaylı anlatıldığı için, burada özet bilgi vermekle yetinilmiştir.

Şahadu (Şehadu): Dağ Yahudileri Şahadu'yu bir insanı doğru yoldan çıkarmak için her türlü şekle girmeyi başaran kötü bir ruh olarak tasvir etmişlerdir. Şehadu'nun emriyle insanların manevi âlemine nüfuz ederek onları istedikleri gibi kontrol eden pek çok ruhun bulunduğu inanılmaktadır. Bu ruhların çocuklarının, genellikle evlerin ve

⁶⁷⁰ Anisimov, *a.g.e.*, s. 120.

⁶⁷¹ Anisimov, *a.g.e.*, s. 120.

⁶⁷² Anisimov, *a.g.e.*, s. 120-121.

odaların göze çarpmayan, derinlik denilen yerlerinde yaşadıklarına inanılmaktadır. Kirli ruhlardan biri kötü bir eylem için insanın ruhuna musallat olduğu zaman kişinin delirebileceği ve manen perişan olacağından dolayı o duruma düşenlere, “Şehaduni zarar vermiş anlamında” “Şehaduni” denilmektedir. Kötü ruhlar ve çocukları her zaman çoğu yerlerde bulunabileceğine göre, bir kişinin istenilen bir yere sıcak su dökmesi onlara zarar vereceği veya onları kızdıracığı anlamına gelmektedir. İnsanlar çoğu zaman kötü ruhların kendilerine zarar vermemesi için rastgele her yere sıcak su dökmeye çalışmışlardır. Bu hassasiyeti göstermeyip istediği yere sıcak su döken bir kişiye Şhadu, çocuklarından birini göndererek ve onun kalbine ve boğazına yapışarak o kişiye zarar vermeye ve boğmaya çalışır. Böyle bir durumda kişinin ağzından ve burnundan kan ve köpük akmaya başlar. Boğulmak ve hırıldamak gibi bir olayla karşılaşan ve nöbetler geçirmeye başlayan kişinin durumu Şhadu'nun saldırmasıyla ilişkilendirilmektedir.⁶⁷³

Doğum yapan kadınların çocuklarının hasta veya ölü doğması için kötü güçleriyle harekete geçen şeytanların varlığından da söz edilmektedir. Ebe ve orada bulunan kadınlar doğum esnasında, “Dinle Ey İsrail” ile başlayan duayı okuyarak şeytanı kovmaya çalışmaktadırlar. Özellikle soğan ve sarımsak kabuklarının şeytanların sikkesi (parası) olduğu düşünüldüğü için onları kirli yerlere atmamaya özen gösterilmiştir. Soğan ve sarımsak kabuklarına zarar veren veya kirli yerlere atan kişilere ise şeytanın zarar vereceğine inanılmaktadır. Dağ Yahudileri bu konuda hassas davranmakta, soğan ve sarımsak kabuklarını yakmak veya üzerine tükürmek suretiyle şeytanın zararlarından korundıklarına inanmaktadırlar.⁶⁷⁴ Lohusa kadınları cinlerin devamlı rahatsız ettiklerine dair inanışlar, halk inanışları çerçevesinde Azerbaycan Müslümanları arasında da bulunmaktadır. Banyoya veya evin bahçesindeki ağaç altlarına abdest bozmanın, soğan ve sarımsak kabuklarını ve insanlar tarafından yenilen etlerin kemiklerini pis yerlere atmanın veya yakmanın da cinlerin gazabına sebep olacağına inanılmaktadır.

Halk arasında, görünen ruhların varlığı bilindiği gibi görünmeyen ruhlardan da söz edilmektedir. Her ne kadar görünmemiş olsalar da doğa olaylarında ve insanlar üzerinde etkili olduklarına inandıkları ve isteklerinin gerçekleşmesi için gerektiğinde yardım diledikleri varlıklara inanış da mevcuttur. Bu varlıkların özellikleri ve toplum

⁶⁷³ Anisimov, *a.g.e.*, s. 121.

⁶⁷⁴ Anisimov, *a.g.e.*, s. 122.

üzerindeki etkileri hakkında süregelen inanışlarla diğer bölge halklarının inanışları Anisimov'un anlatımıyla karşılaştırılmaya çalışılacaktır.

Edor: Görünmez ruhlardan biri olarak bilinen Edor'a, bitkiler âlemini yöneten bir güç olarak inanılmıştır. Dağ Yahudilerinin, kış aylarında Edor'u anmak için bayram ettikleri anlatılmaktadır. "Şev İdor (Edor, İdor Gecesi)" olarak bilinen gecede her ev hanımı yıl boyunca çeşitli meyveleri toplayarak kurutmaktadır. Bazı meyveler tuzlanarak veya kurutulularak saklanmaktadır. Kutlama gününün akşam yemeği vaktinde herkes yerlere oturarak, ev hanımının getireceği meyve dolu tepsiyi beklemektedir. Tepsi gelirken evin en küçüğü saygı ifadeleri kullanarak tepsiyi ondan alarak sofraya yerleştirmektedir. Ev sahibi (evin büyüğü) tepsideki ana meyveyi alıp sağlıklı ve bol meyveli bir yıl için Edor'a dua etmekte ve sofradaki diğer kişiler de birer meyve alarak ve ellerini yukarı kaldırarak yapılan duayı tekrarlamaktadırlar. Sonra, getirilen meyve çabucak tüketilmektedir.⁶⁷⁵

Zemirey: Yağmur, şimşek ve gök gürültüsü olarak bilinen Zemirey, her tarafı yeşillendirdiği için insanlar tarafından çok sevilen bir tanrıdır. Yağmur yağdığı zaman çocuklar üzerlerine mont gibi bir kıyafet veya şapka takarak sokakta yağmurun altına çıkmaktadırlar. El ele tutuşan çocuklar sağa sola sallanarak ve yüksek sesle şarkı söyleyerek Zemirey'i çağırırlar. Dua ve temenni olarak söylenen şarkıda, bitkileri yeşertmesi için Zemirey'den bolca yağmur istenmektedir. Kuraklık zamanlarında mezarlıklarda toplanan yetişkinler ve çocuklar bütün günü oruçlu geçirerek yağmur yağdırması için Zemirey'e yalvarmaktadırlar. Çocuklar ise mezarların başına dönerek okudukları şarkılarla Zemirey'i çağırırlar. Bazı kadınlar kurbağalara ipekten yapılmış kıyafetler giydirmekte ve kurbağaların suya ihtiyacı olduğu için tanrıdan yağmur yağdırmasını istemektedirler.⁶⁷⁶ Dağ Yahudilerinin devam ettirdiği bu tür gibi inanış ve ilgili törenlerin, Yağmur Tanrısı (Zemirey vb.) ile ilgili daha önceki kültürlerde mevcut olan uygulamalardan kendilerine geçtiği tahmin edilmektedir.

Kafkasya'da Dağ Yahudilerinin yaşadığı Majalis, Nuge-Difo (Yeni Kent) ve bazı bölgelerde genç kızlar ve erkekler ilkbahar günlerinde ormana giderek "Şam Agaji"

⁶⁷⁵ Anisimov, *a.g.e.*, s. 123.

⁶⁷⁶ Anisimov, *a.g.e.*, s. 123.

(Çam Ağacı) aramaktadırlar. Gençler buldukları çam ağaçlarının dallarını mahallelerine getirerek yaktıkları ateşin üzerinden atlayarak aşağıdaki şarkıyı söylemektedirler:

Şam-Agaji, Bulbul Agaji,	Çam ağacı, bülbül ağacı,
İmşiyev şev femiyassali.	Bir Şey'e ⁶⁷⁷ sahip olmak.
İvri Kokil, pasul moto!	
Derevo-sveçi, derevo pevçih ptiçek.	Mum ağacı, öten kuşlar(ın) ağacı,
Eta noçi – vesni noçi.	Bu gece - bahar gecesi.
Da budut na vısite yevrei,	Yahudiler zirvelerde olsun,
Da umrut vragi ih!	Düşmanları ölsün!

Yahudi kızları baharda, tahta veya demirden yapılmış kepecelere küçük kız kıyafeti giydirip kafasına da eşarp bağladıktan sonra (oyuncak kız bebek) kapı kapı dolaşarak hediyeler toplamaktadırlar. Kapıyı açan ev sahipleri gelen kızların üzerine su dökerek “hoş geldin” anlamında onları karşılamaktadırlar. Bu durumdan memnun olan kızlar gülerek ve aşağıdaki şarkıyı söyleyerek hediyelerini alıp kapıdan ayrılmaktadırlar.⁶⁷⁸

Gogili-Gogili, gun gerek,	Gogili-Gogili gün gerek
Tapgala bnzge un gerek.	Bizim tabaklara un gerek
Tursepe, gelpp, tursene	Ayağa kalkıp gelsene
Sepn kardaş boşi uçun	Kardeşinin başı için
Gogili poynu bersene!	Gogili payımı versene
Gogili Gogili (imya obraşeniya)	Gogili Gogili adresini versene
Nam solnçe nujno	Güneşe ihtiyacımız var.
Zavtra ham muka (hleb) nujna	Yarına un (ekmek) lazım;
Vstanı, nevestk (Hozyayka), vstanı	Kalk gelin (ev hanımı) kalk,
Radi bratiyev svoih	Kardeşlerim uğruna,
Otday nam dolyu Gogilya!	Bize Gogil'den bir pay verin.

Dağ Yahudileri bu gelenekten dolayı yaptıkları törene Gogil/Govgil ismini vermişlerdir. Bayramın ilkbaharda yapılması ve bereket istenmesi sebebiyle bahar

⁶⁷⁷ “Şev” kelimesi gece anlamına gelmektedir. Burada bahar gecesi kastedilmiştir.

⁶⁷⁸ Anisimov, *a.g.e.*, s. 124.

tanrısı olarak bilinen Zemirey’le ilişkilendirildiği tahmin edilmiştir. Kafkasya’nın İslamlaşması öncesine ait Tatar⁶⁷⁹ halk inanışlarındaki Gudur Boy (İlkbahar Tanrısı) ve Kesen Boy (Sonbahar Tanrısı) şeklindeki tanrı tasavvurları Dağ Yahudilerini de etkilemiştir.

Günümüz Dağ Yahudilerinde bu ve benzeri inanışlar hemen hemen varlığını kaybetmiştir. Anisimov, 20. yüzyılın başlarında Dağ Yahudisi erkeklerinin bu inanışlarla ilgili yapılan şenliklere katıldığını belirtmektedir. Kasım ayının başlangıcından dolunaya ve geceden sabaha kadar insanlar gruplar halinde şarkılar söyleyerek köyün çevresinde dolaşmaktaydılar. Köylerin bulunduğu dağa yaklaşıldığında gruptan bir kişi yüksek sesle “Gudur Boy” diye seslendikten sonra evi yakın olan bir kişi insanları evin bahçesine davet ederek “Gudur Boy” ile ilgili şarkılar söylenmektedir. Bahçede daire halinde toplanıldıktan sonra şarkı sözlerini ezbere bilen bir kişi dairenin ortasına girerek yüksek sesle şarkı söylemektedir. Toplulukta bulunan insanlar, şarkının: “Gudur, Gudur, Gudur-Boy”-“Hossoy, Kesen-Boy” şeklindeki kelimelerini bitinceye kadar okumaktadırlar. Şarkı bittikten sonra evin hanımı insanlara para, bir ölçek un, et parçası ve kuyruk yağında hazırlanmış sosisler ikram etmektedir. Toplanan paranın bir kısmıyla yiyecekler alınmakta diğer kısmı da fakirlere dağıtılmaktadır. Hemen hemen yarım ay devam eden bu gelenekte şarkı söyleyen gruplar pek çok evin kapısını çalarak ve ev sahibinin ismini birkaç defa çağırarak onlardan para ve yiyecek almaktadırlar. Paganizmin bir kalıntısı olarak kutlanmış olan bahar festivalinin Dağ Yahudileri nezdinde diğer festivallerden pek de geri kalmamıştır.

Genç kızların bahar festivalinden önce ormanlara giderek kardelen, menekşe vb. çiçekleri toplayarak çelenkler yapmaları festivalin önemli geleneklerindendir. Kızlar ormandan dönerken kendilerine yardımcı olan erkeklerle birlikte ağaç dalları getirerek akşamları ateş yakmakta ve şarkılar söyleyerek etrafında dans etmektedirler. Yakılan ateşin üzerinden atlayan Dağ Yahudilerininin bahsi geçen geleneklerini çevredeki Ruslar

⁶⁷⁹ Kanaatimizce yazarın burada “Tatar” olarak ifade ettiği halk, günümüzde Kazan Tatar veya Kırım Tatar olarak bilinen halklar değildir. Zirâ 19 ve 20. yüzyılda Rusların Kafkasya’daki Azerbaycan, Ahıska, Kazan, Başkırt vb. Türk Soylu halklar için “Tatar” ibaresini kullandığı bilinen husustur. Geniş bilgi için bkz. Faruk Sümer, “Tatarlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011, C. 40, ss. 168-170; Fahrettin Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas-Elleri’ni Fethi (1451-1590), 1. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993, s. 86; Azad Dedeoğlu, *Ahıska Bölgesinde Kıpçakların Tarihi (XI-XVI. Yüzyıllar Arası)*, (Doktora Tezi), Konya, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, ss. 38, 42.

Paskalya bayramında yapmaktadırlar. Dağ Yahudileri bu inanış ve uygulamaların Yahudi karakterinden kaynaklandığına inanmışlardır. Fakat şöenlerde İsa Mesih'in ruhunun o gece tüm dünyaya yayıldığı ve Yahudileri olumsuz olaylarla ve huzursuzluklarla tehdit ettiği düşünölmüştür. İsa Mesih'in ruhunun Yahudi evlerinden uzaklaşmasını sağlamak için şenlik ateşleri bahçelerde yakılmamaktadır. Bu gelenekler köy ve kasabalarda uygulanmış ve zamanla ortadan kalkmıştır. Fakat şehirlerde yaşayan Dağ Yahudilerinde görölmediğı belirtilmiştir.⁶⁸⁰

Tek bir Tanrı'nın varlığına inanan Dağ Yahudileri, Tanrı'nın himayesinde bulunan diğere pek çok doğaüstü varlığın güçlerine de inanmışlardır. İnanıkları doğaüstü varlıklardan bazıları her hangi bir kişiyi işlediğı bir suçtan dolayı cezalandırmak veya yaptığı iyilikten dolayı ödüllendirmek gerektiğinde, bir hayvan şeklinde görünmektedir. Geceleri uzun bir yolculuğa çıktıklarında yanlarına bir metal nesne almakta ve koruyucu dua olarak kabul ettikleri "Num Hudâ-Bir Tanrı adına" sözünü okumaktadırlar. Yaşlılar, özellikle banyo yapan kişinin eve su dökmesini veya damlatmasını yasaklamıştır. Böylece su yanlışlıkla şeytana çarpmamış olmaktadır. Bundan dolayı anneler bebeklerini yıkarken buna dikkat ederek suyu kenara sıçratmamaktadırlar. Su kabına "kötü ruhu" Şeytana kötü ruh denilir) korkutmanın bir aracı olarak hizmet eden süpürge ya da metal nesne kaplanır. Evin avlusuna sıcak su dökölmemesi de öğütlenmektedir. Fakat buna dikkat edilmediğı zaman sıcak sudan yanan "Şeytan-Segetu"nun etkisiyle insanların delirecekleri hastalıklarla karşılaşacakları yorumunu yapmışlardır. Dağ Yahudileri misafirleri karşılarırken onları kapıda bekletmemeye çalışırlar. Çünkü şeytan, kapının önünde duracağı ve kapıda bekleyen kişiye zarar verebileceğı için bekleten kişi kınanmaktadır.⁶⁸¹

Dağ Yahudilerine göre düğün zamanı, kötü ruhların etkisi nedeniyle en riskli zamandır. Bu nedenle yeni evleneceklerin yakın akrabalarından bir kadın ipe düğüm atmaktadır. Halk arasında, damat geline yüzük takarken bağlanan bu düğümlerin önemli bir büyüğü güce sahip olduğı inanışı vardır. Atılan düğümlerin damadın geline kavuşma eylemlerini olumlu yönde etkileyeceğine de inanılmaktadır. Aynı zamanda evliliğı bozmak isteyen düşmanları etkisiz hale getirmek için atılan düğümler, hızlı ve ustaca bağlanmalıdır. Hahamın düğün esnasında okuduğı yedi dua (Şeva

⁶⁸⁰ Anisimov, *a.g.e.*, ss. 124-125.

⁶⁸¹ Şamailova, *a.g.e.*, s. 131.

Brahota/Sheva Brakhot - שבע ברכות), yedi düğümü açmaktadır ve bunun için zamana ihtiyaç vardır. İnanışa göre düğümün sayısı dokuzu geçmemelidir. Aksi takdirde Tanrı onu bağlayanın ömrünü kısaltır. Aynı zamanda düğümleri zamanında çözemeyenler büyücünün etkisinde kalabilmektedirler. Damatla gelin birbirlerine kavuştuklarında, onların akrabaları zaman içinde maksimum düğüm sayısını bağlamayı ve çözmeyi kural olarak başarırlar. Sadece düğümleri bağlamakla kalmazlar, inanışlarına göre genç evlileri kötü niyetlilerden korumak için çiviler de çakarlar. Son zamanlarda bu amaçla anahtar-kilit kullanılmaktadır. Damat geline nişan yüzüğünü taktığında gençlerin akrabaları ellerinde tuttıkları kapı kilidini kapatıp, düğünün ilk gecesinde gelini ziyaret ettiklerinde açmaktadırlar. Akrabaların bu tür çabalarının boşuna olmadığına ve kötü niyetli falcıların korkunç sonuçlar yapabileceklerine inanılmaktadır.⁶⁸²

Evlendikten sonra gençlerin çocuklarının olmamasının nedenini net olarak bilememekle birlikte, evli kişilerin çocuklarının olmamasını ve kısır kalmalarının nedenlerinin: Düşman diye bildikleri falcı veya üfürükçülerin düğümlerinin güçlü olduğundan ya da düğünde meydana gelen başka olumsuz bir durumdan kaynaklandığına inanılmıştır. Bundan dolayı akrabalar harekete geçerek, evliliğin üzerinden kırk gün geçmeden önce, düğünde halk tarafından tanınan genç üfürükçü bir kadının olup olmadığı öğrenilmektedir. Kısırlıktan kurtulmanın başka bir yolu ölüm konusu ile ilgilidir. Düğünün ilk gününde bir köylünün cenazesi defnedildikten sonra, sinagog yetkilisi (Şamaş) davet edilerek mezar açılmakta ve üç gün sonra kapatılmaktadır. Genellikle yakın akrabalar doğan çocuğun göbek kordonunun son kısmını ve bebeğin sünnet derisini kısır akrabalarına armağan ederler. Kısır olan kadın, göbek kordonunu kurutup ufaladıktan sonra suyla karıştırarak içer. Sünnet derisini ise yutması gerekmektedir. Dağ Yahudilerine göre bu eylemlerde önemli bir yaşam gücü bulunmaktadır. İnanılan büyülü ayinlerden birçoğu çocukların doğumu ve yetiştirilmeleri ile ilgilidir. Zor doğumlarda, doğum esnasında kadının yakın akrabaları kendi üzerlerindeki kıyafetleri ikiye bölerek taşa sarar ve sonra onları birbirine vururlar. Bu işlemin çocuğun rahat doğmasına ve annenin çok acı çekmemesine neden olacağına inanılmıştır.⁶⁸³

⁶⁸² Şamailova, *a.g.e.*, s. 132.

⁶⁸³ Şamailova, *a.g.e.*, s. 133.

Çocukların erken yaşta öldüğü veya sadece kız çocuğu doğuran aileler hahamların yardımına başvurarak gümüş yüzük toplarlar. Genellikle büyük ailelerden veya sadece erkeklerin bulunduğu ailelerden gümüş toplanır. Toplanan gümüşlerin üzerine Tevrat okunur ve kadın yüzüğü hayatı boyunca takar. Bir ailede daha önce doğan tüm çocuklar ölmüşse, doğacak çocuğu korumak için o çocuk bir beze sarılır ve akrabalarının önceden belirledikleri yere bırakılır. Daha sonra akrabalar çocuğu bırakılan yerden alırlar. Sonra çocuğun ailesi, çocuğu akrabalarından satın alarak ona, “bulunan veya kurucu (şende, ofdum)” gibi bir göbek adı verirler. Ayinin amacı, daha önce çocuklarını kaybeden ailelerin, kötü ruhlara bunu kanıtlaması ve artık cezalandırılmamayı istemeleridir.

Çocuk yedi yaşına geldiğinde bir merasim düzenlenir ve çocuğun tepesinde bir tutam saç (kyuk) bırakılarak geri kalanı tıraş edilir. Haham, misafirlerin huzurunda çocuğun saçından bir tutam keser ve kesilen kılların ağırlığına göre para ya da altın alır. Çocuk ilk yedi yıl içinde sağlıklı yaşarsa, kesilen saçlar Tanrı’ya şükür amacıyla Kudüs’e gönderilir. Çocuğun bebeklikten itibaren kulağına taktıkları küpeyi de çıkarırlar. Çünkü, o çocuğun kaderine müdahale etmek isteyen kötü ruh onu kız çocuğuyla karıştırır. Dağ Yahudileri üzeri kapalı boş bebek beşiğinin sallandırılmasının çocuğun ölümüne neden olabileceğine inanmışlardır. Beşiğe bir Tevrat kitabı, metal bir nesne veya bir sarımsak başlığı yerleştirilmektedir. Aynı şey çocuk evde yalnız bırakıldığı zamanda da yapılmaktadır. Böylece kötü ruhlar ondan uzak durmuş olur. Ancak, çocukların ve yetişkinlerin tırnaklarını ve saçlarını keserek dışarı atmaları doğru görülmemektedir. Çünkü kötü ruhların, tırnak ve saç artıklarını bulduklarında onu atan kişiye zarar verebileceğine inanılmıştır.⁶⁸⁴

3. Gök ve Doğa Olayları ile İlgili İnanışlar

Dağ Yahudileri herhangi bir kişinin parmağını gökyüzüne kaldırarak işaret etmesinin günah olduğunu düşünmüşlerdir. Bu davranış Tanrı’ya saygısızlık olarak görülmüştür. Ayrıca insanlar arasında herhangi bir kişiyi parmakla göstermek de saygısızlık olarak kabul edilmiştir. Dağ Yahudileri kaderleriyle ilgili hayati konularda, göklerin tanrısına yemin ederek düşmanlarına karşı beddualarda bulunmaktadırlar. Bedduaların göklerin tanrısına ulaştığına inanılmaktadır. Her insanın gökyüzünde bir

⁶⁸⁴ Şamailova, *a.g.e.*, s. 134.

çifti veya ona eşdeğer bir yıldızı olduğu varsayılmıştır. Ayrıca bir çocuk doğduğunda, gökte bir yıldızın doğduğuna, bir insan öldüğünde de bir yıldızın söndüğüne inanılmaktadır. Dağ Yahudileri doğa olaylarından korkar ve bu olaylara karşı saygılı davranırlar. Buna gök gürültüsü (pirengine) veya yıldırım (ataşzere) örneği verilebilir. İlbaharda gök gürültüsüyle yağın yağmur suyu kutsal kabul edilmektedir. Özellikle ilkbaharda yağın yağmur suyunun insanlara ve toprağa özel kuvvet, zarafet ve arınma sağlayarak insanı iyileştirdiği kanaati yaygındır. Buna inanan yetişkinler çocuklarının ilkbahar yağmuru altında çıplak olarak koşmalarına müsaade ederler. Ayrıca, ilk yağmuru suyunu toplayarak ayaklarını yıkamaktadırlar. Dağ Yahudileri, doğa güçlerinin normal hayatı etkilediği zaman (aşırı kuraklık, dolu, sık yağmur yağması) onları pasifleştirmek ve etki altına almak için çeşitli büyülü ayinlere başvurumaktadırlar. Bu ritüellerden birine “Gudil” denilmektedir. Gudil’in: Kuraklık sırasında iyi yağmur yağmasına neden olunması veya şiddetli yağmuru azaltılarak güneşli havaya dönüştürülmesi şeklinde iki anlamı vardır.

Dağ Yahudilerinin yaşadıkları bazı yerlerde, ağaç dallarından yapılan ve bebek giysileri giydirilen ve “Gudil” adı verilen figürü (bir nevi korkuluk gibi) taşıyan her Yahudinin evine uğrayan bir grup insanla yakın zamanlara kadar tören yapılmıştır. Gurubu karşılayan genç ve yaşlı kadınlar sevinç içerisinde dualar okuyarak topluluğun üzerine soğuk su serpmekte ve onlara hediyeler vermektedirler. Aynı zamanda ellerinde getirdikleri bebek figürünü suyla ıslatarak yeryüzüne yağmur indirilmesini istemişlerdir.

Gudil töreninde aktif rol alan kişi/kişiler genellikle toplumun fakir insanlarından oluşmaktadır. Bu kişi, tanınmaması için bazen yeşil ağaç dallarıyla kendini sarmakta ve kırmızı renklerle süslenmektedir. Özel süslenen kişi ve çevresindeki topluluk bu davranışlarıyla fazla yağmuru kesilerek güneş ışınlarının ve sıcaklığın gelmesini dilemekte ve şarkılarla güneşi çağırılmaktadırlar.⁶⁸⁵

4. Ateş Kültü ile İlgili İnanışlar

Ateş kültü, Dağ Yahudileri tarafından doğüstü güce sahip bir bolluk kaynağı ve aile ocağının koruyucusu olarak saygı görmektedir. Bir Dağ Yahudisi sözlerinin gerçek olduğuna karşısındakini inandırmak için kutsal saydığı yemini “bu ateşe ant içerim” sözü ile doğrulamaya çalışmaktadır. Muhtemelen bu inanç Yahudilere Zerdüştilik’ten

⁶⁸⁵ Şamailova, *a.g.e.*, ss. 135-136.

geçmiştir. Ateş kültü dünyanın pek çok halkında olduğu gibi Dağ Yahudilerinin düğün ve cenaze törenlerinde de önemli bir yere sahiptir. Her iki durumda da ateş, kötü ruhları uzaklaştıran temizleyici bir güçtür. Evinde vefat eden kişinin vefat ettiği odada mum, yıkandığı yerde de yedi gün ateş yakılmaktadır. Düğün alayı esnasında da meşaleler yakılmaktadır. Modern dönemde yeni evliler için düğün esnasında mumlar veya gaz lambası yakılarak taşınmaktadır.

Ateşle ilgili bazı kurallar çerçevesinde:

- Saçların ateşe atılarak yakılmamasına,
- Soğan kabukları şeytanın paraları olduğu için, ateşe atıldığı zaman ailenin fakirleşebileceğine,
- Ateşe ekmek atmanın körlüğe neden olabileceğine,
- Ateşe tükürmenin veya suyla söndürmenin doğru olmayacağına,
- Ev sahibi gaz lambasını söndürürken onu dikkatlice söndürmesi gerektiğine,
- Ocaktaki külleri alırken, ateşi kirletmemek için topluca alınmasının ve diğer çöplerle karıştırılmamasının gerektiğine inanılmaktadır.⁶⁸⁶

Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'daki Yahudi gençler, “şagime vassal (baharın mumu)” (Azerbaycan'da “hamiyasali”) olarak ifade edilen bahar bayramını (nevruz) kutlarlar. Gençler ateşin üzerinden atlayarak şarkılar söyler; şarkılarında kendilerini nazardan, hayvanlarını ölümlerden ve mahsullerini kuraklıktan koruması için ateşten temennide bulunurlar. Nevruz ateşleri bir önceki seneki harman yerinde yakılır ve baharın geldiği müjdelendir. Azerbaycan Dağ Yahudileri'nde, ateşin yakıldığı zamanla ilgili şöyle bir inanış vardır: Bahar gecesinde dünya üzerinde bulunan, Yahudileri sıkıntı ve başarısızlıkla karşı karşıya bırakan İsa Mesih'in ruhu, Yahudi yerleşim yerlerinde dolaşmaktadır. Yakılan ateş ise onu bu yerlerden uzaklaştırmaktadır. Ateşin çevresinde toplanan insanlar şu şarkıyı söylerler.⁶⁸⁷

Hemhasali Hemhasali

İmihiez kaekul vassami

⁶⁸⁶ Şamailova, *a.g.e.*, s. 136.

⁶⁸⁷ Şamailova, *a.g.e.*, s. 137.

Hemhasali Hemhasali

Gumur pasul emisami

Kostrı, Kostrı – vesnı verşına.

Kostrı, Kostrı: inovereç jivet lişı v etot god.

Bu şarkının sözleri Kafkasya bölgesinde konuşulan eski dillerin karışımından oluştuğu için kelime kelime anlaşılması zor gözükmektedir. Fakat genel olarak şarkı sözleriyle, ilkbaharın gelişiinden duydukları mutluluk, yaktıkları ateşin bahar ateşi olduğu, insanları olumsuz yönde etkileyen kötü ruhların ömrünün az olması düşüncesi vb. temenniler ifade edilmektedir.

5. Hayvan ve Kuşlarla İlgili İnanışlar

Dağ Yahudileri pek çok Kafkas halkının inanışlarında olduğu gibi köpeğin, ölen bir insanın sesini duyduğu için uluduğuna inanmışlardır. İnsanlar köpeklerin uluduğunu duydukları zaman hızlıca bıçak, makas veya keskin başka bir çelik aleti evin avlusuna batırmaktadırlar. Kötü ruhun, çelik ve demir aletlerden korktuğu için ev halkına zarar veremeyeceği inancı yaygındır.⁶⁸⁸

Mesela kırlangıçlar evlerin bacalarında ve damlarında yuva kurarak, ev sahiplerine sorun çıkarsa da onların yuvalarını dağıtmak veya onları öldürmek büyük bir günah sayılmaktadır. Eğer bir sonraki yıl bu kuşların yuvaları boş kalırsa, Yahudi aileler bela bekleme endişesi içerisine kapılırlar. Ancak Kırlangıç (Koena), yuvasına yerleşmişse başka bir yuvaya gitmez, eğer yeni bir yuvaya taşınmışsa eskisi yıkılmaktadır. Kırlangıç, Kafkasya Müslümanlarına göre Mekke'den gelen mukaddes bir kuş, Yahudilere göre de saygı duyulan (Horim) bir kuştur.⁶⁸⁹

Dağ Yahudileri güvercinlere özel ilgi gösteriyor, onları yalnızlık ve saflık sembolü olarak görüyor, fakat bunun nedenini pek açıklayamıyorlar. Yüzyıllardır beraber yaşadıkları Müslüman halkların bazılarının inanışlarında mevcut olan,

⁶⁸⁸ Anisimov, *a.g.e.*, s. 172.

⁶⁸⁹ Şamailova, *a.g.e.*, s. 138.

güvercinlerin kanatlarının yeraltı dünyasındaki sorgulama sırasında serin bir gölgelik oluşturduğu anlayışından etkilendikleri tahmin edilmektedir.⁶⁹⁰

6. Ağaç ve Bitkilerle İlgili İnanışlar

İnsanların yaşamında olumlu ya da olumsuz bir rol oynamasına bağlı olarak gıdaya ve ev ve ilaçlarda faydacı bir kaynak olarak kullanılan bitkilere çeşitli büyümlü özellikler verilmiştir. Mesela, çocuk ve kadın hastalıklarını iyileştirici özellikleri olan ceviz ağacı Dağ Yahudileri tarafından her zaman saygı görmüştür. Bir süre ceviz ağacının gölgesinde bulunan kişinin, yeryüzünün kutsal gücünü çekeceğine ve ağacın ürettiği enerjinin onu rahatsızlıklardan koruyacağına inanılmaktadır. Diğer taraftan ceviz ağacının dikilmesi teşvik edilmemiştir. Özellikle gün batımı ve gün doğumundan önce bir ağacın altında uyumak yasaklanmıştır. Halkın gözlemlerine göre, yıldırım daha çok ceviz ağacına düşmekte ve kötü korkuların sebebi olmaktadır. Ceviz ağaçlarının dallarında yerleşen zararlı ruhları kızdırmamak için kesilmeleri de uygun görülmemiştir.⁶⁹¹

Kızılçık ağacının da iyileştirici özelliklere sahip olduğu düşünülmektedir. Kötü gözlemlere ve nazara karşı koruyucu özelliği olan önemli bir ağaçtır. Tarım aletleri açısından dayanıklı olan kızılçık ağacının dikilmesi tanrısal bir eylem olarak görülmüştür. Kızılçık ağacının meyvelerinden yapılan takı ve muskalar Dağ Yahudileri arasında yaygın hale gelmiştir.⁶⁹²

Doğal özellikleriyle ünlü Kafkasya'da yaşayan Dağ Yahudilerinin yaygın inanışlarına göre yıldırım ve gök gürültüsüne direnç gösterebilecekleri ve hastalıklardan kurtulabilecekleri inancıyla kutsal yerleri ziyaret etmek gelenekseldir. Yüksek dağ zirvelerine, mağaralara ve insan yapımı türbe ve taş yapılara da saygı duyulmaktadır. Ortak anlayışa göre kutsal mekânlardan, dağlardaki çatlaklardan ve özel olarak kazılmış çukurların girişlerinden geçerek günahlardan arınılabileceğine inanılmaktadır. Görünmez ruhlardan rızasını kazanmak, bu yerlerdeki saygın (seçilmiş) kişilere pahalı hediyeler vermek ve bazı konularda fedakârlıklar yapmakla mümkündür. Kutsal mekânlardan alınan toprak da şifalı olarak kabul edilmekte, su ile karıştırılmakta ve

⁶⁹⁰ Şamailova, *a.g.e.*, s. 138.

⁶⁹¹ Şamailova, *a.g.e.*, s. 138.

⁶⁹² Şamailova, *a.g.e.*, s. 139.

hastaya iirilmektedir. İbadet objesi olarak görülen bazı taşlar, bir binanın cephesine özel işlemeli olarak muska gibi yerleştirilmektedir.⁶⁹³

⁶⁹³ şamailova, *a.g.e.*, s. 139.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN DAĞ YAHUDİLERİNİN SOSYAL VE KÜLTÜREL DURUMLARI

I. AZERBAYCAN DAĞ YAHUDİLERİNİN SOSYAL DURUMLARI

A. AZERBAYCAN DAĞ YAHUDİLERİNİN AİLE YAPISI

Azerbaycan Dağ Yahudilerinin etnografisi birçok konuda olduğu gibi, Kafkas halklarının gelenekleri ile de etkileşim içerisindedir. Tüm Kafkasya halkları gibi Dağ Yahudilerinde de “aile” kavramı: “Birincil aile”, “büyük aile” ve “geniş aile” şeklinde üç farklı boyuttan oluşmaktadır. “Birincil aile”, XIX. yüzyıldan günümüze kadar üç şekilde oluşmuştur. Bunlar toplumun pratik hayatında kaçırma, nişanlanma ve çöpçatanlık şeklinde gerçekleşmiştir. Evlenmek niyetiyle yapılan kaçırma olayları az olmakla beraber diğer evlenme şekilleri toplumun önemseydiği geleneklerdendir. Dağ Yahudileri evli erkeğe “tam adam” benzetmesi yaparken, bekâr kişiyi toplum içerisinde yeterli olarak görmemektedirler. Birincil aile olarak ifade ettiğimiz “aile” kavramı konumuz gereği detaylı araştırılırken diğer iki aile çeşidinden evlilik konuları içerisinde söz edilecektir.

Dağ Yahudileri, iyi bir insan olmanın gerekliliklerinden birinin evlilik olduğunu vurgulamakta, bekâr bir erkeğe olumsuz gözle bakmakta ve cahil birisi olarak görmektedirler. Eski zamanlarda bekâr bir Dağ Yahudisinin şapka giyme ve hançer kuşanmaya (bunlar Kafkas halklarının genel kültürüdür) layık olmadığını düşünmüşlerdir.⁶⁹⁴

1. Dağ Yahudilerinde Evlilik Merasimi (Hupa) ve Gelenekleri

Dağ Yahudileri evlilik konusunda genel Yahudi kurallarını dikkate almakla beraber yaşadıkları coğrafyanın sosyo-kültürel yapısından da ciddi anlamda etkilenmişlerdir.⁶⁹⁵ Eski zamanlardan itibaren Kırmızı Kasaba Dağ Yahudilerinin gençleri evlenmek istedikleri kızlarla daha önce zaman geçirmek gezmek (flört) vs. gibi ilişkiler içerisinde bulunmamışlardır. Dini kurallar ve aileler bu davranışlara şiddetle karşı çıkmıştır. Dağ Yahudilerinde erkeğin evleneceği kızı, daha çok velileri araştırıp

⁶⁹⁴ Anisimov, *a.g.m.*, s. 265.

⁶⁹⁵ İliya Anisimov, “Kavkazsiye yevrei-gorçı” *Sbornik materialov po etnografii, izdavaemy pri Daşkovskom etnografiçeskom muzey*, Moskova, 1888, C. III, s. 301.

seçtikten sonra erkeğin o kızı beğenip seçmesine müsaade ediliyordu.⁶⁹⁶ Damat adayının ailesi gelin seçiminde olumlu karar verdiklerinde, başka bir ifadeyle gelini beğendiklerinde isteklerini konuşmak için toplum tarafından tanınan bir aracıyı (ilıçı-çöpçatan” kızın ailesine göndermektedirler. Aracı, erkek tarafının kızı isteme konusunda çok ciddi olduklarını münasip bir şekilde ifade ettikten sonra, olumlu sonuç alınması için çaba göstermektedir.⁶⁹⁷

Kızın ailesi, aracı kişinin girişimlerinden sonra ikna olmuş olsalar bile, konuyu yakın akrabalarıyla istişare edeceklerini veya kızın yaşı küçükse ondan dolayı net cevap veremeyeceklerini söylemektedirler. Kızın babası, son sözünü damat tarafından gelecek seçkin temsilciye ve damadın akrabalarına söyleyeceğini belirtmektedir. Damadın ailesi, toplumda saygın birini temsilci seçerek akrabalarıyla beraber kız evine gider ve kız babasının kararını öğrenir. Damadın ailesi ve temsilci kişi kız evini, aracının kız babasıyla konuşmasından birkaç gün sonra tekrar ziyaret etmektedir. Her iki tarafın temsilcileri ve aileleri evlilik konusunda anlaştıklarında düğün harcamaları, erkek tarafın kız tarafına ödeyeceği ödenek (Hublari) konusunda anlaşmaya çalışmaktadırlar. Düğün harcamalarının dışındaki ödenekler para, mobilyalar (günümüzde beyaz eşya vb.), köylerde sığır, koyun vb. evcil hayvanlardan oluşmaktadır. Bu ödenekler damat adayının maddi durumu, kızın dış görünümü (güzelliği vb.), becerikliliği ve hamaratlığı gibi kişisel niteliklerine göre değişebilmektedir.⁶⁹⁸

Evlenecek kişiler maddi durum ve sosyal statü bakımından kendilerine yakın ailelerle akraba olmaya çalışmaktadırlar. Veliler öncelikle seçecekleri gelin adayının sağlıklı ve becerikli olmasına dikkat etmektedirler. Doğacak çocukların sağlıklı olması, ailede ev işlerinde ve diğer işlerde kocasına yardımcı olması buna bağlı olarak düşünülmüyordu. Alışılmış gelenek normları, kızın erkeklerle olan ilişkileri de dâhil olmak üzere, yerel ataerkil yaşam şartlarına uygun olarak bir dizi yasağa katı bir şekilde uymasını zorunlu kılmıştır.⁶⁹⁹ Kitâb-ı Mukaddes, evlenme konusunda bilgi vermemektedir. Ancak daha sonra Yahudi din adamı Rabbiler, evliliğin Rabbani dini kurallarına göre asgari yaşını kadınlar için 12 yıl 1 gün, erkekler için 13 yıl 1 gün olarak

⁶⁹⁶ Boris Simanduyev Yusifoviç, Kuba Şehri Kırmızı Kasaba Dağ Yahudileri Aksakallar Şurası Başkanı ve Eski Dini Cemaat Başkanı ile Röportajdan, (15.07.2019).

⁶⁹⁷ Mihayıl Matatoviç İhilov, *Gorskiye Yevrei Narodı Kavkaza*, T. 1, Moskova: İzdatelistvo AH SSSR, 1960, ss. 554-561.

⁶⁹⁸ İhilov, *Gorskiye Yevrei*, ss. 554-561.

⁶⁹⁹ Anisimov, *a.g.m.*, s. 301.

belirlemişlerdir.⁷⁰⁰ Anisimov, Dağ Yahudilerinin erken evlendiklerini ve evlenenlerin de çoğunlukla 15 yaşlarında çocuk sahibi olduklarını bildirmektedir.⁷⁰¹

Ünlü antropolog Samuel Vaysenberg (Samuel Abramovich Weissenberg), XIX. ve XX. yüzyıllarda diğer evli çiftlerin arasındaki yaş farkının oldukça fazla olmasına, bazen bunun 15, 20 ve hatta 25 yıl kadar olmasına rağmen, Dağ Yahudilerinin erken evliliğini vurgulamaktadır. Nitekim 1912 yılında, Azerbaycan'ın Kuba şehrinde bir Dağ Yahudi düğününe katıldığını ve gelinin 11 yaşında olduğunu yazmıştır.⁷⁰²

Bejanov, Oğuz şehrindeki gözlemlerine dayanarak, evlenecek kişilerin evlilik konusundaki fikirlerinin alındığını belirtmiştir. Kız daha önce evlenmişse veya 20 yaşın üzerindeyse rızası alınmış, evlilik için zorlanmamıştır. Ancak kız küçük olduğu zaman babasının kararına göre hareket edilmiştir. Yahudi kızların kapanma veya saklanma (sakınma) gibi durumları olmadığı için, genç erkekler kendilerine eş bulma konusunda zorluk çekmemişlerdir. Oğuz Yahudileri genellikle erken yaşlarda nişan yapmakta ve evlenmekteydiler.⁷⁰³ Oğuz'da bulunan Yahudi gençleri, bağımsızlıktan sonra İsrail'e, Rusya'ya vb. bölgelere göç ettiklerinden dolayı evlilik gelenekleri ile ilgili kaynak eserleri bulmak imkânsız olduğundan, yaptığımız saha araştırmalarındaki gözlemlerimizde edindiğimiz bilgilerin yeterli olmaması durumuyla karşılaştık.

Genç erkek, kızı beğendikten sonra yakın kişiler aracılığıyla iki gencin buluşup tanışmasına ortam hazırlanıyordu. Daha sonra erkek tarafı kız tarafına nişan getirerek sözleniyor ve kızın, nişan getiren erkek tarafından istenildiği topluma ilan ediliyordu. Günümüzde nikâh resmi kanunlar doğrultusunda devlet memuru tarafından kısıldığı gibi, Yahudi örf-âdetine göre Ravvin tarafından da dini nikâh kısılmaktadır. Düğün merasimine etraftan çok sayıda insan davet edilmektedir. Eskiden düğün merasimlerinde kadın ve erkekler ayrı yerlerde oturuyorlardı. Ancak şimdi kadın erkek karışık veya kendi aile ve akrabalarıyla beraber masa etrafında oturmaktadırlar.

⁷⁰⁰ Ronal de Vaux, *Yahudilikte Aile*, çev. Ahmet Güç, Bursa: Arasta Yayınları, 2003, s. 59.

⁷⁰¹ Anisimov, *a.g.m.*, s. 301.

⁷⁰² Samuel Vaysenberg, "İstoriçeskiye gnezda Kavkaza i Krıma (iz otçeta o letney poezdke 1912 god.)", *Sanpetersburg, Yevreyskaya Starina*, S. 1 (1913), s. 55.

⁷⁰³ Bejanov, *a.g.m.*, s. 121.

Düğünler genellikle Azerbaycan Halk Mahnıları (Türküleri) eşliğinde yapılmakta ve düğünlerde Azerbaycan milli mutfağına ait yemekler verilmektedir.⁷⁰⁴

Dağ Yahudilerinden evlenecek kişiler nikâh akdini kendi istekleri doğrultusunda (Dağ Yahudileri “Hupa” diyorlar) ya sinagogda ya da düğün salonunda yapmaktadırlar. Bu akit dini yükümlülük olarak gerçekleştirilmektedir. Bunun dışında Azerbaycan Cumhuriyeti’nin tüm vatandaşları gibi resmi nikâh akdi yaptırmaktadırlar.⁷⁰⁵ Nikâh akdi yapılırken de “ketuba” adı verilen kurala uymaktadırlar. Ketuba’da, eşlerden biri hastalandığında bir birilerine bakmaları, beraber yaşadıkları zaman içerisinde kazandıkları serveti boşandıkları zaman paylaşmaları, evlendikleri zaman kız evinin erkeğin evine getirdiği çeyizin kaydedilmesi gibi akit sözleşmesi hahamın, erkek ve kız tarafının ve şahitlerin eşliğinde yazılarak imzalanmaktadır. Bu evlilik sözleşmesi dini hüküm olarak kabul edilmekte, İsrail’deki mahkemeler de bu sözleşmeyi onaylamaktadır.⁷⁰⁶ Doğu Kafkasya’daki (Azerbaycan, Dağıstan) Yahudiler iki düğün yapmaktadırlar: ilki bütün ailenin ve damadın çok sayıda akrabasının da davet edildiği gelin evinde; ikincisi, ertesi gün damadın evinde (günümüzde daha çok düğün salonunda) bir düğün merasimi düzenlenmektedir. Düğün başlamadan önce gelin Mikve’ye⁷⁰⁷ götürülerek yıkanmakta, damat tarafından getirilen gelinlik kıyafetlerini giyerek düğüne hazırlanmaktadır. Daha sonra gelinle vedalaşırken, ayrılık gözyaşları ve sevinç kahkahaları atılmaktadır. Düğün salonunda veya düğün yapılan avluda düğün alayı başlar. Bu arada müzik, dans, meşaleler (rem ghul) vs. düğünün vazgeçilmezlerindedir. Damat alayı, erkek kardeşleri ve arkadaşlarıyla birlikte kendisi yönetir. Gelin örtü ile kapalı olarak akrabaların, kardeşlerin ve çok sayıdaki arkadaşının çevrelediği düğün alayını arkadan takip eder. Düğüne katılan arkadaş ve akrabalar, yanan mumlarla beraber, çeyiz olarak yatak çarşafı, yatak, yastıklar, ayna ve bir yanan lamba taşırlar. Çeyizde halı varsa o da taşınmaktadır. Damadın ebeveynleri, bir düğün alayı ile birlikte evin kapısında karşılanır.

⁷⁰⁴ Boris Simanduyev Yusifoviç, Guba Şehri Kırmızı Kasaba Dağ Yahudileri Aksakallar Şurası Başkanı ve Eski Dini Cemaat Başkanı ile Röportajdan, (15.07.2019).

⁷⁰⁵ Etibar Orucov, *Aile Ganunvericiliği ve Onun Tetbiği*, Bakı: Çinar-Çap, 2004, s. 7; Azerbaycan Respublikasının Aile Mecellesi, 1. Fesil, Aile Ganunvericiliği (Madde 1: Azerbaycan Respublikasının aile ganunvericiliği ve onun esasları), <http://www.e-qanun.az/code/10>, (20.10.2019).

⁷⁰⁶ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile Röportajdan, (17.06.2019).

⁷⁰⁷ Mikve, Yahudiliğe göre içine girilerek maddi ve manevi kirlerden temizlenmek için yapılmış ve içine su doldurulan bir nevi havuzdur. Doldurulan suyun doğal kaynaklardan olması önemlidir. Bkz: Aydın, “Mikve”, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, s. 502; Dağ Yahudilerinin kullandıkları Mikve’lerin suyu genellikle yağmur sularından oluşmaktadır.

Gelin baba evinden çıkarılırken, düğün alayındaki gençler tarafından kısa bir süre durdurularak, gelinin erkek kardeşlerinden sembolik bir miktar bahşiş (jilo vigirgo) aldıktan sonra gitmesine izin verilir. Damadın, elinde bir bardak bal ile sabırsızlıkla bekleyen annesi geline yaklaşır, parmaklarını balın içine batırır ve gelinin ağzına sokar, parmaklarını balın içine tekrar sokar ve gelini eve götürür. Gelin evin kapısına gelince sağ elinin parmaklarını balın içine batırır ve parmaklarını kapının pervazlarına veya üst çubuğuna sürerek, bu evin kendisi için mutluluk yuvası olmasını temenni eder.⁷⁰⁸

Gelin, evlendiği kişinin evinde kendileri için hazırlanan özel bir odada (Gugila) bekleyen arkadaşının⁷⁰⁹ yanına getirilir ve düğün gecesinden sonra yedi gün bu odada kalır. Düğünler, 9 Av ve Mayıs ayı hariç, istenilen zamanda yapılabilmektedir. Dağ Yahudilerinin, Şiilere göre özellikle Muharrem ayında düğün yapmanın yasak olduğunu bildikleri için onlardan izin aldıkları belirtilmiştir.⁷¹⁰

2. Hamilelik ve Doğum Dönemleri ile İlgili Halk İnanışları

Her toplumda olduğu gibi Dağ Yahudilerinde de bir kadının hamilelik dönemi ve çocuğun doğumu ile ilgili ritüel, gelenek ve inanışlar toplum kültürünün önemli bir parçası olmuştur. Çocukların doğumları ile ilgili yüzyıllar öncesine dayanan gelenekler muhafazakâr bir yaklaşımla korunarak günümüze kadar aktarılmaya çalışılmıştır. Çok çocuğu olan kadınlar Dağ Yahudileri ailelerinde için önemli bir değere sahip olup toplum tarafından da büyük saygı görüyorlardı. Kadının ilk çocuğunu doğurması, kocasının ailesindeki itibarını daha da güçlendiriyordu. Bir kadın uzun süre hamile kalamadığında, “kötü ruhların-şer kuvvetlerin” etkisinde kalmıştır suçlaması ile karşılaşacağına inanılıyordu. Uzun süre hamile kalamama durumlarında da çare için şifacılar ve çeşitli sihir araçlarına başvuruluyor veya bölgedeki hahamlar evlere davet edilerek dualar okutuluyordu. Hamile olan kadına saygı duymanın yanında, istediği her şeyin yerine getirilmesi de önem arz ediyordu. Dağ Yahudileri hamile kadının yapay kürtaj yaptırmasını günah olarak addediyor, fakat doğacak çocuğun sağlıklı ve güzel doğması için dini kurallara sıkı bir şekilde uymasının gerektiğini savunuyorlardı. Ayrıca hamile kadına, çocuğunun sağlıklı doğması için fiziksel ve zihinsel engelli insanlarla

⁷⁰⁸ Manonah, *a.g.e.*, s. 119

⁷⁰⁹ Yararlandığımız kaynakta belirtilen, gelin odasında bekleyen ve gelinin arkadaşlarından (evli olması şart) olan bayan kişinin işlevi ile ilgili açıklama yapılmamış olsa da, çok ihtimal zifaf gecesinde geline gerekli görülen bilgileri veren ve yapılacak işlemlerden sorumlu kişi olduğu kanaatidir.

⁷¹⁰ Dımışç, *a.g.e.*, s. 300.

karşılaşmamaya dikkat etmesi, cenaze törenlerine katılmaması ve toplum içerisinde kötü huylu olarak bilinen insanlara bir şeyler verip almaması öğütleniyordu. Aksi takdirde doğacak çocuğun bahsi geçen kişilere benzeyebileceğine inanılıyordu. Hamile kadının karşılaştığı diğer bir durum, gelen misafirlerin kişilerin eve büyü, sihir vb. ile ilgili nesnelere (iğne, küçük makas, iplik vb.) bırakmamasına özen göstermesiydi. Hatta kadınlar sihir, büyü ve benzeri eylemlerin etkisinden kurtulmak için büyü bozan “şifacı” kişileri ücret karşılığında evlerine davet ediyor ve varsa eve bırakılmış sihir nesnelere bulmasını istiyorlardı. Hamile kadının hastalanmasının, bahsi geçen sihir ve sihir malzemelerinin etkisiyle olabileceği kanaati oluştuğunda da evin tüm odaları bu maddelerden temizlenmesine çalışılıyordu. Arama neticesinde bulunan nesnelere hamile kadının kayınvalidesi tarafından kirli olarak bilinen yerlere atılıyordu. Hamile bir kadın temizlenmek için gittiği Mikve’den dönüşte bir hayvanla (at, eşek vb.) karşılaşırsa tekrar Mikve’ye dönerek temizlenmek durumundaydı. Temizlenmediğinde ise, doğacak çocuğun karşılaşılan hayvanlara bezeyebileceğine inanılıyordu.⁷¹¹

Dağ Yahudisi kadınlarının hamilelik döneminde saçlarını kesmemeleri öğütleniyor, aksi takdirde hastalanabilecekleri düşünülüyordu. Yeme içme ile ilgili olarak da tuzlu yiyecekler, sarımsak, biber yemeleri tavsiye edilmiyor (yenilmediğinde doğumun kolay olacağına inanılıyor), alkol almaları ise kesinlikle yasaktı. Dağ Yahudileri, bazı işaretlerin doğmamış çocuğun cinsiyetini belirleyici olduğuna inanmaktadırlar. Bundan dolayı, hamile bir kadın rüyasında bir kurt (gyurg) gördüyse, erkek çocuk olacağı, bir kurbağa (bakka) gördüğünde kız çocuğu olacağı inancındadırlar. Doğum sırasında, kadının kocası evde bulunmamalı (eski zamanlarda doğumların çoğu evde yapılmaktaydı), yakın akrabalarına gitmelidir. Doğum yapan kadının kocası ona bakmak ve her türlü yardımı sağlamak zorundadır. Ailede erkek çocuğun doğumu geleneksel olarak büyük bir sevinçle karşılanmakta, kız çocuğunun doğumu ise mutsuzluk alameti olarak kabul edilmektedir.⁷¹²

Dağ Yahudilerinden hamile kadınların bazı kurallara uymaları, özellikle karanlık bir odada yalnız kalmamaları, su bulunan yerlerden geçerken üzerine basmamaları ve su üstüne gitmemeleri gerektiği tembihlenmektedir.⁷¹³ Bunun nedeni, Dağ Yahudilerinin

⁷¹¹ Anisimov, *a.g.m.*, s. 311.

⁷¹² Anisimov, *a.g.m.*, s. 264.

⁷¹³ Bejanov, *a.g.e.*, s. 130.

halk inanışlarında yer alan, su üzerinde etkili olan ve özellikle hamile kadınlara olumsuz tesiri olabileceği düşünülen “Ser-Ovi” inancıdır. Bu inanç, başka bir şekilde ifade edilen Dedey-ol (veya Dedey-vo, voda-su “matı voda-suyun annesi”) efsanesi ile de ilişkilendirilmektedir. Toplum düşüncesinde olumsuz etkiye sahip olan bu varlık (inanışı), özellikle hamile veya doğum yapan kadınları kandırmakta ve onu yanlış işler yapmaya yöneltmektedir. Bundan dolayı Dağ Yahudileri, hamile veya doğum yapmış bir kadını odada yalnız bırakmamaktadırlar. Aksi takdirde Dedey-ol denen varlık kadının kuzeni suretinde ona yaklaşır ve özellikle iç organlarına (kalp, karaciğer ve akciğer) zarar verebilir.⁷¹⁴

Dağ Yahudileri düğünde genç evlilere çok erkek çocuk sahibi olmaları dileğinde bulunmaktadırlar. Bir çocuğun doğumu sırasında eve toplanan kadınlar tarafından büyüdü ayinler ve çeşitli eylemler icra edilmektedir. Yaptıkları bu eylemlerle, doğum esnasında kadının ağrılarının hafifleyeceğine ve doğumun sorunsuz sonuçlanacağına inanılmaktadır. Doğum yapan kadınları kötü ruhlardan (şer güçlerden, nazardan, büyüden vb.) korumak için yatağının başına metal nesnelere konulmaktadır. Doğum sancuları başladığında eve profesyonel ebe getirilmekte (gümünüzde bu uygulama devlet tarafından yasaklanmış olmasına rağmen, kısmen devam etmektedir), hamile kadın çocuğunu ayakta durarak, dizlerinin üzerinde oturarak veya uzanmış halde doğurmaktadır.⁷¹⁵ Doğum zor olduğu zaman, ebenin talebi üzerine kadınlardan biri mezarlığa gönderilerek yakın akrabalarından birinin mezarından toprak getirilmekte, suya karıştırılarak hamile kadına içirtilmektedir. Bu da etkili olmadığında, doğum yapan kadının annesi, dualar etmesi ve kızının acısını hafifletmesi için Tanrı’ya yalvaracak yetkili bir kişiyi (haham, hazan, molemed) sinagogdan çağtırmaktadır.⁷¹⁶

Kültürel etkileşim ve dünyevileşme, günümüz toplumlarında olduğu gibi, Dağ Yahudilerini, özellikle genç nesli her konuda olduğu gibi aile konusunda da ciddi anlamda etkilemiştir. Eski adet ve uygulamaların, büyüdü ayinlerin günümüz doğumları sırasında pek fazla görülmediği kanaati oluşmuştur. Doğumlar genellikle hastanelerde gerçekleştiği için geleneksel uygulamalar ve büyüdü ayinler zamanla ortadan kalkmıştır.

⁷¹⁴ Anisimov, *a.g.m.*, s. 213.

⁷¹⁵ İbrani kadınlarının doğum şekilleriyle ilgili bkz. Tekvin, 50/23; Çıkış, 1/16.

⁷¹⁶ Çerniy, *a.g.m.*, s. 40.

Ancak Kafkas aile kültüründe, toplumun yararına olacağı düşünülen çocukların eğitilmesi, büyüklere saygı vb. tüm gelenek ve görenekler korunarak aşılanmaktadır.

B. SÜNNET (BRİT MİLA, MİLAH-SÜNNET ANTLAŞMASI) TÖRENİ VE GELENEKLERİ

Yahudi bir ailede çocuğun doğumu büyük bir sevinç ve bayram havası içerisinde geçmektedir. Doğumdan hemen sonraki ikinci özel bir gün ve mutluluk kaynağı sünnet işlemidir. Sünnet, Hz. İbrahim'in Tanrı'yla antlaşmasının bir alameti olarak,⁷¹⁷ evlatları olan İsmail Oğulları⁷¹⁸ ve İsrail Oğulları⁷¹⁹ tarafından günümüze kadar devam ettirilmiştir. Sünnet işlemi, Yahudilik açısından önemli bir gelenek olduğu gibi Dağ Yahudileri açısından da kendine has gelenek ve törenleriyle kutsal bir uygulama, ve dini bir ritüel olarak görülmektedir. Dağ Yahudileri Tevrat'ın emirlerine bağlı kalarak çocuklarını doğumunun sekizinci gününde sünnet ettirmeye çalışmaktadırlar (şabat günü dâhil).⁷²⁰ Bununla beraber çevrelerindeki Müslümanların geleneklerinden etkilenerek çocuklarını 13 yaşına kadar sünnet ettirenler de bulunmaktadır.⁷²¹

Sünnet işleminden bir önceki gece ailede özel bir toplantı (Brit İshak) yapılmaktadır. Eğer çocukta herhangi bir fiziki hastalık varsa sünnet işlemi çocuk sağlığına kavuştuğunda yerine getirilmektedir. Mutluluk alameti sayılan sünnet töreni, sünnetin akabinde, dini ritüeller ve halk geleneklerine göre yapılmaktadır. Ancak, aileden bir kişi sünnetten hemen sonra vefat etmişse sünnet töreni daha sonraki günlere ertelenmektedir. Halk geleneğine göre Dağ Yahudisi bir çocuğun babası, akrabaları ve yakın çevresinden bazı kişiler çocuğa Tevrat'tan parçalar okumaktadırlar. Bu okumalar, çocuğun dünyaya gelmesinden dolayı Yaratan'ın emirleriyle ilgilenmekle ilişkilendirilmektedir. Sünnet öncesi gecede aileden herhangi bir kişinin Tevrat'ın emirlerini yeni bir yoruma tabi tutması ve haftalık okunacak bölüm hakkında yorum (hiduş) yapması sevap kabul edilmektedir. Çocuğu doğan kişi, mutluluk alameti olarak, bu gece sarhoş oluncaya kadar şarap içmekte, dünyadaki meyve veren ağaçları

⁷¹⁷ Tekvin, 17/10, 11.

⁷¹⁸ Tekvin, 17/23.

⁷¹⁹ Tekvin, 21/4.

⁷²⁰ Tekvin, 17/12, 13, Levililer, 12/3.

⁷²¹ Abramov, *a.g.e.*, s. 40.

kutsamaya çalışmaktadır. Eski zamanlardan beri devam eden bu gelenekler, günümüz yaşantısında zayıflamış olup sadece günlük tatil olarak kutlanmaktadır.⁷²²

Sünnet edilen çocuğun ailesi, sünneti gerçekleştiren kişinin (moel) sünnet konusunda uzman olması (diplomalı) yanında şabat ve kaşerut kurallarına hassasiyet gösteren bir Yahudi olmasına da dikkat etmektedir. Günümüzde Yahudi bir cerrah da sünnet işlemini gerçekleştirmektedir. Ancak onun kaşerut kurallarına uyması beklenmemektedir.⁷²³ Moel, çocuğu sünnet ettikten sonra ağzını çocuğun penisine dayayarak akan kanını emmekte, çocuğun penisine mikrop düşmemesi için şarapla ağzını ve çocuğun sünnet yerini temizlemektedir. Sünnet edilen mekânda en az on yetişkin Yahudi'nin bulunması gerekmektedir. Geleneğe göre çocuk, annesinin kucağından büyük annesine ve diğer akraba kadınlar aracılığıyla elden ele geçirilerek, çocuğu kucağında sünnet mekânına (sinagog, düğün salonu veya evde olabilir) getirecek büyük baba, amca veya saygın birine (kvatter) teslim edilmektedir. Çocuk sünnet edilen mekâna getirildiği zaman orada bulunanlar ayağa kalkarak “Baruh ha-ba!” sözünü yüksek sesle söylemektedirler. Tören esnasında, bir tanesi büyük olmak şartıyla birkaç küçük mum yakılmakta, kutsama için koşer şarap içilmekte ve aynı şarap, sünnet olan çocuğun dudaklarına sürülmektedir. Yahudi geleneğine göre törene Yahudi olmayanların davet edilmesi doğru kabul edilmemektedir. Ancak Dağ Yahudileri Kafkasya bölgesine yerleştikleri zamandan beri Brit Mila kurallarına (Mitsva) riayet etmelerine ve çocuklarına Yahudi isimleri vermelerine rağmen sünnet törenlerine Yahudi olmayan tanıdıklarını da davet etmektedirler.⁷²⁴ Eski zamanlarda sünnetler bazen evlerde, genellikle de sinagoglarda yapılmaktaydı. Ancak günümüzde çoğu sünnet işlemi ve töreni sinagoglarda yapılmaktadır. Sünnet işlemi, sünnet edilecek çocuk aileden saygın birinin kucağında, sinagogda bulunan Peygamber İlyas'ın tahtı (Sandak) olarak önem verilen özel bir koltukta oturtularak gerçekleştirilmektedir.⁷²⁵

Erkek çocuğun ismi sünnet yapıldıktan hemen sonra; kız çocuğunun ismi ise doğumundan sonra ilk şabat gününde sinagogda verilmektedir. Dağ Yahudileri çoğu zaman erkek çocuklarına, vefat eden büyük babalarının (babayhune-baba evde), kız

⁷²² Adam Davidov, *Mudretsi Kavkaza Povestvovaniye o mudreçah Kavkaza i tradiçii gorskih yevreyev*, s. 81.

⁷²³ Abramov, *a.g.e.*, ss. 213- 214.

⁷²⁴ Davidov, *a.g.e.*, s. 82.

⁷²⁵ Çerniy, *a.g.m.*, ss. 39-40.

çocuklarına büyükannelerinin (dedeyhune-anne evde)⁷²⁶ isimlerini veya Tevrat ve Talmut'ta geçen geleneksel isimleri (Abram, Moşe, Yehuda, Mişa, Yevdo, Benjamin, Tirza vb.) vermektedirler. Ayrıca çocuklara, Yahudi geleneklerinde yer alan isimlerden farklı olarak, yaşadıkları bölgelerdeki toplulukların isimlerini de vermektedirler. Bu isimler daha çok Azerbaycan Türkleri'nin verdiği (Telman, Tofig, Aydın, Yaşar vb.) isimlerle beraber, Rusların verdiği (Ruslan, Felix, Vadim, Viktor, Svetlana, Roza, Marina vb.) isimleri içermektedir. Aileler çocuklarına, izledikleri ya da okudukları kitaplardaki kahramanların veya başka halkların kahramanlarının isimlerini de verebilmektedirler. Çocuk, sünnet işleminden sonra kadınlara geri verilmekte, nazardan korunması ve karanlık güçlerin etkisinde kalmaması için yatağının baş tarafına Mezmurlar (Teilm) kitabından veya Tevrat'ın diğer bölümlerinden biri konulmaktadır.⁷²⁷

Dağ Yahudilerinde, sünnet törenine katılan kimselere çocuğun ailesi tarafından şarap, balık, et ve meyvelerden oluşan yemek (Mişpuha) vermek zorunlu bir gelenektir. Ayrıca çocuğun ailesinin, düğüne katılan erkeklere çorap ve cep mendili (bezden yapılmış), kadınlara ise başörtüsü hediye etmeleri geleneksel bir davranıştır.⁷²⁸ Çocuğun ailesi, törene katılanların dışında yakın dost ve akrabalarını da yemeğe davet etmektedir. Yemeğe davet edilenler eskiden yanlarında hediyeler getirirdi. Daha sonra bu hediyelerin yerini para almıştır. Davetliler çocuğun babasına veya sünnet edilen çocuğun eline (sünnet olmuş çocuğa para vermek âdeti Azerbaycan Türkleri'nde de mevcuttur) para vermektedirler. Brit Mila töreni, Sovyetler döneminde Komünist Partisi üyesi olan Dağ Yahudilerine yasaklandığı için bu töreni icra edemiyorlardı. Aşkenaz Yahudilerinin aksine, Dağ Yahudileri sünnet işlemi ve töreni gelenekleri doğrultusunda açık bir şekilde devam ettirmişlerdir.⁷²⁹ Sünnet olmamış birisi Yahudi sayılmamakta ve Yahudi aile kızının veya kız kardeşinin o kişiyle evlenmesine izin vermemektedir. Ancak Yahudi olmayan ve sünnet edilmiş bir erkekle evlenmesine nadir

⁷²⁶ Dağ Yahudileri çocuklarına büyük baba veya büyük annelerinin isimlerini vererek, onların ruhunun ve saygınlığının evde var olduğunu hatırlamaktadırlar.

⁷²⁷ Abramov, *a.g.e.*, s. 214.

⁷²⁸ Davidov, *a.g.e.*, s. 83.

⁷²⁹ Abramov, *a.g.e.*, ss. 215-215.

olarak mücadele edilmiştir. Pek çok aile, soylarının başka milletlerle karışmaması için buna da mücadele etmemiştir.⁷³⁰

C. ERGENLİK (BAR/BAT MİTZVAH) TÖRENİ VE GELENEKLERİ

Yahudi bir babanın çocukları için “Brit Mila’dan” sonraki ikinci bir dini görevi erkek ve kız çocukları için Bar Mitzvah (Ergenlik Kutlaması) yapmaktır. Bu kutlamalar erkek çocuğun 13 yaşının üzerinden bir gün geçmesi gerektiği, kız çocuğun ise 12 yaşının üzerinden bir gün geçmesi ile gerçekleşmektedir. Dağ Yahudi çocukları, Bolşevik ihtilalinden Sovyetlerin kurulmasına kadar, 13 yaşında sinagogdaki sabah ibadetlerine (Şaharit) katılarak “Tefilin” takmayı ve “Talit” örtmeyi dini sorumluluk olarak yerine getirmişlerdir. Ergenlik dönemini, “Tefilin” takarak kutsayan Yahudi genç, bununla yetişkin olduğunu ve sinagogda yetişkinlerle beraber ibadete katılma hakkına (Minyan’a) sahip bulunduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır.⁷³¹ Yahudi genç, Tefilin’i alına ve koluna bağladıktan sonra haham Tevrat’tan yüksek sesle pasajlar okumaya devam eder. Hahamın okuması ve duaları bittikten sonra genç erkekler Tefilin’i çıkararak, sinagogda özel bir yerde saklarlar.⁷³²

Dağ Yahudileri, diğer Sefarad Yahudilerinden farklı olarak, ayakta durarak Tefilin’i kafalarına ve kollarına sarmakta ve uç kısmını aşağıya doğru sarkıtmaktadırlar. Sefarad Yahudileri ise genellikle Tefilin’i oturarak uygulamakta ve uç tarafını elin içinde tutmaktadırlar. Sinagogda Tefilin uygulaması yapılırken, genç erkeğin yakın akrabaları tepsilerde (Tabago) yeni pişirilmiş tatlılar getirmektedirler. Geleneğe göre aynı günün akşamı, Dağ Yahudilerinin “küçük bir düğün” olarak gördüğü yemekli bir tören yapılmaktadır. Veliler, bununla çocuklarına son görevlerini yaptıklarını düşünmekte ve oğullarına, hayatlarında kendi ailelerine bakabilmeleri konusunda gerekli eğitimi vermeyi önemsemektedirler.⁷³³

Dağ Yahudileri genç kızlar için ergenlik kutlamalarını (Bat Mitzvah) sinagogun haricinde genellikle kendi evlerinde yapmışlardır. Günümüzde daha çok düğün salonlarında ve benzeri yerlerde şenlik türünde yapmaktadırlar. Geçmişten günümüze kadar devam ettirilen bu geleneğe, genç kızın annesi ve akrabası olan kadınlar, kızın

⁷³⁰ Manoah, *a.g.e.*, s. 113.

⁷³¹ Abramov, *a.g.e.*, s. 207; Mihail Elizarov, *Obşina Gorskikh Yevreyev Çeçni*, İzrail: İzdatelskiy Dom Mirvori, 2012, s. 65.

⁷³² Pinhasov vd., *a.g.e.*, s. 370.

⁷³³ Abramov, *a.g.e.*, s. 208.

becerikli yetişmesi için ev ekonomisinin yönetilmesini, yemek pişirmeyi, temizlik işlerini (kız köyde yaşıyorsa inek sağmak, tarla ve bahçede çiftçilik işleri, ev hayvanlarının yemlenmesi ve bakımı vb.) ve günlük dualar gibi önemli konuları öğretmeyi bir sorumluluk olarak görmüşlerdir. Gürcistan'da yaşayan Dağ Yahudileri bu uygulamadan farklı olarak kız çocuklarını bahsi geçen konularda eğitmek amacıyla ücretli uzman kişilere teslim etmektedirler.⁷³⁴

D. DAĞ YAHUDİLERİNDE CENAZE TÖRENLERİ VE GELENEKLERİ

Cenaze törenleri ve gelenekleri Dağ Yahudi yaşamının en muhafazakâr kısımlarından biridir. Bu geleneklerde Dağ Yahudilerinin kültürünün çeşitli yönleri ve yaşadıkları halkların kültürlerinden nasıl etkilendikleri ortaya konulmaktadır. Dağ Yahudilerinin cenaze törenlerinde Yahudi kuralları ile beraber bazı putperest inanışların etkisi de göze çarpmaktadır.⁷³⁵ Bu inanışlar daha çok beraber yaşadıkları Azerbaycan, Dargin, Kumuk, Lezgi ve diğer Dağıstan halkalarının karakteristik pagan ritüellerinin izlerini taşımaktadır.⁷³⁶

Bir Dağ Yahudisi hastalandığı ve yatağa düştüğü zaman yaşadığı bölgenin (şehir, kasaba, köy) yaşlı erkek ve kadınları tarafından sık sık ziyaret edilmektedir. Köylüler, ev halkıyla beraber hasta kişinin de ihtiyaçlarını gidermekte ve isteklerini yerine getirmektedirler. Bir, iki veya üç kişi gece gündüz sırayla hastanın yanında durarak bakımını yapmaktadırlar.⁷³⁷

Dağ Yahudilerinde ölüm hadisesi, birçok Kafkas halklarında olduğu gibi, son derece önemli bir hadise olarak kabul edilir. Bir erkek veya kadın vefat ettiği andan itibaren ölen kişinin evine insanlar toplanmaya başlar. Ölen kişiye karşı son görevlerini yerine getirmek üzere sadece akrabaları değil, çevredeki tüm insanlar da ölenin evine giderler. Çoğu zaman insanlar, ölüm hadisesinden dolayı işlerini bırakarak, esnaf dükkânlarını kapatarak bu merasime iştirak etme konusunda titizlik gösterirler. Ölümden hemen sonra, yas tutan ("yass") kadınlar ölen kişinin yattığı odaya girerek ağıt yakarlar. Özellikle ağıt yakma ve insanları ağlatma konusunda profesyonel olan bir kadın davet edilerek ev halkı daha da hüzünlendirilmeye çalışılır. Erkekler evin

⁷³⁴ Pinhasov vd., *a.g.e.*, s. 370.

⁷³⁵ Sergey Arutyunov, Ali Osmanov, Galina Sergeyeva, *Narodı Dagestana*, Moskova: Научное издание, 2002, s. 532.

⁷³⁶ Pinhasov vd., *a.g.e.*, s. 237.

⁷³⁷ Anisimov, *a.g.e.*, s. 165.

bahçesinde beklerken, kadınlar korkunç çığlıklar atar, yüzlerini tırmalar ve saçlarını-
başlarını yolarlar. Birkaç saat süren bu ağıt merasiminden sonra, ölen kişi evin
bahçesine çıkarılarak yere yatırılır. Ölüm hadisesi soğuk bir mevsimde gerçekleşmişse,
ölen kişi bahçedeki bir odaya yerleştirilir, etrafında mumlar yakılır ve haham onun
ruhunu sakinleştirmek için dualar ve Mezmurlar okumaya başlar.⁷³⁸ Dağ
Yahudilerinden bir kimse vefat ettiğinde, cenaze aynı gün defnedilmeye çalışılır. Ancak
herhangi bir sebepten dolayı defin işlemi gecikirse, vefat edenin ailesi, cenazenin
defnedildiği günden itibaren yedi gün yas tutar ve evden dışarı çıkmazlar.⁷³⁹

Bu arada gençlerden beş kişi mezarlığa giderek mezarı hazır hale getirirler, diğer
gençler ise yas evinde verilecek görevleri üstlenmek üzere ayakta üzüntülü bir vaziyette
beklerler.⁷⁴⁰ Cenaze erkek ise erkekler, kadınsa kadınlar tarafından yıkanır ve kadınların
diktiği tam kefen, gömlek, pantolon, eldiven ve başlık hazırlanır. Dikilen kıyafetler
cenazeye giydirilir ve sonra kefene sarılır.⁷⁴¹ Yıkama işlemi evin bahçesinde özel olarak
hazırlanan çadırda gerçekleştirilir. Cenaze yıkandıktan sonra, cenaze törenine hazır
olduğunda, bir sedyeye (tabut, mafa, nasılka vs. de denilmektedir) konulur ve yüksek
sesle ağlayan kadınların çığlıkları eşliğinde topluluk cenazeyi mezarlığa taşır. Ancak
kadınlar mezarlığa gitmeden yarı yoldan geri dönerler. Çünkü kadınların cenazeyi defin
etmek için mezarlığa gitmeleri doğru bulunmaz.⁷⁴² Özellikle kadınların yüksek sesle
çığlık atma, saçlarını yolma ve yüzlerini yırtma eylemleri ve benzeri adetlerin Tatar-
Moğol kabileleri ve Kafkas halklarından Dağ Yahudilerine geçtiği varsayılmaktadır.⁷⁴³
Topluluk ölen kişiyi mezarlığa götürürken yolda üç kez dururlar. Durdukları sırada
sedyeyi yere koyarlar ve bu esnada haham ölen kişi için bir dua okur. Sedyeyi taşıyanlar
her yirmi beş ila otuz adımda bir el değiştirirler. Cenazenin yakınlarından iki kişi
mezara indirilir ve ölünün yüzü doğuya doğru gelecek şekilde yatırılır.⁷⁴⁴

Dağ Yahudilerinde ölen kişiyi mezarlığa taşıyan sedye ile ilgili de ilginç inanışlar
mevcuttur. Sedyeler, ihtiyaç duyulduğunda bazı Yahudi köylerinden temin edilir.

⁷³⁸ Çerniy, *a.g.m.*, s. 24; Hananil Abramov, *a.g.e.*, s. 226.

⁷³⁹ Boris Simanduyev Yusifoviç, Guba Şehri Kırmızı Kasaba Dağ Yahudileri Aksakallar Şurası Başkanı ve Eski Dini Cemaat Başkanı ile röportajdan, (15.07.2019).

⁷⁴⁰ Dımşıç, *a.g.e.*, s. 300.

⁷⁴¹ Mihayıl İhilov, *Gorskiye yevrei "Narodi Dagestana"*, Moskova: İzdatelstva AN SSSR, 1955, s. 235.

⁷⁴² Yuriy Murzahanov, "Tradiçionniye pohoronniye obryadı gorskih yevreyev severnogo kavkazaa", *Kabardino-Balkarskaya, İstoriçeskiye nauki i arheologiya*, No: 5 (67) (2016), s. 140.

⁷⁴³ Pinhasov vd., *a.g.e.*, s. 238.

⁷⁴⁴ Anisimov, *a.g.e.*, ss. 306-310.

Bazılarında ise sedyeler korunarak saklanır. Sedyeye sahip olan köyler onu bir başkasıyla asla değiştirmezler ve bu gelenek eskiden beri devam ettirilmektedir. Sedyeye değiştirilirse bunun toplumun üzerine bir günah olarak yazılacağına inanılmaktadır. Ancak sedyeyi saklama âdetinin, ölümü durdurmak veya ölümden korkmadıklarına dair inanışlardan kaynaklandığı söylenmektedir.⁷⁴⁵

Haham, cenaze mezara konulmadan önce kısık bir sesle dua (Kadiş) okur (Aramice). Cenaze tabutsuz olarak mezara yatırılır, ölünün kafasının altına bir yastık konulur, sonra mezarın üstü tahtalarla örtülür. Daha sonra herkes en az bir avuç olmak üzere mezara toprak atar. İnsanlar mezarlıktan ayrılırken, son yolculukta olan kişiye döner, yerden çimleri koparıp omuzlarına alarak fırlatır ve şöyle derler: “Daha fazla ölüm olmasın!”.⁷⁴⁶ Böyle yaparak bir daha ölümün olmamasını temenni etmektedirler.

Bir Dağ Yahudisi vefat ettiğinde, onun için kazılan mezarın içi tuğla ile örülmektedir. Daha sonra yapılacak mezar taşı bu örgünün üzerine bina edilmektedir. Vefat eden kişi, yüzü Yeruslaim’e (kible) doğru çevrilerek yatırılmaktadır. Bazen mezarlıklarda yer bulunmadığı zaman boş bulunan bir yerde mezar kazılmakta, ancak mezar, konumu itibariyle vefat edeni kible olarak kabul ettikleri Yeruslaim istikametine gömecek durumda olmaktadır. Dağ Yahudileri, vefat eden kişiyi defnettikten sonra evde veya sinagogda yas merasimi başlar ve “ehsan yemeği” verilerek dualar okunur. Bakü’deki Avrupa Yahudileri ise ölen kişiyi defnettikten sonra mezarlıktan dağılmaktadırlar. Ölen kişi için yas tutmak veya “ehsan yemeği” vermek gibi adetleri yoktur.⁷⁴⁷

Cenazeden sonra mezarlıktan çıktıklarında, ölünün yakınları başsağlığı dileklerini kabul etmek için iki sıra halinde beklerler. Herkes ölen kişinin akrabalarını teselli etmeye çalışır ve cenaze evine girmeden önce üç kez ellerini suyla yıkarlar. Cenaze törenine iştirak edenlerin tamamı, “seudat avraa” adı verilen yemeğe katılır. Ölenin yas tutan komşu ve arkadaşları, ölenin yakınlarına hizmet etmek için, evlerinden yiyecek getirirler (seudat avraa). O günden itibaren, ölenlerin yakınlarının durumu - “Onen” (yas), “Abel” (yasta) olarak değişir ve onlar için “Ovil” ve İbranice’de “Shiva” (yedi) olarak adlandırılan yas dönemi başlar. Yedi gün süren yas merasiminden sonra, Dağ

⁷⁴⁵ Anisimov, *a.g.e.*, s. 314; Dımşıç, *a.g.e.*, s. 302.

⁷⁴⁶ Levi German, “Bit i nraı kubinskih yevreyev”, *Sang-Petersburg, Voshod*, S. 46, (1901), ss. 21-22.

⁷⁴⁷ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan, (17.06.2019).

Yahudilerine göre bir insanın ruhu cesedi bırakarak cennete uçar, fakat burada yedi gün geçmeden uyanmayacağına inanılır. Bu süre zarfında yas tutan bir kişi, cumartesi hariç tüm yas günleri boyunca evden dışarı çıkmaz; dua ederken evinde bir şey toplaması (minion), çamaşır yıkaması ve ütülmesi de (şivıa) yasaktır. Tüm vücut soğuk su ile dahi yıkanmaz, ancak eller, ayaklar ve yüz durulanabilir. Ayrıca yas tutan kişi tıraş olamaz, sakalını ve tırnaklarını kesemez, cinsel ilişkide bulunamaz, el sanatları vb. işler yapamaz. Ancak evde sırayla yemek hazırlayabilir. Hüzünlü evde ayna ve resimler de örtüyle kapatılır.⁷⁴⁸

Eğer bir kız kardeş vefat etmişse onun abileri, babası ve annesi yas tutar. Şayet baba veya anne vefat etmişse, vefat edenin çocukları yedi gün yas tutarlar.⁷⁴⁹ Yedinci günü kadınların da katılımıyla “hofti” denilen anma töreni düzenlenerek mezarlık ziyaret edilir,⁷⁵⁰ dualar okunur ve eve dönülerek evde veya avluda yemekli yas merasimi (ehsan) yapılır. Erkekler yedinci günden itibaren kendi işleriyle uğraşır, ancak kadınlar otuz gün boyunca yas tutmaya ve hüzünlü olmaya devam ederler. Otuz gün içerisinde başsağlığı için gelen kadınlarla evdeki kadınlar beraber ağlar, birbirlerine nasihatte bulunurlar. Otuz gün bittikten sonra erkeklerle kadınlar topluca mezarlığı ziyaret eder ve tekrar yemekli yas merasimi düzenlenir. Bu merasim vefat eden kişi için bir sene sonra tekrar edilir. Kişinin vefat ettiği günün tarihi, sonradan onu hatırlamak için kaydedilir ve sonraki senelerde, vefat edenlerin yakınları tarafından on-on beş kişilik yemekli merasim yapılır. Dağ Yahudileri bugüne (yadı küdur - hatırlama günü) derler. Eskiden yakın akrabalar kendi evlerinde yemek yaparak cuma akşamı ve cumartesi günü (şabat günü), vefat eden akrabalarının evine götürürlerdi. Kendi evlerinden götürdükleri yemekleri merasime uzaktan gelen insanlarla paylaşırlardı.⁷⁵¹

Ölen kişinin evi definden sonraki bütün hafta boyunca insanlarla dolup taşar. Vefat eden kişinin yattığı odaya sığacak kadar kadın ve kadınların yarısı kadar erkek topluca otururlar. Rivayete göre vefat eden kişinin ruhu evinden uzaklaştığını bütün hafta boyunca kabullenmez ve yas merasimi boyunca içinde yaşadığı evi ziyarete gelir. Bundan dolayı akrabaları, ölünün bulunduğu odanın köşesinde, bir hafta boyunca mum

⁷⁴⁸ Pinhasov vd., *a.g.e.*, s. 239.

⁷⁴⁹ Boris Simanduyev Yusifoviç, Guba Şehri Kırmızı Kasaba Dağ Yahudileri Aksakallar Şurası Başkanı ve Eski Dini Cemaat Başkanı ile röportajdan, (15.07.2019).

⁷⁵⁰ Pinhasov vd., *a.g.e.*, s. 239.

⁷⁵¹ Boris Simanduyev Yusifoviç, Guba Şehri Kırmızı Kasaba Dağ Yahudileri Aksakallar Şurası Başkanı ve Eski Dini Cemaat Başkanı ile röportajdan, (15.07.2019).

yakarlar. Erkekler sabah akşam Mezmurlar'dan, Mişna'dan ve Talmut'tan bölümler okurlar.⁷⁵² Ölen kişinin yakın akrabaları bir yıl boyunca yas tutarlar. Ayrıca düğün şenliklerine, çeşitli eğlencelere katılmazlar. Bir ay sonra, ölen kişinin anısına taziye merasimi (seimi) yapılır: doğum, ölüm tarihleri ve çalışmaları yazılı olan (dünyada ne işle uğraşmışsa) bir anıt heykeli (veya mezar taşı) dikilir.⁷⁵³

Ancak günümüzde cenaze sahibi kendi imkânlarıyla yemek vermektedir. Mahallelerde çadırlar kurularak, duruma göre iki yüz üç yüz insan toplanarak verilen yemeği (ehsan) yerler. Yas merasimlerinin yapıldığı çadırlarda din adamları (ravvin, hazan) bulunarak vefat eden kişi için Mezmurlar'dan bölümler okunur, dualar yapılır ve verilen yemekten onlar da yerler.⁷⁵⁴ Hemen hemen son yüzyıldan itibaren, yas merasiminde ev sahibinin taziyeye gelenlere yemek vermesi, vefat eden yakını için yapması gereken sorumluluklardan biri olarak benimsenmekte ve bu gelenek tüm Kafkasya halklarının çoğunu kapsamaktadır.

E. DAĞ YAHUDİLERİNİN MEZAR VE MEZARLIKLARI

1. Kuba ve Oğuz Yahudi Mezarlıkları

Kuba ve Oğuz şehirlerindeki Dağ Yahudilerinin mezarlıkları, toplumun yaşadıkları yerleşim yerlerine yakın bir tepe üzerinde yer almaktadır. Mezar taşları benzer şekillere, özellikle İbranice yazılı metinlere ve harflerin yazılışına sahip olup o bölgede bulunan Müslüman mezarlıklarındaki mezar taşları gibi dar, uzunlamasına dikey bir benzerlik göstermektedir. Bunlardan farklı olarak, Oğuz şehrindeki bazı eski mezar taşları yatay taş bloklar şeklindedir. Bazı mezarların baş taşının olmadığı veya baş taşlarındaki yazılar silindiği için doğum ve ölüm tarihleri gözükmemektedir. Mesela Kuba Şehri Kırmızı Kasaba'daki bir mezarlıkta bulunan en eski mezar taşları, 1807-1814 yıllarına kadar uzanmaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki diğer mezar taşları 1 m. yüksekliğinde dikdörtgen şeklindedir, üzerinde dekor yoktur. XIX. yüzyılın ortasından itibaren mezar taşları üzerine sade süslerin ve Davut Yıldızı görüntüsünün dekore edilmeye başlandığı tespit edilmiştir.⁷⁵⁵ Kafkasya bölgesi Dağ Yahudilerinin XIX. yüzyıl öncesine ait mezar ve mezarlıkları bulunmaktadır. Bu bölgelerdeki savaş ve

⁷⁵² Anisimov, *a.g.e.*, s. 310.

⁷⁵³ İhilov, *Gorskiye yevrei "Narodi Dagestana"*, s. 558.

⁷⁵⁴ Boris Simanduyev Yusifoviç, Guba Şehri Kırmızı Kasaba Dağ Yahudileri Aksakallar Şurası Başkanı ve Eski Dini Cemaat Başkanı ile röportajdan, (15.07.2019).

⁷⁵⁵ Şamailova, *a.g.e.*, s. 153.

yıkımlar eski mezarların günümüze kadar gelmesine engel olmuştur. Timur ve Nadir Şah'ın bu bölgelere yaptığı hücumlar özellikle tarihi mekânların ortadan kalkmasına neden olmuştur. Bazı mezar taşlarındaki yazılar veya yarı silik haldeki tarihler, onların daha önceki yüzyıllara ait olduklarını göstermektedir.⁷⁵⁶ Özellikle Kafkasya Yahudilerine ait yazıtların hemen hemen çoğu mezar taşlarından oluşmaktadır.⁷⁵⁷

Feth Ali Han'ın, Dağ Yahudilerini Kırmızı Kasaba'ya yerleştireşinden itibaren ilk on veya on beş yıl boyunca halk ölülerini daha önce geldikleri bölgelerde (Derbent ve civarı) bulunan köylerdeki eski mezarlıklarına götürmüşlerdir. Dolayısıyla günümüzdeki Derbent Yahudi mezarlığındaki mezarlar, Feth Ali Han zamanından (1804) önceki tarihlere tekabül etmektedir.⁷⁵⁸

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Dağ Yahudilerinin mezarlıklarında lahitler veya "türbeler"e (kümbet-kümbez) benzeyen yeni ve anıtsal bir mezar türü göze çarpmaktadır. Kuba'daki bazı mezar taşları birkaç katmandan oluşmuş olup mezarların üzerinde çatılar yaptırılmıştır. XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarından beri mezarların üzerinde daha çok Davut Yıldızı, Açık Kitap, din adamlarının dünyadaki konumunu anlatan görüntü, Müslümanların hilali, bazı süs eşyalarının ve sekiz ayaklı şamdanın görüntüleri öne çıkmıştır.⁷⁵⁹

Eski mezar taşlarının hemen hemen hepsinin üzerindeki yazıların metni derinlemesine kare yazı tipindedir. Mezar taşları üzerindeki yazılarda bazı edebi ifadelerin, şiirlerin, ağıtların ve ölen kişi hakkındaki övgülerin yansımaları görmek mümkündür. Mezar taşları üzerinde yer alan ifadelerde "dosdoğru insan", "cömert ve dürüst", "saygın", "sonsuz dünyaya yolculuk yaptı" gibi sözlerle beraber, kişinin adı-soyadı, doğum ve ölüm tarihleri yer almaktadır. Bazen, ölüme neden olan olay bile: "Bir kâfir soyguncusu tarafından öldürüldü" vb. ifadelerde yer almıştır.⁷⁶⁰

Günümüzde Kırmızı Kasaba'da iki Dağ Yahudi mezarlığında görev yapan bekçiler vardır. Bekçiler mezarlığın temizlenmesinden, gerektiğinde mezar

⁷⁵⁶ G, S. Sosunov, "Pamyatniki kulturu Gorskih Yevreyev v Dagestane i Azerbaydjane", *Materiali mejdunarodnogo nauçnogo simpoziuma "Gorskiye Yevreyi Kavkaza"*, Baku-Kuba-Krasnaya Sloboda: Elm Neşriyyatı, 2002, s. 158; David, *İstoriya Yevrey na Kavkaza*, 1. C, ss. 88, 92; Anisimov, *a.g.e.*, s. 23.

⁷⁵⁷ David, *İstoriya Yevrey na Kavkaza*, C. 1, s. 537.

⁷⁵⁸ Manoah, *a.g.e.*, s. 8; David, *İstoriya Yevrey na Kavkaza*, C. 1, s. 160.

⁷⁵⁹ Şamailova, *a.g.e.*, s. 154.

⁷⁶⁰ Şamailova, *a.g.e.*, s. 155.

kazılmasından ve mezarlığın korunmasından sorumludurlar. Görülen işler karşılığındaki maaşları Kırmızı Kasaba Dağ Yahudileri cemaatinin bütçesinden ödenmektedir.⁷⁶¹

2. Bağımsızlıktan Sonra Mezar ve Mezarlıklar

Bakü'de eski ve yeni olmak üzere iki mezarlık bulunmaktadır. Eski mezarlıktaki en eski mezar taşları 1883 yılına kadar uzanmaktadır. Bakü Dağ Yahudilerinin eski mezarlarında çok fazla mimari tarz veya estetik yapı görülmemektedir.⁷⁶² Bakü şehri dışında, Kuba şehrinde iki, Oğuz şehrinde bir, Göyçay şehrinin Mücü-Haftaran köyünde ise eski mezarlıklar bulunmaktadır. Tüm mezarlıklar her şehrin valiliğinin kontrolünde olup valilik tarafından her mezarlığa bekçi, mezar kazıcılar ve temizlik işlerinden sorumlu görevliler tayin edilmektedir. Görevlilerin maaşları bazı yerlerde valilikler veya cemaat tarafından ödenmektedir. Bakü Şehri Yasamal ilçesindeki eski mezarlıkta Bakü Dağ Yahudilerine ait beş binden fazla mezar mevcuttur. Yeni mezarlık ise Bakü'de Kurt Kapısı denilen bölgede bulunmaktadır. Mezarlığın içerisinde, 2018 yılından beri gasilhane, morg ve dua yeri mevcuttur. Vefat eden kişi, 2018 yılına kadar kendi evinde yıkanıyordu. Mezarlıktaki gasilhanede, ölüyü yıkayan görevliden başka, vefat edenin yakınlarından biri yıkama ve kefenleme işlemlerinde yardımcı olmaktadır. Eğer kişi cuma akşamı veya cumartesi günü vefat etmişse, morgda bekletilerek şabat gününden sonra defnedilmektedir. Ölen kişi, yıkama ve kefenleme işlemlerinden ve mezarlığın içerisinde bulunan yüz elli kişilik dua mekânında topluca dua edildikten sonra defnedilmektedir.⁷⁶³

Azerbaycan Dağ Yahudilerine ait mezarlıkları, Azerbaycan'dan ve diğer ülkelerden gelen misafirler aktif olarak ziyaret etmektedirler.⁷⁶⁴ Kuba ve Oğuz şehirlerinde olduğu gibi Bakü şehrinde de tarihi mezarlıklar vardır. Yahudi mezarlıkları şehir valiliklerinin ve Dağ Yahudi cemaatinin sürekli kontrolü ve denetimi altındadır. Bunlara rağmen mezarlıkların korunması, temizlenmesi, defin vs. işlemlerin yapılması için Dağ Yahudilerinin oluşturduğu hayır kurumlarının desteği her zaman devam etmektedir. Bu hayır kurumlarından olan STMEGI Mountain Jews Charity Fund⁷⁶⁵,

⁷⁶¹ Boris Simanduyev Yusifoviç, Guba Şehri Kırmızı Kasaba Dağ Yahudileri Aksakallar Şurası Başkanı ve Eski Dini Cemaat Başkanı ile röportajdan, (15.07.2019).

⁷⁶² David, *İstoriya Yevrey na Kavkaza*, C. 1, s. 551.

⁷⁶³ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan, (17.06.2019).

⁷⁶⁴ Anisimov, *a.g.e.*, s. 41.

⁷⁶⁵ Mejdunarodniy Blagotvoritelniy Fond STMEGI, <https://stmegi.com/fund/>, (24.11.2019).

mezarlıkların ihtiyaçlarının giderilmesinde sürekli olarak maddi destekte bulunmaktadır. Bakü Yasamal İlçesindeki Dağ Yahudi Mezarlığının senelik temizlik ve peyzaj hizmetleri, STMEGİ derneğinin girişimleri neticesinde, Yasamal İlçesi Konut ve Toplumsal Hizmetler Birliği çalışanları tarafından yapılmaktadır. Dağ Yahudileri, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazandığı zamana kadar mezarlıklarının temizlik ve korunması konusunda Aşkenazlar kadar hassas davranmamışlardır. Nitekim Azerbaycan'ın Oğuz Şehrindeki Dağ Yahudilerinin eski mezarlıkları ormanla kaplanmış, tüm mezar taşları kayan topraklar ve ağaç kökleri tarafından tahrip edilmiştir.⁷⁶⁶ Ancak bağımsızlıktan sonra, Dağ Yahudilerinin Moskova'da bulunan SİTMEGİ Derneğinin girişimleri ve Azerbaycan devletinin desteği neticesinde mezarlıkların her türlü ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır.⁷⁶⁷

Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra Müslüman mezarlıklarında olduğu gibi Dağ Yahudilerinin mezarlıklarında da mimari açıdan modernleşme, mezar taşlarının çeşitli mermer vb. madenlerden yapılışı ve vefat eden kişinin fotoğrafının mezar taşında bulunması dikkat çekmektedir. Bu değişimler her ne kadar Yahudi dini geleneklerine aykırı olsa da, neticede sosyo-kültürel etkiyi ve bölgesel uygulamaları Dağ Yahudi mezarlarında görmek mümkündür. Özellikle mezarların temizlenmesi, vefat edenlerin mezarlıklardaki bir düzene tabi olarak defnedilmesi, aile mezarlarının çit ile çevrilmesi vs. gelenek halini almıştır.⁷⁶⁸

F. DAĞ YAHUDİLERİNİN SİNAGOGLARI

Günümüze kadar sinagog, Dağ Yahudilerinin toplumsal ve dinî yaşamlarının odak noktası olmuştur. Mesela XIX. yüzyılda Kafkasya'da 43 sinagog ve 48 haham bulunmaktaydı. Bu hahamlardan biri Merkezi Kafkasya topluluklarından, diğeri de Kuzey Kafkasya topluluklarından sorumluydu.⁷⁶⁹ Sinagoglar ve ritüellerle ilgili eşyalar, Sefarad topluluklarının karakteristik özelliklerini yansıtmaktadır. Tüm Yahudiler aynı şabat kurallarına uymaktadırlar. Bir sinagog hizmetçisi, cuma günü günbatımında şabatın gelişini ilan eder. Şabat girmeden önce lambayı yakar, çünkü cumartesinin

⁷⁶⁶ Dımşıç, *a.g.e.*, s. 310.

⁷⁶⁷ Press-služba STMEGİ, "Po iniçiativye Fonda STMEGİ blagoustroyeno bakinskoye yevreyskoye kladbişe", *STMEGİ*, <https://stmegi.com/fund/posts/74089/po-initiative-fonda-stmegi-blagoustroeno-bakinskoe-evreyskoe-kladbishche/>, (24.11.2019).

⁷⁶⁸ Dımşıç, *a.g.e.*, s. 311.

⁷⁶⁹ Anisimov, *a.g.e.*, s. 229-230.

(şabat) başlamasıyla birlikte ateşe dokunmak yasaktır. Bu günde yenilecek olan yiyecekler de önceden hazırlanır ve soğuk olarak yenir. Genel olarak cumartesi günü iş yapmak yasaktır. Kafkasya'daki Yahudilerin çoğu sinagogları ziyaret ederler. Sefarad toplumunda, sinagogda görevli din adamına “haham” denilmektedir. Aynı zamanda, sinagolarda ibadetleri icra eden, duaları okuyan bir de hazan bulunmaktadır. Ayrıca hazan, “Şoyheta” olarak bilinen hayvanların ve kuşların kesim görevini yerine getirir. Hahamlar birer Yahudi şeriat kuralları öğretmeni olarak (Melamed), Yahudi çocukları için dini bir ilköğretim okulu başkanlarıdır ve erkek çocuklarının sünnet işlemini de gerçekleştirirler (Milo). Hahamlar, cenaze defin işlemlerini ve düğün törenlerini yönettikleri ve Yahudi cemaatinin temsilcileri oldukları için Dağ Yahudileri kendilerine saygı duyarlar.⁷⁷⁰

1. Bakü Dağ Yahudilerinin Sinagog Faaliyetleri

Anlatılanlara göre, Bakü Dağ Yahudilerinin sinagogunda 8 yıldan beri her gün üç kez, iki vakitte ibadetler icra edilmektedir. İbadetler sabah saat 9.00'da, öğlen ibadeti de akşam ile birleştirilerek akşam vakti yapılmaktadır. Çoğu kişi öğlen vakti işte olduğu için öğlen ibadeti akşama doğru yerine getirilebilmektedir. Diğer Yahudi mezheplerinde olduğu gibi her hafta sinagogda cumartesi (şabat) ibadeti yapılmaktadır. Günlük ve haftalık ibadetlerde en az on kişinin bulunması şarttır. On kişi toplanmadığı takdirde cemaatle ibadet iptal edilmektedir. Her gün sabah ibadetinden sonra verilen kahvaltı, şabat günü verilen yemek ve bayram günlerinde verilen ziyafetlerin bedeli Cemaat Başkanlığının bütçesinden karşılanmaktadır. Her gün ve şabat günü, ibadete gelen otuz civarında insana kahvaltı verilmekte ve ibadete katılanlara her ay maaş bağlanmaktadır. Sinagogda cumartesi ve bayram günlerinde ziyafet sofraları açılmaktadır. Roş Ha Şana bayramında ihtiyaç sahibi üç yüz civarında Yahudi ailesine erzak kolisi verilmektedir. Her kolide iki adet koşer tavuk, iki kilo pirinç, yağ, bal, yumurta, elma, çay, küp şeker, bayram mumu ve ekmeği bulunmaktadır.

Bakü Dağ Yahudileri cemaatinin on beş bin civarında üyesi vardır. Yardıma muhtaç fakir kimselerin cenaze merasimleri ve verilen yemek Cemaat Başkanlığı tarafından desteklenerek organize edilmektedir. Ayrıca cemaate üye olan kişilerin düğün ve sünnet merasimleri de sinagoga üye kişiler tarafından icra edilmektedir. Bakü

⁷⁷⁰ Çerniy, *a.g.e.*, s. 6; Bejanov, *a.g.e.*, s. 112

Dağ Yahudi Cemaati mali yönden Azerbaycan devleti tarafından da desteklenmektedir.⁷⁷¹ Ayrıca cemaat bünyesinde bulunan sinagogun sadaka kutusuna yardımlar atılmakta, cemaat başkanına fatura karşılığında yardımlar, zekâtlar vs. verilmektedir. Cemaate bağlı ve maddi-manevi meseleleri gözlemleyen teftiş kurulu vardır. Teftiş kurulu yapılan yardım ve desteklerin miktarını belirleme ve harcamaları kontrol etme konusunda heyet halinde çalışmaktadırlar. Sinagog çalışanları, sinagogun bütçesinden temin edilmek suretiyle, her hafta cuma günü Dağ Yahudi Cemaati üyelerine ücretsiz Şabat Ekmeği dağıtmaktadırlar. Cemaat Başkanlığı, toplu merasim ve bayramlarda yapılan yardımlardan başka hastane, ilaç vs. masrafların ödenmesi konusunda ferdi yardımlar da yapmaktadır.⁷⁷² Dağ Yahudileri, yardımlaşma konusunda diğer Yahudilere nazaran daha sistematik çalışmakta ve daha çok insana ulaşmayı hedeflemektedirler.

2. Bakü Dağ Yahudileri Cemaat Başkanlığının Görevleri

Dağ Yahudileri Cemaati (Azerbaycan'da İcma denilmektedir), Azerbaycan toplumunun sosyal ve siyasi hayatında önemli bir yere sahiptir. Cemaat Başkanı, öncelikle günlük ve haftalık ibadetlerin zamanında yapılmasını organize etmektedir. Sonra Dağ Yahudi toplumunun örf ve adetlerinin yaşanarak devam ettirilmesine, bunlarla ilgili merasimlerin düzenlenmesine, folklorun gelişmesine, sosyal ve kültürel yöndeki çalışmalara katkı sağlamaktadır. Cemaat Başkanlığı, her bir cemaat üyesi için kurumsal olarak sorumluluk taşımaktadır. Dağ Yahudileri Cemaati, Azerbaycan'ın ulusal ve uluslararası problemlerini dünyadaki uluslararası teşkilat ve kurumlarda gündeme getirerek çözüm yollarının bulunması konusunda da çaba göstermektedir. Özellikle Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin Ermenistan tarafından işgal edilmesinden sonra, Azerbaycan devletinin tüm halklara ve dinlere karşı toleranslı (kapsayıcı) bir politika yürütmesini desteklemekte ve bunu yaygınlaştırmaya çalışmaktadır. Nitekim Dağ Yahudileri Başkanı Milih Yevdayev'in, ABD'nin Kaliforniya eyaleti Los Angeles şehrinde yayınlanan "Jews Journal" dergisinde Azerbaycan'la ilgili makaleleri yayınlanmıştır. Her yıl devlet başkanının fermanıyla Dağ Yahudileri Cemaati Başkanlığına maddi destekler sağlanmaktadır. 2019 yılından itibaren Bakü Dağ Yahudi

⁷⁷¹ Azerbaycan'da dini kurumlara mali yardımın gösterilmesi hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının Serencamı (11.06.2018), <https://president.az/articles/29031>, (24.11.2019).

⁷⁷² Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan, (12.06.2019).

Cemaatine ait sinagogun yanında Yahudi Medeniyet Merkezi binasının yapılması esnasında arsa ve gerekli işlemler için de ferman verilmiştir.⁷⁷³

3. Bakü Dağ Yahudileri Başkanlığı Çalışanları ve Faaliyetleri

Bakü Dağ Yahudileri Cemaat Başkanı Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Baş Hahamı Abraham Yakuboviç, Milih Yevdayevin sekreteri, cemaat binasında verilen yemekleri yapan iki aşçı, bir şamaş (sofranın kurulmasını, toplanmasını ve merasimi organize eden kişi), bir teknik eleman, bir kütüphaneci bulunmaktadır. Bu çalışanlar cemaat başkanlığı tarafından maaşa bağlanmıştır. Ayrıca sinagogda merasim düzenleyen kişiler durumlarına göre çalışanlara maddi yardım yapmaktadırlar. Bu kişilerin çalışanlara kişisel olarak yardımda bulunmasına sinagog yönetimi karışmamaktadır. Ancak, çalışanların veya ihtiyaç sahibi insanların birilerinden yardım istemesi doğru görülmemektedir. Fakat yardım eden kişi kendi isteği ile yardımda bulunduğu takdirde bu yardım kabul edilmektedir. Sinagoga mum, kırmızı bant veya her hangi bir gerekli malzeme yardımsever insanlar tarafından bağışlandığında, yönetim onları sinagoga üye olan kişilere ücretsiz vermektedir.

Sinagog tarafından dağıtılan mumlardan bazıları tam bir gün boyu yanmaktadır. Vefat eden kişinin ailesi, öleni anma gününde mumu yakmaktadır. Mum yakıldığında ölenin ruhunun yükseklere çıkacağına inanılmaktadır.⁷⁷⁴

G. DAĞ YAHUDİLERİNİN BAĞIMSIZLIKTAN SONRAKİ SOSYAL VE KÜLTÜREL FAALİYETLERİ

1. Dağ Yahudilerinin Basın-Yayın Faaliyetleri

Dağ Yahudileri Çarlık Rusyası'nın son dönemlerinden itibaren ve daha sonra Sovyetler döneminde siyasi, ideolojik, sosyo-kültürel vb. alanlarda çeşitli gazete, dergi ve bültenler yayınlamışlardır.⁷⁷⁵ Yayınlara bakıldığında, birlikte yaşadıkları azınlık topluluklara nazaran aktif olmakla beraber kendilerini her alanda ispatlama bilinciyle hareket etmişlerdir. Özellikle Azerbaycan'da yaşayan Dağ Yahudileri mensubiyet olarak Yahudi olmalarına rağmen, düşünce ve kültürel bağlamda kendilerinin Kafkasyalı olduklarını her alanda vurgulamaya çalışmışlardır. Basın-yayın

⁷⁷³ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan, (12.06.2019).

⁷⁷⁴ Milih Yevdayev, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan, (12.06.2019).

⁷⁷⁵ Frida Borisovna Yusufova, *Meterialı i dokladi naučno-praktičeskoj konferençii o sredstvax massovoy informaçii gorskih yevreyev: gazeti, jurnali, vestniki, alımanahı, internet portalısaytı vseh let 1919-2019*, İsrail: City Print, 2019, ss. 6-16.

faaliyetlerinde diğerk Yahudi gruplarından farklı olarak Yahudi olmayan topluluklardan kendilerini üstün görme gibi bir anlayış yanılığısı içerisinde görmediklerini söyleyebiliriz.

Tez konumuz gereğı, Çarlık ve Sovyetler dönemindeki basın-yayın faaliyetleri hakkında bilgi vermek yerine, Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra günümüze kadar faaliyet gösteren örgütler, gazeteler, dergi ve bültenlerin tarihleri, içerik ve amaçları hakkında bilgiler verilmeye çalışılacaktır. Aktif faaliyette bulunan örgütler Azerbaycan Devleti resmi makamlarının izni ve kayda alınmaları sonucunda faaliyetlerine başlamışlardır.⁷⁷⁶ Bu kulüplerden bazıları aşağıdaki şekildedir.

a. Alef Kulübü

Alef kulübü, Bakü'de, genç Yahudilerin girişimleri ile Sovyetler döneminin sonlarına doğru faaliyete başlamıştır. Kulüp özellikle eğitim faaliyetleri başlatarak İbranice, İngilizce, Yahudi Tarihi ve Kültürü, Müzik Kursları ve tatillerde çocuklar için gezi programları düzenlemiştir. Bahsi geçen programlardan 2300 çocuk ve 400 yetişkin yararlanmıştır. Kulüp ayrıca 1992 yılında kurulan Büyük Vatanseverlik Savaşı (1941-1945) Gazileri Komitesi, Yahudi Partizanları vb. üyelerini toplayarak faaliyetleri içerisine dâhil etmeye çalışmıştır. Alef kulübünün faaliyetleri ekonomik nedenlerden dolayı 1999 yılında sona ermiştir.⁷⁷⁷ Alef kulübü, Zikaron Harekâtına bağlı olarak, tarihi geçmişi hatırlama ve gelecek hedefler doğrultusunda çalışmalar yapma konularıyla ilgili olarak, 1989-1990 yıllarında "Alef" isminde aylık bülten yayınlanmıştır. Bülten genellikle Rusça ve Cuhurice (Dağ Yahudilerinin konuştuıkları Fars kökenli lehçe "Tatça") yayınlar yapmıştır. Kulübün kapanmasıyla bültenin faaliyeti sona ermiştir.⁷⁷⁸

b. Sohnut Yahudi Acentesi

Azerbaycan-İsrail Dostluk Derneğinin "Sohnut Yahudi Acentesi" 1990 yılında Bakü'de kurulmuştur.⁷⁷⁹ Dernek, Bakü'deki Devlet Üniversitelerinde özel "Tanah Dili" kursları başlatmış ve bu faaliyetlerin sonucunda Bakü Devlet Üniversitesi Doğu Araştırmaları Fakültesi'nde İbranice Bölümü'nü açmayı başarmıştır.⁷⁸⁰ 1998 yılında ilk

⁷⁷⁶ Orucov, *a.g.e.*, s. 54.

⁷⁷⁷ Agarunov, *Yevrei Azerbaydjana istoriya i sovremennosti*, s. 23; Bekker, *a.g.e.*, s. 64.

⁷⁷⁸ Yusufova, *a.g.e.*, s. 17.

⁷⁷⁹ Orucov, *a.g.e.*, s. 54.

⁷⁸⁰ Agarunov, *Yevrei Azerbaydjana istoriya i sovremennosti*, s. 23; Bekker, *a.g.e.*, ss. 63-64.

defa Sohnut Derneği'nin bünyesinde Yahudi Ajansı Sohnut'un “Amişav- עמישב” gazetesini faaliyetine başlamıştır. Dört sayfalık renkli boyutlarda yayın yapan gazete, 2003-2006 yıllarında internet versiyonu olarak faaliyetlerine devam etmiştir. Gazete genel itibarıyla dünyadaki Yahudi yaşamı, kutsal gün ve geceler, Azerbaycan-İsrail ilişkileri ve Azerbaycan'daki Yahudilerle ilgili konuları işlemekteydi.⁷⁸¹

c. Korçakov Derneği

Korçakov Derneği, 1990 yılında Baküde, Yahudileri Yanuşa Korçaka'nın fikirleri doğrultusunda saflarında toplamaya başlamıştır. Azerbaycan'ın önde gelen siyasetçileri, aydınları vb. birçok kişi bu derneğe üye olmuştur. Derneğin kurucu başkanı P. Kaliki, 1995 yılında vefat ettikten sonra dernek, faaliyetlerini durdurmuş ve kapanmıştır. Dernek, faaliyet gösterdiği tarihler arasında her üç ayda bir Korchakovets ve Şalom dergilerini yayınlamıştır. Bakü'de yayınlanan bu dergilerin bir nüshaları da Kudüs Ulusal Kütüphanesi'ne gönderilmiştir.⁷⁸² Şolomi Bülteni (Şaali-am- שעלם - Спроси народ-Halka Sor!), 1992-1995 yıllarında Bakü şehrinde Yahudi kültürü ile ilgili konuları içeren Yahudi yayınıydı. Bülten, (Мир-Шолем/Mir Şolem- Barış Selam) isimleriyle de biliniyordu.⁷⁸³ Azerbaycan'ın bağımsızlıktan sonraki demokratik adımları Yahudilerin birçok alanda faaliyet göstermesine zemin hazırlamıştır.

d. Or Şelyanu Gazetesi - אור שלנו (Hau cœm- Işığımız)

Or Şelyanu Gazetesi, Yahudi Kültür Merkezinin (JCC)⁷⁸⁴ Azerbaycan ofisine bağlı bilgi bülteni olarak yayın yapmaktadır. Özellikle Yahudi toplumunun bayramları ve günlük yaşamlarıyla ilgili konulara değinmektedir.⁷⁸⁵

e. Azerbaycan İsrail Kültür İşleri Cemiyeti

Azerbaycan-İsrail Kültür İşleri Cemiyeti 1990 yılında oluşmaya başlamıştır. 1992 yılında Azerbaycan-İsrail arasında diplomatik ilişkilerin başlamasından sonra Az-İz Gazetesinin daha aktif yayınlar yaptığı belirtilmektedir.⁷⁸⁶ Az-İz (“Azerbaycan-İsrail”)

⁷⁸¹ Pinhasov vd., *a.g.e.*, s. 209; Yusufova, *a.g.e.*, ss. 19-20.

⁷⁸² Agarunov, *Yevrei Azerbaydjana istoriya i sovremennosti*, s. 23.

⁷⁸³ Yusufova, *a.g.e.*, s. 18; Bekker, *a.g.e.*, ss. 64-66.

⁷⁸⁴ Yevreyskiy Kulturniy Tsentr (Jewish community center), <http://jcc.ru/>, (19.01.2020).

⁷⁸⁵ Yusufova, *a.g.e.*, s. 18; Yevreyskiy informacionniy Tsentr “İstoriya Yevreyev Azerbaydjana”, (08.06.2016), <https://gorskie.ru/juhuro/history/item/13634-istoriya-evreev-azerbaydzhana>, (19.01.2020).

⁷⁸⁶ Orucov, *a.g.e.*, s. 55.

gazetesi 1989-2000 yıllarında Джойнт-JDC Yardım Fonu'nun⁷⁸⁷ desteği ile Bakü'de yayımlanmıştır. Gazete, Azerbaycan Yahudileri dâhil tüm dünya Yahudilerinin günlük yaşamını, İsrail'deki siyasi gelişmeleri ve okuyucuların ilgi çeken yazılarını içermekteydi.⁷⁸⁸

f. Birlik Gazetesi (Единство)

Birlik gazetesi yayın hayatına 2002 yılında Kuba şehrinde başlamıştır. Günümüze kadar devam eden gazete Dağ Yahudilerinin hayatı hakkında yazılan makalelerden, köşe yazılarından, denemelerden vb. oluşmaktadır. Gazete, Dağ Yahudileri Yardım Fonu-STMEGI'nin sosyo-politik özerk yayınıdır. Azerbaycan Türkçesi ve Rusça yazılardan oluşan gazetenin editörlüğünü Kuba şehrinde Necefkulu Necefov yönetmektedir.⁷⁸⁹

g. Kule Gazetesi (Бауня)

Kule gazetesi, Bakü'de faaliyet gösteren Yahudi Gençlik Örgütü Hillel'in (Гилелы)⁷⁹⁰ bülteni olarak 1995 yılından itibaren günümüze kadar yayınlarına devam etmiştir. Küçük hacimde olan bülten daha çok Yahudi geleneklerini ve Yahudi yaşam tarzını konu edinmektedir. Bültenin yazarları, okurlarla biraraya gelerek Yahudileri ilgilendiren dini, kültürel ve güncel konular üzerindeki düşünceleri paylaşmaktadırlar. Özellikle konu edinilen haberler, Yahudi geleneklerinde öne çıkan günlerin önemi ile ilişkilendirilerek aynı tarihlerde yayın yapmayı amaçlamaktadır.⁷⁹¹

h. Huneymu Bülteni (“Наш дом –Евимиз” – “הבית שלנו - Abayt Şelyanu”)

Huneymu Bülteni, Bakü Dağ Yahudileri Cemaatinin 2013 yılından itibaren aylık çıkardığı yayındır. Dağ Yahudileri ile ilgili dini ve sosyo-kültürel konular yanında Azerbaycan gündemindeki önemli siyasi gelişmeleri de gündeme taşımaktadır.⁷⁹²

⁷⁸⁷ Geniş bilgi için bkz. Blagotvoritelnyy fond “Djoynt-JDC”, “İstoriya”, <http://www.jdc.ru/onas/istoriya/>, (19.01.2020).

⁷⁸⁸ Yusufova, *a.g.e.*, ss. 18-19; Mejdunarodnaya Assoçiaçiya İzraili-Azerbaydjan “Aziz”: <https://www.facebook.com/pg/aziz.israel/posts/>, (19.01.2020).

⁷⁸⁹ Yusufova, *a.g.e.*, ss. 20-21.

⁷⁹⁰ Hillel için bkz. Gileli Rossiya, “Mejdunarodnyy “Gileli-Hillel International”, https://hillel.ru/about/#about_mission, (20.01.2020); Vsemirnaya Yevreskaya Studençeskaya Organizaçiya Gileli, <https://hillel-baku.clan.su/>, (20.01.2020).

⁷⁹¹ Yusufova, *a.g.e.*, s. 22.

⁷⁹² Yusufova, *a.g.e.*, s. 23.

ı. İsrailimiz Gazetesi (Hau İзраиль)

İsrailimiz Gazetesi, 2006 yılından itibaren İsrail Kültür Merkezi Bakü şubesi tarafından yayınlanmaktadır. Her Yahudi için “Şabat Şalom” sloganıyla haftada bir yayınlanan gazete, Yahudi kültürü ve dünyadaki Yahudilerle ilgili haberlere yer vermektedir.⁷⁹³

i. Hesed Gerşon - תסד גרשון

Şaul Davidov’un başkanlığında faaliyet gösteren Hesed Gerşon Yahudi Yardım Merkezi, 1999 yılında Amerikan Yardım Fonu’nun (JDC) desteği ile Bakü’de örgütlenmeye başlamıştır. Amerikalı iş adamı Henry Posner’in destekleri ile 2004 yılında bir bina satın alarak Bakü’deki tüm Yahudi örgütleri tek çatı altında birleştirmeyi amaçlamıştır. Kurumun eğitim-öğretim programlarında elli tam zamanlı, gönüllü olmak üzere altmış iki çalışanı bulunmaktadır. Hesed Gerşon Yahudi Evi, sosyal, kültürel, eğitim, spor vb. alanlarda çok yönlü çalışmalar yaparak iki bin civarında insana ulaşmıştır. Ayrıca Yahudi yaşlılara, engellilere ve çocuklara yönelik yardımlar yapılmakta ve Yahudi kültürüyle ilgili eğitim programları düzenlenmektedir. Üç katlı merkezin bünyesinde yemek salonu, konser salonu ve eğitim sınıfları bulunmaktadır. Çocuklara yönelik olarak Yahudi Kültürü ve Tarihi, İbranice, Rusça, İngilizce, Resim, Müzik vb. ile ilgili dersler verilmektedir. Ayrıca kadınlara yönelik el örgüsü, yemek pişirme vb. gibi kültürel etkinlikler yapılmaktadır.⁷⁹⁴ Merkez, Azerbaycan’ın Sumgayıt, Gence ve Oğuz şehirlerinde yaşayan Yahudi topluluklar ve o toplulukları temsil eden resmi cemaat başkanlıkları için şubeler açarak faaliyet göstermiştir.⁷⁹⁵ Hesed Gerşon Yardım Merkezi’nin uyguladığı programlarla ilgili olarak aynı isimde bir de haber bülteni yayınlanmaktadır.⁷⁹⁶

j. Kulüp 22 Yahudi Örgütü

Kulüp, 1989 yılından itibaren Bakü, Sumgayıt ve Gence şehirlerinde faaliyetlerine başlamıştır. Sumgayıt şehri Kültür Sarayı’nda, “Himik-Kimya” V. Ştofenmaher’in başkanlığında “Kulüp 22” Yahudi Kültürünü Sevenler Kulübü açılmıştır. Kulüp, Sumgayıt Yahudi topluluklarından ve farklı milletlerden iki bin civarındaki insanı bir

⁷⁹³ Yusufova, *a.g.e.*, s. 24.

⁷⁹⁴ Agarunov, *Yevrei Azerbaydjana istoriya i sovremennosti*, s. 66.

⁷⁹⁵ Jurnal Yevrei Yevrazi, “Yevreyskaya obşına Azerbaydjana”, No: 3 (7), 2004, <http://library.jewseurasia.org/page66/news13458>, (21.01.2020).

⁷⁹⁶ Yusufova, *a.g.e.*, s. 25.

araya getirmeye çalışmıştır. Özellikle İbranice Kursları, Yahudi Dili, Tarihi, Edebiyat ve Müzik programlarına, şabat ve diğer bayramların kutlanmasına ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca ihtiyaç sahibi insanlara ilaç temin etmiş ve insani yardımlarda bulunmuştur. Diğer Yahudi teşkilatlarıyla olan temaslarını da aktif olarak devam ettirmektedirler.⁷⁹⁷

⁷⁹⁷ Bekker, *a.g.e.*, s. 65.

SONUÇ

Azerbaycan Dağ Yahudilerinin tarihi ile ilgili yapılan araştırmaların bir kısmında, M.Ö. 722'deki Asur Sürgünü'nden sonra bir grup Yahudinin Mezopotamya ve İnan üzerinden eski Azerbaycan topraklarını geçerek Kafkasya ve günümüz Azerbaycan'ına yerleştikleri tahmin edilmektedir. Bunun dışında Babil Sürgünü sonrasında, Sasaniler dönemindeki Mazdek isyanlarından sonra, Hazarlar, Safeviler ve Kaçarlar dönemlerinde çeşitli nedenlerle buraya yerleştiklerine dair bilgilere rastlanmıştır. Dağ Yahudilerinin isimleri, Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgal edilmesinden önceki pek çok kaynakta sadece "Yahudi" olarak geçmiştir. Yahudiler genellikle dağlık bölgelerde yaşadıkları için, literatürde Çarlık Rusyası yetkilileri tarafından bu güne kadar onları adlandırmak üzere "Dağ Yahudileri" terimi kullanılmıştır. Azerbaycan'da azınlık halinde yaşayan Dağ Yahudileri farklı zamanlarda ve farklı bölgelerden gelmiş olmalarına rağmen, hayatlarını Yahudiliğın Sefarad ve Mizrahi mezheplerine bağlı olarak sürdürmüşlerdir. Çarlık Rusyası dönemi kaynaklarına göre Filistin, Irak, İnan, Özbekistan ve Doğu Avrupa ülkelerindeki dindaşlarıyla yakın ilişki içerisinde oldukları ve bu ülkelere giderek din, eğitim, kültür vb. konularda yardımlaştıkları görülmektedir. Azerbaycan'ın Kuba Kırmızı Kasaba, Bakü ve Oğuz şehirlerinde topluca yaşayan Dağ Yahudileri, Sovyetler dönemindeki kısıtlamalar nedeniyle sinagoglarda ve evlerde toplu ibadet ve törenler yapamamışlardır. Ancak bu yasaklara rağmen günümüze kadar geleneksel dinî inanışlarını korumaya ve çocuklarını buna göre eğitmeye çalışmışlardır. Çok sayıdaki Dağ Yahudisi, Sovyetler dönemindeki baskı ve yasaklar nedeniyle başta İsrail olmak üzere Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Avrupa da dâhil olmak üzere pek çok ülkeye göç etmişlerdir. Dağ Yahudileri, Azerbaycan'ın bağımsızlığından sonra, kanunların verdiği haklar sayesinde ibadetlerini/ayinlerini ve milli geleneklerini yerine getirmeye çalışmışlardır. Özellikle Azerbaycan devletinin azınlıklara verdiği destekle ve yurtdışındaki soydaşlarının yardımlarıyla sinagogların yapım ve tadilatını gerçekeştirerek; dini, sosyal ve kültürel alanlarda programlar düzenleyerek topluluğun gelişimini sağlamaya devam etmişlerdir.

Saha araştırmalarımızda da gördüğümüz üzere, Dağ Yahudileri bölgesel dini geleneklerine bağlı kalarak günlük, haftalık ve yıllık ibadetlerini yerine getirmeyi önemsemektedirler. Yaşlı nesil, halk inanış ve geleneklerini savunarak hayatlarına

devam ederken, genç nesil de Yahudiliğin kitabi dindarlığından kaynaklanan hayat tarzını ve toplumsal modernleşme biçimlerini benimseyerek dini ve milli anlayışlarını önemsemektedirler. Azerbaycan Cumhuriyeti Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesine bağlı Dağ Yahudi Dini Cemaat Örgütleri, Azerbaycan'ın milli meselelerinde ülke içinde ve ülke dışında aktif rol almaktadırlar. Özellikle 1. ve 2. Karabağ savaşlarında Dağ Yahudi vatandaşlarından savaşa katılan ve bu uğurda canlarını feda edenler olmuştur. Sinagoglar bünyesinde kurum olarak faaliyet gösteren Cemaat Başkanlığı, ihtiyaç sahibi ailelere yaşadıkları il ve ilçelerde dini ve sosyo-kültürel konularda ayni ve nakdi yardımda bulunmakta, yıl içerisinde dini törenleri organize etmektedir. Ayrıca sinagoglarda yapılan ibadetlerden sonra orada bulunanlara yemek verilmesi, özel günlerde muhtaçlara kumanyalar dağıtılması, hasta ve yaşlıların bakımının üstlenilmesi, cenaze işlemlerinin organize edilmesi vb. konularda çalışmalar yapmaktadır.

Dağ Yahudileri asırlardır birlikte yaşadıkları, dini, milli ve kültürel konulardaki etkileşimden dolayı diğer Yahudilere nazaran tüm topluluklarla sıkı diyalog ve karşılıklı anlayış içerisinde yaşamaktadırlar. Bu etkileşimle hem yazılı kaynaklarda hem de saha araştırmalarımızda karşılaşmıştır. Yahudiliğin dini inançları yanında Azerbaycan halklarının eski ve çeşitli inanışlarını özellikle yaşlı neslin anlayışında görmek mümkündür. Dağ Yahudileri genellikle, yalnızca kendi idealleri için çalışan ve dini, milli, sosyo-kültürel alanlarda ayrıcalıklı olduklarını düşünen Siyonist yaklaşımları kendilerine uygun görmemektedirler. Bu tür yaklaşımların Azerbaycan'da ve diğer ülkelerde tecrit edilmelerine yol açacağını belirtmektedirler. Bununla birlikte genç nesil, sosyo-kültürel eğitim programları ve basın-yayın faaliyetleri yoluyla Siyonistleştirilmeye çalışılmaktadır.

Dağ Yahudileri yaşadıkları toplumun modern hayata entegre edilmesiyle pek çok alanda yenileşmeye kayıtsız kalamamıştır. Modernleşme süreci hem dini hem de sosyo-kültürel alanda kendini göstermektedir. Özellikle Sovyetler döneminde, dini bilginin eksik ve din eğitiminin yasak olmasından dolayı, Dağ Yahudilerinden bazı kişilerin Yahudi olmayanlarla evliliklerine rastlanılmıştır. Fakat günümüzde böyle bir evliliğin varlığına pek şahit olunmamaktadır. Geleneksel tutumla beraber, Sinagogların mimari yapısından, insanların giyim kuşamına, mezarlıklardaki fotoğraflı kabirlerden,

cenaze merasimlerindeki yemek ikramlarına kadar bölgesel ve çok kültürlü yenilenmeye gidildiği görülmektedir.

Sonuç olarak, Dağ Yahudileri hakkında farklı ülkelerde çeşitli araştırmalar, sempozyumlar, değerlendirmeler yapılmış ve hikâyeler yazılmıştır. Ancak, buradan tarihi, dini ve sosyo-kültürel bağlamda diğer Yahudi topluluklarıyla karşılaştırılarak ve bölgelerde yapılan yerinde tespitlerle özgün ve olabildiğince objektif bir çalışma meydana getirilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma ile özellikle dinler tarihi alanında Dağ Yahudilerinin tarihi, dini ve sosyal hayatları ile ilgili bir boşluğun doldurulması amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- 8 Mayıs 2009 tarihli 812-IIIQD numaralı Azerbaycan Cumhuriyetinin Kanunu (“Azerbaycan” gazetesi 2 Haziran 2009, No: 117, Azerbaycan Cumhuriyeti Kanun Vericilik Toplusu, 2009, No: 05, madde 314) 1. Madde.
- ABRAMOV Hananil İzroyeviç, “Yakov bar İçhaki (rabi Yangil)” *Kratkaya Ençiklopediya Gorskih Yevreyev*, İzrail: Gıryat-Ata, 2006, s. 292.
- ABRAMOV Hananil, *Gorskiye Yevreyi Kubı (Azerbaydjan)*, İzrail: Gıryat-Ata, 2003.
- ADAM Baki, “Yahudilik” *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006, s. 241.
- ADAM Baki, *Dinlerde Hac İbadeti Üzerine Bir Arştırma*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.
- ADLER Elkan Nathan, *Jews in Many Lands*, Philadelphia: Philadelphia The Jewish Publication Society of America, 1905.
- AGARUNOV Anton, *Yevrei Azerbaydjana İstoriya İ Sovremennosti*, İzrail: İzdateliski Dom Mirvori, 2008.
- AGARUNOV Yakob, *Bolışaya sudıba malenikogo naroda (Vospominamiya)*, Moskova: Çoro, 1995.
- ALALU Suzan, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A. Ş., 1996.
- ALİYEV Nurulla, “Derbend”, *Böyük Derbend Ensiklopediyası*, Bakı: AFPoligrAF, 2018, ss. 5-6.
- ALİYEV Salih Muhammedoğlu, “Derbend”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, C. 9, ss. 164-166.
- ALİYEV Salih Muhammedoğlu, “Kuba”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 26, ss. 297-298.
- Amotz Asa-El “The Lost Tribes of Israel”, M. Avrum Ehrlich, *Encyclopedia of the Jewish Diaspora Origins, Experiences, and Culture*, California: ABC-CLIO LLC, 2009.
- ANİSİMOV İliya Şerebetoviç, “Kavkazskiye yevreyi-gorçı”, *Sbornik materialov po etnografii İzdavamemy pri Doşkovskom etnografiçeskom muzeye*, C. 3 (1888), s. 184.
- ANİSİMOV İliya, “Kavkazsiye yevrei-gorçı” *Sbornik materialov po etnografii, izdavaemy pri Daşkovskom etnografiçeskom muzey*, Moskova, 1888, C. III, s. 301.

- ARÇIN Şeyma Ay, *İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi: Atalar devrinden Asur ve Babil hâkimiyetine kadar*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2016.
- ARIK Durmuş, *Buhara Yahudileri*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- ARSLANTAŞ Nuh, *İslam Toplumunda Yahudiler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2010.
- ARTAMANOV Mihail, *İstoriya Hazar*, Leningrad: Gosudarstvennogo Ermitaja, 1962.
- ARUTYUNOV Sergey, Ali OSMANOV, Galina SERGEYEVA, *Narodı Dagestana*, Moskova: Nauçnoye izdaniye, 2002.
- AŞURBEYLİ Sara, *Şirvanşahlar Devleti (VI-XVI. Asırlar)*, Bakı: Avrasiya Press, 2006.
- ATALAY Hamit, *İngilizce-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
- AYDIN Mehmet, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2005.
- AYVERDİ İlhan, “Cühud-Cuhud”, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* İstanbul: Kubbealtı Lugatı, 2010, s. 203.
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) Parlament (Stenografik hesabatlar), C. I, Bakı: Azerbaycan Neşriyyatı, 1998.
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopediyası*, C. 1, s. 184.
- BAKIHANOV Abbasgulu Ağa, *Gülüstanı-İrem*, Bakı: Azerbaycan Medeniyet ve Turizm Nazirliği Yayınları, 2010.
- BECKİNG Bob, *The fall of Samaria: an historical and archaeological study. (Studies in the History of the Ancient Near East, Vol. II.)* xvi, 153 pp. Leiden, New York and Koln: E. J. Brill, 1992.
- BEJANOV Mihayıl, “Vartaşenskiye yevrei. Oçerkı ihı bita; legendı i skazki soobş”, *SMOMPK*, S. XVIII, (1894), ss. 117-118.
- BEJANOV Mihayıl, “Vartaşenskiye yevrei”, *Tiflis, Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza (SMOMPK)*, C. III, S. 18 (1894), s. 11.
- BEJANOV Mihayıl, “Yevrei v s Vartaşen (Yelisavetpolıskaya guberniya, Nuhinskiy yezd)”, *Tiflis, Sbornik materialov dilya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza*, S. XVII, (1894), s. 115-116.
- BEJENOV Mihayıl, “Vartaşenskiye Yevreyi”, *SMOMPK*, 18 (1892).
- BEJENOV Mihayıl, “Vartaşenskiye Yevreyi”, *Tiflis, SMOMPK*, C. 1 (1894), ss. 110-227.
- BEJENOV Mihayıl, *Skazaniya gorskih yevreyev Kavkaza*, Kazan: İzdatelskiy Tan-Zarya, 1993.
- BEKKER Moisey, *Yevrei Azerbaydjana: İstoriya İ Sovremennosti*, Bakı: Polygraphic Production, 2000.
- BENJAMİN Tudela’lı ve Ratisbon’lu Petachia, *Orat Çağda iki Yahudi seyyahın İslam Dünyası gözlemleri*, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul: İfav Yayınları, 2009.

- BERLİN İzrail, *İstoriçeskiye sudıby yevreyskogo naroda na territorii Russkago gosudarstva*, Peterburg: Kingoizdatelstvo “Yevreyskaya İstoriçeskaya Biblioteka”, 1919.
- BİENSTOCK Arnold, “Fasting in the Jewish Tradition.” *Fasting and Feasting in Three Traditions: Judaism-Christianity-Islam*. ed. Kevin Corn, Indianapolis: University of Indianapolis (2006).
- BLAGA Rafael, *İran Halkları El Kitabı*, Yeni Zamanlar Dağıtım, yy, 1997.
- Bolişaya Sovetskaya Ençiklopediya, “Tatskiy Yazık-Tatı” ed. Kliment Efremoviç Voroşilov vd., Moskova: Gosudarstvenniy Nauçniy İstitut, 1946, C. 53, ss. 669, 670, 671.
- BUNİYATOV Ziya, “Azerbaycan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, C. 4, s. 317.
- BUNİYATOV Ziya, “Dağıstan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. 8, s. 405.
- BUZAND Favstos, *Ermenistan Tarihi*, Erevan: İzdatelıstvo Akademii Nauk Armyanskoy SSR, 1953.
- BÜNYADOV Ziya, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, Bakı: Şerg-Gerb Yayınları, 2007.
- Bütün Azerbaycan Kütüphanesi Tarih Serisi, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Bakı, Arazoğlu, ty.
- CATALANI P. Jordan ou Jourdain, “Itinerarium Willelmi de Rubruk”, *Paris, Recueil de voyages et de memoires, rublie parla Societe de geographie*, t. IV, (1839), s. 380-391.
- CAVADOV Gernerşah, *Azerbaycan'ın az sayılı halkları ve millî azlıkları*, Bakı: Bakı Elm Neşriyyatı, 2000.
- CERNİY İehuda İosef, “Gorskiye Yevreyi”, *Tiflis, Sbornik svedeniy o kavkazskih gorcah*, C. I, S. 3 (1870), Tiflis, 1870.
- CHLENOV Michael A., *Oriental Jewish Groups in the Former Soviet Union: Modern Trends of Development*, Cincinati: Rabbi L. Teinberg Memorial Lecture. University of Cincinati, 1999.
- ÇELENOV Mihail, “Kto takiye - eti “gorskiye yevreyi”? (Predisloviye)”, *Gorskiye yevreyi*, Datt, (1999), ss. 5-13.
- ÇELENOV Mihail, “Mejdu Şilloy deudaizaçii i Haribdoy sionizma: gorskiye yevreyi v XX veke.”, *Diaspora Lokalniye Gruppi*, S. 3 (2000), s. 174-197.
- CHLENOV Michael, “Oriental Jewish Groups in the Former Soviet Union: Modern Trends of Development”, Cincinnati: Rabbi Louis Feinberg Memorial Lecture University of Cincinnati, 1999.

- COHEN Mark R., *Haç ve Hilal Altında Orta Çağda Yahudiler*, çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997.
- ÇELENOV Mihail Anatoliyeviç, *Rassaleniyeye yevreyskih etniçeskih grup na kavkaze*, Euro-Asian Jewish Congress International Center for Jewish Education and Field Studies, İerusalim: 2010.
- ÇERNİY İehuda İosef, “Gorskiye Yevreyi”, *Sbornik svedeniy o kavkazskih gorçah*, S. 3 (1870), ss. 18-20.
- ÇERNİY İehuda İosef, “Gorskiye Yevreyi”, *Tiflis, Sbornik svedeniy o kavkazskih gorçah*, C. 3 (1870), ss. 18-20.
- ÇERNİY İuda, *Kavkazskiye yevrei*, İz kulturnogo proşlogo kavkazskih yevreyev, Grozny: Nahiri, 1992.
- DANDAMAYEV Muhammad, *Politiçeskaya istoriya Ahamenidskoy derjavi*, Moskova: İzdatelıstvo Nauka glavnaya redakçiya vostoçnoy literaturı, 1985.
- DANILOVA Svetlana, *İshod Gorskih Yevreyev: Razruşeniye garmonii mirov*, Nalçik: Poligrafservis i T, 2000.
- DAVİD İçhak, *İstoriya Yevrey na Kavkaza*, C. I, Telı-Aviv: Kavkasion, 1989.
- DAVİDOV Adam, *Garmoniya duşı i tea*, Yeruşalayim: İzdatelıstvo Yahad, 2019.
- DAVİDOV Adam, *Mudretsı Kavkaza Povestvovaniye o mudreçah Kavkaza i tradiçii gorskih yevreyev*, İerusalim: İzdatelı İeguda Yakobov, 2004.
- DAVİDOV Adam, *Provodi duşı zakonu i obryadı pohoron i traura yevreyev Kavkaza*, İerusalim: Tsentr torı i duhovnogo obrazovaniya yevreyev Kavkaza, 2017, ss. 141-142.
- DAVİDOV Gavriel, *Puti k istoku*, İerusalim: AVİDA L.T.D., 2000.
- DEDEOĞLU Azad, *Ahıska Bölgesinde Kıpçakların Tarihi (XI-XVI. Yüzyıllar Arası)*, (*Doktora Tezi*), Konya, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- DİMŞİÇ Valeriy, “Gorskiye yevrei v russkoy şkola”, *İstoriya i kultura gorskiy yevreyev, Vsemirny kongress gorskih yevreyev*, ed. Yevgeniy Nazarova – İgor Semenov, Moskova: Otpeçatano v Proizvodstvenno-poliqrafiçeskom Tsentre “GBPrint”, 2018.
- DİMŞİÇ Valerii, *Gorskie yevrei; istoriya, etnografiya, kultura*, Moskova: İzdatelıstvo Daat/Znaniye, 1999.
- DIYAKONOV İgor Mihayiloviç, *Puti İstorii*, Moskova: İzdatelstva Kom Kniga, 2007.
- DURSUN Davut, “Kabartaylar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2001, C. 24, s. 13.
- EBERHARD Schreder, *Keilinsehriftliche Bibliothek: Sammlung von assyrischen und babylonischen Texten*, C. II, Berlin, 1890.

- EFENDİZADE Oktay, “Gence”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. 14, ss. 17-20.
- ELAYİ Josette, *Sargon II, King of Assyria*, Atlanta: SBL Press, 2017.
- ELİADE Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.
- ELİADİ Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş, C. III, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.
- ELİZAROV Mihail, *Obşina Gorskih Yevreyev Çeçni*, İzraili: İzdatelskiy Dom Mirvori, 2012.
- ENİSİMOF Sergey, *Kafkas Kılavuzu*, çev. Binbaşı Sadık, İstanbul: Kubbealtı-Sahaf, 1926.
- EPSTEİN Isidore, *Judaism A Historical Presentation*, Londra: Penguin Books Ltd, 1959.
- ERDEM Sargon, “Bayram”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1992, C. 5, s. 258.
- ERHAT Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.
- ERİNÇ Sırrı, “Hazar Denizi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, C. 17, s. 108.
- FALVİY İosif, *İudeyskiye drevnosti İudeyskaya voyna Protif apion*, Minsk: Alfa-Kniga, 1994.
- FEYERABEND Karl, *Fonolexika langenscheidt Hebrew-English*, Berlin: Printed by G. Langenscheidt, Berlin-Schöneberg U. IV. Rr., of Cothen, Germany, Third edition, 1910.
- FRİEDRİCH Johannes, *Kayıp Yazılar ve Diller*, çev. Recai Tekoğlu, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- GAVRİLOV B, *Rojdenniye Oktyabrem*, Vatan Sovyetimiy (alımanah na tatskom yazıkye), Mahaçkala: y.y., 1988, s. 43.
- Gazete, “H Avaçelet” ot 19 avgust 1893 goda (Arhiv Yevreyskogo Universteta v İerusalime, Givat-Ram, t. 24, No: 44).
- GERBER İogann Gustav, “Opisaniye stran i norodov vdoli zapadnogo berega Kaspiyskogo morya, 1728 goda.”, *Moskova, İstoriya, geografiya, etnografiya Dagestana v XVIII-IX vv.: Arhivniye materialı.*, (1958), s. 117.
- GERMAN Levi, “Bit i nravı kubinskih yevreyev”, *Sang-Petersburg, Voshod*, S. 46, (1901), ss. 21-22.
- GRAETZ H, *History of the Jews*, Vol. I. , The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1891.

- GREBENNİKOV Marat, “The Mountain Jews in Post-Soviet Caucasus: Reconstructing Ethnic Identification and Political Oriettion”, *Journal of Political Sciences & Public Affairs*, C. 3, S. 2 (2015), ss. 1-7.
- GRİMM Veronika E., *From Feasting to Fasting, the Evolution of a Sin: Attitudes to Food in the Late Antiquity*, London: Routledge, 1996.
- GROEPLER Eva, *İslam ve Osmanlı Dünyasında Yahudiler*, çev. Süheyla Kaya, İstanbul: Belge Yayınları, 1999.
- GUMİLYEV Lev, *Drevnyaya Rusi i Velikaya stepi*, Moskova: İzdatelskiy Eksmo, 1989.
- GUMİLYEV Lev, *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları*, çev. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.
- GÜÇ Ahmet, “Kurban”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 26, ss. 433-435.
- GÜÇ Ahmet, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, Bursa: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2011.
- GÜÇ Ahmet, *Çeşitli Dinlerde ve İslam’da Kurban*, Bursa: Düşünce Kitabevi Yayınları, 2003.
- GÜNDÜZ Şinasi, “Hanukah”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Konya: Vadi Yayınları, 1998.
- GÜNDÜZ Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara: Vadi Yayınları, 1998.
- GÜRKAN Salime Leyla, *Yahudilik*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- GYARKAVİ Avram, “Skazaniya yevreyskih pisateley o hazarah i hazarskom çartstve”, Sankt-Peterburg, İmperatorskoy Akademii Nauk, (1874), s. 17.
- HACIYEV Magsud, *Azerbaycan Tatlarının Dili (Fonetika, leksika, morfolojiya, sintaksis)*, Bakı: Mütercim Neşriyyatı, 2009.
- HACIYEV Magsud, *Tat dilinin Gonagkend lehçesi*, Bakı: y.y., 1971.
- HALDON John, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- HALEVA Rav Yitshak, *Tora ve Aftara*, İstanbul: Türkiye Hahambaşılığı, 2002.
- HALKİN Hillel, “Atonoment”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, C. 2, s. 644.
- HARMAN Ömer Faruk, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1996, C. 14, s. 382.
- HARMAN Ömer Faruk, “İlyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 22, ss. 160-162.
- HARMAN Ömer Faruk, “Kudüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2002, C. 26, s. 325.
- HERODOTUS, *Books I-105*, A. D. Godley, London: Harvard University Press, 1975.

- HERR Moshe David, “Hanukkah”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, C. 8, ss. 331-332.
- HERTZBERG Arthur, *Judaism*, New York: George Braziller, 1962.
- HEZİ Ali, “Azerbaycanda Yahudilik”, *Multikulturalizme Giriş*, ed. Aliheyder Zülfükarlı, Bakı: Şark Garp Neşriyyatı, 2019.
- HOSMER James K, *The Story of the jews, Ancient, Mediaeval, and Modern*, G. P. Putnam’s Sons London: T. Fisher Unwin, New York, 1889.
- İBN-i Havkal, *Kitâbü Sûreti’l-arz*, thk. J. H. Kramers, Leiden: 1938-39.
- İHİLOV Don, *Etnogenez İ Drevnyaya İstoriya Gorskih Yevreyev Kavkaza*, İzrail: İzdateliskiy Dom Mirvori, 2009.
- İHİLOV Mihayıl Matatoviç, *Gorskiye Yevrei Narodı Kavkaza*, T. 1, Moskova: İzdatelistvo AH SSSR, 1960, ss. 554-561.
- İHİLOV Mihayıl, *Gorskiye yevrei “Narodı Dagestana”*, Moskova: İzdatelstva AN SSSR, 1955.
- İSAKOV Genik, “O smıslye i znaçenii prazdnika Govgılı”, *Yevreyskiy informaçionniy Tsentr*, (06.05.2019).
- İVANÇENKO Valeriy Amir, *Yevreyskaya Kolonka*, Israel: Sholumi, 2019.
- JACOBS Louis, “Passover”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, C. 15, s. 678.
- JACOBS Louis, “Purim”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, C. 16, s. 470.
- JACOBS Louis, “Rosh Ha-Shanah” *Encyclopedia Judaica*, C. 7, s. 463.
- JAMUHANOV Suleyman Sultanoviç, “Çeçenistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. 8, s. 244.
- KALANKATUKLU Moisey, *Alban Tarihi*, Bakı: Avrasya Pres, 2006.
- KARAMAN M. Lütfullah, “Siyonizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C. 27, s. 329.
- KARAULOV H. A, “Svedeniya arabskih geografov IX i X vekov po R.Xr. o Kavkaze, Armenii i Azerbaydjane”, *Tiflis, Sbornik metirialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza*, C. I, S. 38 (1908), s. 1-130.
- KARAULOV H. A, “Svedeniya arabskih pisateley o Kavkaze, Armenii i Azerbaydjane”, *Tiflis, Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza*, C. I, S. 29 (1901), s. 1-73.
- KARESH Sara, Mitchell. M. HURVİTZ, “Amidah”, *Encyclopedia of Judaism*, ed. J. Gordon Melton, New York: Facts On File, Inc., 2006.

- KARPİNİ Djovanni deli Plano, Giliom de RUBRUK *İstoriya Mongolov Puteşestvie v vostoçnie strani*. Ed. N. P. Şastinoy, Moskova: İzdatelstvo Geografiçeskoj Literaturı, 1957.
- KARPİNİ Plano, Viligelım de RUBRUK, *İstoriya Mongalov Puteşestviye vi vostoçniye strani*, çev. A. I. Maleina, Sang-Peterburg: İzdatelstvo Tip. A. S. Suvorina, 1911.
- KASIMOV Hayırbey, *Orta Esirlerde Azerbaycan Medeniyeti*, Bakı: Aspoligraf, 2008.
- KIRZIOĞLU Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, 1. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- KLAWANS Jonathan, *Purity, Sacrifice, and the Temple: Symbolism and Supersessionism in the Study of Ancient Judaism*, New York: Oxford University Press, 2006.
- KLEIN Ernest, “אבל-mourn, lament”, *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Hebrew Language for readers of English*, Jerusalem: Foreword by Haim Rabin the Hebrew University of Jerusalem, Carta Jerusalem the University of Haifa, 1987.
- KLEİN Isaac, *A Guide to Jewish Religious Practice*, New York, Jersey City: KTAV Publishing House, 1979.
- KOKOVÇOV Pavel, *Evreysko-hazarskaya perepiska v X veke*, Leningrad: Tipografiya AN SSSR, 1932.
- KONNER Melvin J, “Jewish Diaspora in the Ancient World, Africa, and Asia”, ed. Melvin Ember, Carol R. Ember, Ian Skoggard, *Encyclopedia of Diasporas*, New York: 2005.
- KOSVEHA M. O, A. İ. LAVROVA, G. A. HERSESOVA, H. O. HAŞAEVA, *Narodnı Mira Etnografiçeskiye Oçerki*, Moskova: İzdatelstvo Akademi Nauk SSSR, 1960.
- KOZUBSKİY Evgeniy, *İstoriya Goroda Derbenta*, Temir Han Şura: Russkaya Tipografiya, 1906.
- KÖKSAL M. Asım, *Peygamberler Tarihi*, C. I-II, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2015, ss. 191-193.
- KUPOVEÇKİY Mark Semenoviç, “Dinamika çislenosti i rasseleniya gorskih yevreyev v XIX – naçale XXI v, *İstoriya i kultura gorskıy yevreyev, Vsemirny kongress gorskih yevreyev*, ed. Yevgeniy Nazarova – İgor Semenov, Moskova: Otpeçatano v Proizvodstvenno-poliqrafiçeskom Tsentre “GBPrint”, 2018.
- KURT Ali Osman, *Erken Dönen Yahudi Tarihi (Yahudiliğın Mimarı Ezra)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.
- KUTCH Ernst, “Sukkot”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, C. 19, s. 299.
- KÜÇÜK Abdurrahman, “Ahid Sandığı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, C.1, s. 535.

- LİNDBECK Kristen H., *Elijah and the rabbis: story and theology*, Columbia: Columbia University Press, 2010.
- LOKŞİN Aleksandr Efimoviç, “Sionistskoyu organizaciyu priznati kontrrevolyucionnoy i likvidirovatı”, *İz istorii borıby s sionistkim dvijeniyem v Sovetskoy Rossii*”, *Moskova, Vostoçnyy Arhiv*, C. II, S. 34 (2016), ss. 52-63.
- MACDONALD William, *Kutsal Kitap Yorumu Eski Antlaşma Serisi*, C. II, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2004.
- MAHMUDOV Yakub, *Azərbaycan Halk Cumhuriyeti Ensiklopedisi*, C. I, Bakı: Lider Neşriyyat, 2004.
- Malaya Sovetskaya Ençiklopediya, “Tatı”, ed. Otto Yulyeviç Şmidt vd., Moskova: Gosudarstvennyy İstitut “Sovetskaya Ençiklopediya”, 1960, C.10, s. 644.
- MALAYEV Behor Baruh, *Sidur Tefilat Azariya*, Yeruşalayim: Bayt Safaradi, 2020.
- MES'ÛDÎ, *Mürüciü 'z-Zeheb ve Meâdinü 'l-Cevher*, C. 1, Beyrut: Darul Hicriyye, 1965.
- MİLGROM Jacob “Fasting And Fast Days” *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, C. VI, ss. 719-721.
- MİLLER Boris, “Tatı, ih rasseleniye i govorı (Materialı i voprosı), *Baku, İzvestiya Obşestva Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjan*, C. VII, S. 8, (1929), s. 22-23.
- MİLLER Vsevolod, *Materialı dlya izuçeniya yevreysko-tatskogo yazıka. V vedeniye, teksti i slovarı*, Moskova: URSS, 2017, s. 8-9.
- MİNORSKİY Vladimira Federoviça, *İstoriya Şirvana i Derbenta*, Moskova: y.y, 1963.
- MORAD Tamar, Dennis Shasha and Robert Shasha, *Iraq's Last Jews*, New York: Palgrava Macmillan, 2008.
- MURZAHANOV Yuriy İsayeviç, “Gorskiye Yevrei Kabardino-Balkarii”, *Derbent-gorod treh religiy Dokladı i soobşeniya Mejdunarodnoy nauçnogo-praktičeskoy konferençii (g. Derbent, 25 Marta 2015 g.)*, Mahaçkala: Alef, 2015, s. 220.
- MURZAHANOV Yuriy İsayeviç, *Sovromennaya semıya u gorskih yevreyev Kabardino-Balkarii*, Moskova: İzdatelıstvo Çoro 1994.
- MURZAHANOV Yuriy, “Tradiçionniye pohoronniye obryadı gorskih yevreyev severnogo kavkazaa”, *Kabardino-Balkarskaya, İstoriçeskiye nauki i arheologiya*, No: 5 (67) (2016), s. 140.
- MUSUKAYEV Aleksandr - İsaakoviç PERŞİÇ, *Narodniye Tradiçii Kabardinçev Balkarçev*, Nalçik: Kavkaza İstitutu Etnologii i Antropologii Rossiyskoy Akademii Nauk, 1992.
- NAFTALİYEV Mardahay, “Şobot”, *Yevreysko (Djuuri)- russkiy slovarı*, Moskova: İzdatelıskiy dom STMEGİ, 2016.
- NAĞIYEV Tofiq. M, “Buynaksk”, *Azərbaycan Millî Ensiklopediyası*, Bakı: Azərbaycan Millî Ensiklopediyası Elmi Merkezi, 2014, C. 5, s. 135.
- NANA Mahmut, *Yahudi Tarihi*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2008.

- NİKOLAY Nikolskiy, *Kultura Drevney Vavilonii*, Minsk: İzdatelıstvo Akademii Nauk BSSR, 1959.
- NORMAN Golb, Priçak OMELİYAN, *Hazarsko-Yevreyskiye dakumentı X veka*, Moskova-İerusalim: İzdatelstvo Geşarim, 1997.
- OCAK Ahmet Yaşar, “Hıdrellez”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 17, ss. 313-315.
- ORUCOV Etibar, *Aile Ganunvericiliği ve Onun Tetbigi*, Bakı: Çınar-Çap, 2004.
- ORUCOV Hidayet, *Azerbaycanda Din en kadim devirden bu günedek*, Bakı: İdrak Neşriyatı, 2012.
- ÖZDEMİR Âdem, “Kolhoz”, *Genel Rusça Sözlük*, İstanbul: SERKİTAP, 2019.
- ÖZDEMİR Burcu, “Rusya’nın Kırsal Kesiminde Komünist Gençler Birliği’nin (Komsomol) Kuruluşu ve Sovyet İktidarının Güçlenmesindeki Rolü: 1918-39”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 1 (2016), ss. 19-30.
- ÖZEN Âdem, *Yahudilikte İbadet*, İstanbul: Ayışığıkitapları, 2001.
- PİNHASOV Robert, Svetlana Danilova, Semen Kriheli, *Yevrei: Buharskye, Gorskye, Gruzinskiye v Vodovorote İstorii*, New York: Kaykov Media, 2007.
- RESULZADE Mehmet Emin, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Bakı: Elm Neşriyyatı, 1990.
- RIJOV İgor, Abdrey İNTYAKOV, “Osobennosti Sevyetsko-İzrailskih politika-ekonomiçeskih otnoşeniy”, *Vestn. Volgogr. Gos. Un-ta*, C. 4, S. 1 (2009), ss. 78-86.
- ROSENTHAL Herman, “Chazars”, *The Jewish Encyclopedia (J. E.)*, ed. Isıdore Singer, New York and London: Funk and wagnalls company, C. 4, 1903.
- RUT Semyuel, *Potropam Yevreyskoy İstorii*, İerusalim: Allia SP Panas, 1991.
- SANDGREN Leo Dupree, *A History of Jews and Christians from the Babylonian Exile to the Advent of Islam*, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, Printed in the United States of America, 2010.
- SAYDAM Abdullah, “Osetler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2007, C. 33, s. 438.
- SCHİMMEL Annamarie, *Dinler Tarihine Giriş*, ed. Recep Kibar, İstanbul: Kırkamabar Yayınları, 1999.
- SEMENOV İgor, *Kavkazskiye tatı i gorsrki yevrey*, Kazan: Tan Kazanı, 1992.
- SERGEYEVNAYA Norkina Yekaterina, *Gosudarstvennaya politika po otnoşeniyu k yevreyskomu v Rossiyskoy imperii vo 2-y polovine XIX-naçale XX vv. (pa primerye Kubanskoy i Terskoy oblastey*, Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburgskiy İnstitut İstorii, Rossiyskiya Akademiya Nauk, Dissertaçiya kandidata istoriçeskih nauk, 2013.

- SEVER Erol, *Asur Tarihi*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1993.
- SEVER Erol, *Yezidilik ve Yezidilerin Kökeni*, İstanbul: Berfin Yayınları, 1993.
- SHAHAK Israel, *Yahudi Tarihi Yahudi Dini*, çev. Ahmet Emin Dağ, İstanbul: Anka Yayınları, 2004.
- SİMANDUYEV Boris Yusifoviç, Kuba Şehri Kırmızı Kasaba Dağ Yahudileri Aksakallar Şurası Başkanı ve Eski Dini Cemaat Başkanı ile Röportajdan, (15.07.2019).
- SKOLNİK Fred “Pines Yehiel Michael” *Encyclopedia Judaica*, C. 16, ss. 167-168.
- SKOLNİK Fred, “Zionism”, *Encyclopedia Judaica*, C. 21, s. 547.
- SLADKOVA Nataliya Vladimirovna, “Raboçaya Programma Gruppı Dopolnitelnogo Obrazovaniya Gboy “Şkola № 1621 Drevo Jizni” (Kultura Yevreyskogo Naroda)”, *Moskova, Gosudarstvennoye Byudjetnoye Obşebrazovatelnoye Uçrejdeniye Gorodo Moskvi Şkola № 1621 Drevo Jizni*, (2017). ss. 7-8.
- SMİTH John Merlin Powis, “Sacrifice”, *A Dictionary of Religion and Ethics*, ed. Shailer Mathews – Gerald. Birney Smith, New York: The Macmillan Company, 1921.
- SOLODUHOV Yu. A, “Dvijeniye Mazdeka i vosstaniye yevreyskogo naseleniya İraka”, *Vestnik drevney istorii*, S. 3-4 (1940).
- SOSUNOV G. S., “Pamyatniki kulturu Gorskih Yevreyev v Dagestane i Azerbaydjane”, *Materialı mejdunarodnogo nauçnogo simpoziuma “Gorskiye Yevreyi Kavkaza”*, Baku-Kuba-Krasnaya Sloboda: Elm Neşriyyatı, 2002.
- SÜMER Faruk, “Tatarlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011, C. 40, ss. 168-170.
- ŞALUMOV Benjamin, *Gorskiye yevrei İstoriya, kultura, tardıçii*, Mahaçkala: İd Epoha, 2014.
- ŞAMAİLOVA Mikdaş, “Gorskiye Yevreyi: Nekotriye Poveriya i obryadı”, *Materialı mejdunarodnogo nauçnogo simpoziuma, Gorskiye Yevreyi Kavkaza*, Bakı-Kuba-Krasnaya Sloboda, Elm Neşriyyatı, 2002.
- ŞAMAİLOVA Mikdaş, *İstoriya İ Kultura gorskih yevreyev Kavkaza*, İerusalim-Kuba: İstitut Strategiçeskih İsledovaniy Kavkaza, Seriya İstoriya Kavkaza, 2009.
- ŞAMANOV İbragim, “Kalendar i kalendarnaya Obryadnost Karaçayevtsev i Balkartsev”, *Kalendarı i kalendarnaya obryadnosti narodov Karaçayevov-Çerkesii*, (1989), s. 14.
- ŞAPİRO Felix, *Sbornik Statey i Materialov*, İerusalim: Yevreyskoye Agentstvo (Sohnut), 1983.
- ŞAPŞALOĞLU Süreyya, *Kırım Karâi Türkleri*, Ankara: Türk Yılı, C. I, 1928.

- ŞENGÜL Fatma Seda, Muhammet TARAKÇI, “Yahudilikte Aslı Günah Eleştirisi: Hasday Crescas Örneği”, *Ankara, İslâmî İlimler Dergisi*, C. XI, S. 2, (2016), ss. 160-161.
- ŞERİFLİ Memmedeli, *IX. Asrın ikinci yarısı-XI asırlarda Azerbaycan feodal devletleri*, Bakı: Azerbaycan Milli Elimler Akademiyası Tarih Enstitüsü, 2013.
- TAVKUL Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2007.
- The Jerusalem Talmud Second Order Mo‘ed: Tractates Ta‘anot, Megillah, Hagigah and Mo‘ed Qatan (Maşqin), ed. Heinrich W. Guggenheimer, Berlin: De Gruyter, 2015.
- TOGAN Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş: En eski devirlerden 16. asra kadar*, İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi, 1. C. , 1970.
- TOYNBEE Arnold Poseph, *A Study of History, The Geneses of Civilizations, Part 2, Volume 2*, Oxford University Press, 1934.
- TUDELISKOGO Puteşestviye Ravvin Benamina, *Tri yevreyskih puteşestvennika XI i XII st. Elıdad Danit*, ravvini: Benamin Tudelıskiy i Petahiy Regensburskiy. Pervod, pimeçaniya i kartı L. V. Margolina, Sang-Peterburg, 1881.
- TURAN Sibel - Nergiz Özkural KÖROĞLU, *Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kuramları ve Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar*, Edirne: Transnational Pres London, 2018.
- TYUMENYEV Aleksandr, *Yevreii drevnosti i v srednie veka*, Moskova: İzdatelıstvo Kraft, 1922.
- ULUTAŞ Ufuk - Selin M. BÖLME, *İsrail siyasetini anlama kılavuzu*, Ankara: SETA Yayınları, 2012.
- VAUX Ronal de, *Yahudilikte Aile*, çev. Ahmet Güç, Bursa: Arasta Yayınları, 2003.
- VAYSSENBERG Samuel, “İstoriçeskiye gnezda Kavkaza i Krıma (iz otçeta o letney poezdke 1912 god.)”, *Sanpetersburg, Yevreyskaya Starina*, S. 1 (1913), s. 55.
- VELİHANLI Naile, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakı: Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, 1993.
- VELİYEV (BAHARLI) Mehemmed Hesên, *Azerbaycan (Fiziki-Coğrafi, Etnografik, İğdisadi Oçerk)*, Bakı: Azerbaycan Neşriyyatı, 1993.
- Vsemirnaya Yevreskaya Studençeskaya Organizaçiya Gilelı, <https://hillel-baku.clan.su/>, (20.01.2020).
- WALD Stephen G., “Judah Ha-Nasi”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, C. 11, ss. 501-505.
- WİTSEN Nicolaas, *Noord en Oost Tartarye*, ed. Françios Halma, Amsterdam: Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen, C. II, 1725.

- YAKUBOV Muhail Yakubeviç, *Assiriyskoye pleneniye çarya Goşea v 722 godu do naşey eri i izganiye izrailityan iz Samarii v Midiyu i Persiyus*, Bakı: Mütercim Neşriyatı, 2003.
- YAKUBOVIÇ Abram, Bakü Dağ Yahudileri Sinagogunun Hahamı (Ravvin) ile röportajdan, (17.06.2019).
- YDİT Meir, “Avodah” *Encyclopedia Judaica*, C. 2, ss. 744-745.
- YDİT Meir, “Tu Bı-Shevat”, *Encyclopedia Judaica*, ed. Fred Skolnik, C. 20, s. 167.
- YENİACUN Selim Han, *1967 Arap-İsrail Savaşı (Altı Gün Savaşı)*, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 2019.
- YEVDAYEV Milih, Bakü Dağ Yahudileri Dini Cemaati Başkanı ile röportajdan, (17.06.2019).
- YUSUFOVA Frida Borisovna, *Meterialı i dokladi nauçno-praktičeskoj konferençii o sredstvax massovoy informaçii gorskih yevreyev: gazeti, jurnali, vestniki, alumanahı, internet portalısaytı vseh let 1919-2019*, İsrail: City Print, 2019, ss. 6-16.
- YUSUFOVA Frida, *Zolotıye Rossipi yazık Gorskih Yevreyev, Sozvuçnyı s yazıkom ivrit tolkovıy slovarı*, İsrail: Tipografiya MAK, 2009.

İNTERNET KAYNAKÇASI

- “Destiny”, Texts (322),
<https://www.sefaria.org/search?q=destiny&tab=text&tvar=1&tsort=relevance&sv ar=1&ssort=relevance>, (26.03.2020).
- American Jewish Historical Society Center for Jewish History, “Guide to the Jewish Student Organizations Collection,
undated, 1907-2006, bulk 1965-1985 I-61 Processed by AJHS Staff”,
<https://digifindingaids.cjh.org/?pID=349799#a3>, (18.12.2019).
- Azerbaycan Respublikası Oğuz Rayon İcra Hâkimiyeti (Valiliği), “Rayon Hakkında”,
http://www.oguz-ih.gov.az/page/10.html_, (15.12.2019).
- Azerbaycan Respublikasının Aile Mecellesi, 1. Fesil, Aile Ganunvericiliği (Madde 1: Azerbaycan Respublikasının aile ganunvericiliği ve onun esasları), <http://www.e-qanun.az/code/10>, (20.10.2019).
- Azerbaycan’da dini kurumlara mali yardımın gösterilmesi hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının Serencamı (11.06.2018),
<https://president.az/articles/29031>, (24.11.2019).
- BEN ASHER Jacob, “Orach Chaim, Siman 4”,
https://www.sefaria.org/Tur%2C_Orach_Chaim.4.1?ven=Sefaria_Community_Translation&lang=bi, (30.03.2020).
- Blagotvoritelniy fond “Djoynt-JDC”, “İstoriya”, <http://www.jdc.ru/o-nas/istoriya/>, (19.01.2020).

- Chabad-Lubavitch Media Center, “Pesah/Haroset po-Sefardski”,
https://ru.chabad.org/library/article_cdo/aid/2175477, (09.05.2020).
- Chabat-Lubavitch Media Center, “Jewish Community of Baku”,
https://www.chabad.org/centers/default_cdo/aid/118599/jewish/Jewish-Community-of-Baku.htm, (12.01.2020).
- Chabat-Lubavitch Media Center, “What Are Tefillin?”,
https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/1918251/jewish/What-Are-Tefillin.htm, (09.03.2020).
- Countries and their Cultures, “Mountain Jews History and Cultural”,
<https://www.everyculture.com/Russia-Eurasia-China/Mountain-Jews-History-and-Cultural-Relations.html>, (08.05.2019).
- Countries and their Cultures, *Mountain Jews - History and Cultural Relations*,
<https://www.everyculture.com/Russia-Eurasia-China/Mountain-Jews-History-and-Cultural-Relations.html/>, (08.05.2019).
- ÇELENÖV Mihail Anatoliyeviç, “Kurdistsanskiye Yevrei”, *Bolşaya rossyskaya ençiklopediya*, <https://bigenc.ru/ethnology/text/2125157>, (03.01.2020).
- ÇELENÖV Mihayıl, “Mejdu Şçilloy deudaizaçii i Haribdoy sionizma: gorskiye yevreyi v XX veke.”, 174-197, “Gorskiye Yevrei”, *Bolşaya Rossiyskaya Ençiklopediya*, <https://bigenc.ru/ethnology/text/v/2372059>, (29.12.2019).
- DAVİDOV Adam, “Taanit Post 17 Tamuz”, 13 Temmuz 2014, *STMEGİ*,
https://stmegi.com/posts/18046/taanit_post_17_tamuza__10053/, (13.04.2020).
- DAVİDOV Adam, “Taanit Post 17 Tamuz”, 13 Temmuz 2014, *STMEGİ*,
https://stmegi.com/posts/18046/taanit_post_17_tamuza__10053/, (13.04.2020).
- DAWİDSON William, “Baba Batra 10a/1-2”, Talmud,
https://www.sefaria.org/Bava_Batra.10a?lang=bi, (13.04.2020).
- DAWİDSON William, “Baba Batra 9a/1-14”, *Talmud*,
https://www.sefaria.org/Bava_Batra.9a?lang=bi, (13.04.2020).
- DAWİDSON William, “Berakhot 26a”, <https://www.sefaria.org/Berakhot.26a?lang=bi>, (05.04.2020).
- DAWİDSON William, “Berakhot 26b/1-15”, Talmud,
<https://www.sefaria.org/Berakhot.26b?lang=bi>, (27.04.2020).
- DAWİDSON William, “Berakhot 46b/8-14”, Netilat Yadayim, Talmud,
<https://www.sefaria.org/Berakhot.46b?lang=bi>, (30.03.2020); William Dawidson ,
“Chagigah 27a”, <https://www.sefaria.org/Chagigah.27a.1-9?lang=bi>, (30.03.2020).
- DAWİDSON William, “Berakhot 56a/1”,
<https://www.sefaria.org/Berakhot.56a?lang=bi>, (13.04.2020).
- DAWİDSON William, “Chagigah 2a/1-2”, Talmud,
<https://www.sefaria.org/Chagigah.2a.1-8?lang=bi>, (27.04.2020).

- DAWIDSON William, “Gittin 61a/5”, *Talmud*,
<https://www.sefaria.org/Gittin.61a?lang=bi>, (13.04.2020).
- DAWIDSON William, “Gittin 7b/1”, *Talmud*,
<https://www.sefaria.org/Gittin.7b.1?lang=bi&with=all&lang2=en>, (13.04.2020).
- DAWIDSON William, “Makkot 23b”, *Talmud*,
<https://www.sefaria.org/Makkot.23b?lang=bi>, (20.03.2020).
- DAWIDSON William, “Megillah 2a/1-24”, *Talmud*,
<https://www.sefaria.org/Megillah.2a.1-24?lang=bi>, (28.10.2019).
- DAWIDSON William, “Shabbat 11a/6”, *Talmud*,
<https://www.sefaria.org/Shabbat.11a?lang=bi>, (13.04.2020).
- DAWIDSON William, “Shevuot 20b/4”, <https://www.sefaria.org/Shevuot.20b?lang=bi>,
 (13.04.2020).
- DAWIDSON William, “Sukkah 49b/1-9”, *Talmud*,
<https://www.sefaria.org/Sukkah.49b?lang=bi>, (13.04.2020).
- DAWIDSON William, “Sukkah 49b/9-14”, *Talmud*,
<https://www.sefaria.org/Sukkah.49b?lang=bi>, (13.04.2020).
- DAWIDSON William, “Taanit 18b/7”, *Talmud*,
<https://www.sefaria.org/Taanit.18b?lang=bi>, (28.10.2019).
- DAWIDSON William, “Taanit 23a/15-17”, *Talmud*,
<https://www.sefaria.org/Taanit.23a?lang=bi>, (28.10.2019).
- DAWIDSON William, “Taanit 26b/2-3”, *Talmud*,
<https://www.sefaria.org/Taanit.26b?lang=bi>, (30.10.2019).
- DAWIDSON William, “Yoma 33a/1-12” *Talmud*,
<https://www.sefaria.org/Yoma.33a?lang=bi>, (27.04.2020).
- EISEN Yosef, “Rabbi Judah Hanasi”, *Chabad-Lubavitch Media Center*,
https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/2714790/jewish/The-History-of-the-Mishnah.htm#Rabbi, (28.10.2019).
- Elektronnaya Yevreskaya Ençiklopediya, “Ma’ariv”,
<https://eleven.co.il/judaism/liturgiy-prayer/12545/>, (07.04.2020).
- Elektronnaya Yevreskaya Ençiklopediya, “Maftir”, <https://eleven.co.il/judaism/liturgiy-prayer/15290/>, (10.03.2020).
- Elektronnaya Yevreyskaya Enciklopediya, “Sovetskiy Soyuz. Otnoşeniya Sovetskogo Soyuza s İzrailem”, <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-in-ussr/15422/>,
 (22.12.2019).
- Elektronnaya Yevreyskaya Ençiklopediya, “Azerbaydjan”,
<https://eleven.co.il/diaspora/regions-and-countries/10098/>, (29.04.2019).
- Elektronnaya Yevreyskaya Ençiklopediya, “İdiş Yazık”, <https://eleven.co.il/jewish-languages/yiddish/11686/>, (25.12.2019).

- EMANUILOVA Lidia, “Ponyatiye Uvajeniya (hurmet) u Gorsko-Yevreskogo Naroda”, *STMEGI*, 28 Ağustos 2019, https://stmegi.com/gorskie_evrei/posts/73130/ponyatie-uvazheniya-khyurmet-u-gorsko-evreyskogo-naroda/, (27.04.2020).
- ENGELI Valeriy Viktoroviç, “Kurs lekçiy istorii yevreyev v rossii”, *Yevrei SSSR v godi “zastoya” (1967-1985 gg.)*, <http://jhistory.nfurman.com/russ/russ001-20.htm/>, (29.04.2019).
- Federal Yahudi Ulusal Kültürel Özerkliği, <http://xn--80ajpl7a.xn--p1ai/o-fenka/>, (20.04.2020).
- Foundation for Jewish Heritage, “Gilah Synagogue in Kuba”, *Historic Synagogues of Europe*, <http://historicsynagogueseurope.org/browser.php?mode=set&id=16763>, (18.09.2020).
- Foundation for Jewish Heritage, “Kruei Synagogue in Kuba”, *Historic Synagogues of Europe*, <http://historicsynagogueseurope.org/browser.php?mode=set&id=16762>, (18.09.2020).
- Foundation for Jewish Heritage, “Synagogue of R. Abai (III) in Kuba”, *Historic Synagogues of Europe*, <http://historicsynagogueseurope.org/browser.php?mode=set&id=16874>, (18.09.2020).
- Fundamentalnaya Elektronnaya Biblioteka Russkaya Literatura I Foliklor, “Tatskiy Yazık”. <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclop/leb/leb-2071.htm?cmd=p&istext=1>, (25.12.2019).
- GANELIN Rafail Şolomoviç, “Yevreyskiy vopros v SSSR v predstavlenii sovremennikov 1930-1950”, *Yevrei v Rossii: İstoriya i kultura, Yevreu, Peterburgskiy yevreyskiy universitet, Sankt-Peterburg* (1995), <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/kosmopolity.htm/>, (29.04.2019).
- Gileli Rossiya, “Mejdunarodniy “Gileli-Hillel International”, https://hillel.ru/about/#about_mission, (20.01.2020).
- GOTTHEIL Richard - Henrik BRODY, “Azharot (Exhortations)”, Jewish Encyclopedia, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/2215-azharot>, (10.05.2020).
- History of FZY, “Federation of Zionist Youth”, <https://www.fzy.org.uk/history>, (18.12.2019).
- HYAMSON Moses, “Mishneh Torah, Prayer and the Priestly Blessing 13/1”, <https://www.sefaria.org/topics/simchat-torah?tab=sources>, (10.05.2020).
- İSAKOV Genik, “O smıslıye i znaçenii prazdnika Govgılı”, *STMEGI*, https://stmegi.com/gorskie_evrei/posts/69390/o-smysle-i-znachenii-prazdnika-govgil/, (06.05.2019).
- İudaizm İ Yevrei, “Purim lanu”-pesnya, ispolnyemaya greçeskimi yevreyami, https://toldot.ru/audio/nigunim/nigunim_3012.html, (28.10.2019).

- Jewish Virtual Library A Project of Aice, “Frist to Twelfth Zionist Congress (1897-1921)”, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/first-to-twelfth-zionist-congress-1897-1921>, (17.12.2019).
- Jewish Virtual Library A Project of Aice, “Yehiel Michael Pines”, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/pines-yehiel-michael>, (17.12.2019).
- Jewish Virtual Library A Project of Aice, “Young Judaea”, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/young-judaea> (18.12. 2019).
- Judaism 101, “A List of the 613 Mitzvot (Commandments)”, <http://www.jewfaq.org/613.htm>, (20.03.2020).
- Jurnal Yevrei Yevrazi, “Yevreyskaya obşina Azerbaydjana”, No: 3 (7), 2004, <http://library.jewseurasia.org/page66/news13458>, (21.01.2020).
- KANDEL Felix, “Gruzinskiye i gorskiye yevrei na kavkaze”, <https://gorskie.ru/juhuro/history/item/44715-gruzinskie-i-gorskie-evrei-na-kavkaze/>, (06.05.2019).
- KANDEL Felix, “Gruzinskiye i gorskiye yevrei na Kavkaze”, *Yevreyskiy informacionny Tsentr*, <https://gorskie.ru/juhuro/history/item/44715-gruzinskie-i-gorskie-evrei-na-kavkaze/>, (06.05.2019).
- KARİMLİ İlham, “Historical Museum Opens in Azerbaijan’s All-Jewish Town”, *Caspian News*, https://caspiannews.com/news-detail/historical-museum-opens-in-azerbajjans-all-jewish-town-2020-2-8-0/?fbclid=IwAR2MLCW095aVsVhwFel_OuHsC2WEMbRyDxiUA-ftfWLASUG24GwoUHeDphE, (20.09.2020).
- KOHLER Kaufmann, “Hanukkah”, *Jewish Encyclopedia*, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/7233-hanukkah>, (28.10.2019).
- KOOK Avraham Yitzchak HaCohen , “Olat Reiyah, Modeh Ani 1”, *Commentary on the Siddur (Jewish prayerbook) by Rav Avraham Yitzchak Kook*, https://www.sefaria.org/Olat_Reiyah%2C_Modeh_Ani?ven=Trans._Rabbi_Mike_Feuer,_2019&lang=bi, (30.03.2020).
- KULP Joshua “Mishna Maasrot 1/1-8”, *Mishna Yomit*, https://www.sefaria.org/Mishnah_Maasrot.1?lang=bi, (20.04.2020).
- KULP Joshua, “Mishnah Bikkurim 1/8”, *Mishnah Yomit*, https://www.sefaria.org/Mishnah_Bikkurim.1?lang=bi, (30.10.2019).
- KULP Joshua, “Mishnah Bikkurim 3/2-3”, https://www.sefaria.org/Mishnah_Bikkurim.3.2?lang=bi&with=all&lang2=en, (10.05.2020).
- KULP Joshua, “Mishnah Rosh Hashanah 1/1”, *Mishnah Yomit*, https://www.sefaria.org/Mishnah_Rosh_Hashanah.1?lang=bi, (28.10.2019).
- KULP Joshua, “Mishnah Rosh Hashanah, 4/6”, *Mishnah*, https://www.sefaria.org/Mishnah_Rosh_Hashanah?lang=bi, (10.05.2020).

- KULP Joshua, “Mishnah Shekalim 1/3”, *Mishnah Yomit*,
https://www.sefaria.org/Mishnah_Shekalim.1?lang=bi, (30.10.2019).
- KULP Joshua, “Mishnah Sukkah 5/3”,
https://www.sefaria.org/Mishnah_Sukkah.5?lang=bi, (10.05.2020).
- KULP Joshua, “Mishnah Taanit 4/6”, *Mishnah Yomit*,
https://www.sefaria.org/Mishnah_Taanit.4?lang=bi, (30.10.2019).
- KULP Joshua, “Mishnah Taanit 4/6-7”, *Mishnah Yomit*,
https://www.sefaria.org/Mishnah_Taanit.4?lang=bi, (30.10.2019).
- LİYALENKOVA Tamara, “Muğçina i jeňšina, Russko-yevreyskiye braki”,
<https://www.svoboda.org/a/158382.html>, (29.12.2019).
- Luggat Osmanlıca Türkçe Sözlük, “Cühud-Cuhud”,
<https://www.luggat.com/index.php#ceviri>, (12.12.2019).
- LUZZATTO Moshe Chaim, “Derech Hashem Part Four, On Divine Service and the Calendar/6”,
https://www.sefaria.org/Derech_Hashem%2C_Part_Four%2C_On_Divine_Service_and_the_Calendar?ven=Sefaria_Edition_2019,_Translated_by_Rabbi_Francis_Nataf.&lang=bi, (10.05.2020).
- MAYOR Yıtshak, “Sionistskoye Dvijeniye V Rossii, Glava VIII-Prodoljeniye vnutrennih sporov”, İstoriya sionistskogo dvijeniya,
<http://jhistory.nfurman.com/zion/maor33.htm>, (18.12.2019).
- Mejdunarodnaya Assoçiaçiya İzrailı-Azerbaydjan “Azİz”:
<https://www.facebook.com/pg/aziz.israel/posts/>, (19.01.2020).
- Mejdunarodniy Blagotvoritelniy Fond STMEGI, <https://stmegi.com/fund/>,
 (24.11.2019).
- MİKHAİLOVA İrina, “İh imena nevozmojno zabıti. Semıya Ravvinoviç”,
https://stmegi.com/gorskie_evrei/posts/48774/ikh_imena_nevozmozhno_zabyt_semya_rvvinovich_6938/, *STMEGI*, (20.12.2019).
- Moskova Yahudi Dini Topluluğu MERO, <https://msk.jevents.ru/category/moskovskaya-evrejskaya-religioznaya-obshhina-mero/>, (20.04.2020).
- My Jewish Learning, “Yiddish”, <https://www.myjewishlearning.com/article/yiddish/>,
 (25.12.2019).
- PARANOANI Naili, “Jizni posle smerti. Çastı 1”, 28 Şubat 2013, *STMEGI*,
https://stmegi.com/posts/15076/zhizn_posle_smerti_chast_1_7020/, (27.03.2020).
- PARANOANI Naili, “Jizni posle smerti. Çastı 2.”, 01 Mart 2013, *STMEGI*,
https://stmegi.com/posts/15087/zhizn_posle_smerti_chast_2_7031/, (29.03.2020).
- Press-služba STMEGI, “Po iniçiativye Fonda STMEGI blagoustroyeno bakinskoye yevreyskoye kladbişe”, *STMEGI*, <https://stmegi.com/fund/posts/74089/po-initiative-fonda-stmegi-blagoustroeno-bakinskoe-evreyskoe-kladbishche/>,
 (24.11.2019).

- PRICE Massoume, “A brief history of Iranian Jews”, *Iran Chamber Society*, December 2001,
http://www.iranchamber.com/religions/articles/history_of_iranian_jews1.php,
 (08.05.2019).
- RAFAEL Hana, “O Svyazi Kavkazskih Yevreyev so Svyatoy Zemley v Naçale 18 i 19 Vekov”, *STMEGI*, 24 Şubat 2020,
https://stmegi.com/gorskie_evrei/posts/78151/o-svyazi-evreev-kavkaza-so-svyatoy-zemlyey-na-rubezhe-xviii-xix-vv/, (27.04.2020).
- RAFAELI Hana, “İz jizni gorsko-yevreyskih pravednikov: rabi Binyami Yusuf Noftoli (Kuba)”,
https://stmegi.com/posts/18803/iz_zhizni_gorsko_evreyskikh_pravednikov_rabi_binyami_yusuf_noftoli_kuba_10815/, (26.12.2019).
- RAFAELI Hana, “Sinagoga imeni rabbi Yakova İchaki” *STMEGI*,
https://stmegi.com/posts/12973/sinagoga_imeni_rabbi_yaakova_itskhaki__4468/,
 (17.12.2019).
- RAFAELI Hana, “Şlomo Mardahayev i Matatyagu Bogatiryev-gorsko-yevreyskiye delegaty 4-go i 6-go Sionistskikh kongressov (po sledam staroy fotografii)”,
https://stmegi.com/posts/19469/shlomo_mardakhaev_i_matatyagu_bogatiryev_gorso_evreyskie_delegaty_4_go_i_6_go_sionistskikh_kongress_11488/,
 (24.04.2019).
- Sefaria Community Translation, “Tee Book of Maccabees II, 7/1-23”,
https://www.sefaria.org/The_Book_of_Maccabees_II.7?lang=bi, (30.10.2019).
- SERGEYEVNAYA Norkina Yekaterina, “Sionizm v Yevreyskih obşinah severnogo Kavkaza v naçale XX v. : İdei i praktika”, *Studia Humanitatis Mejdunarodnyy elektronnyy nauçnyy jurnal*, 2018. № 4. <http://st-hum.ru/content/norkina-es-sionizmv-evreyskih-obshchinah-severnogo-kavkaza-v-nachale-hh-v-idei-i-praktika>, (24.04.2019).
- ŞALEM Karina, “Rav Yakov İchaki”. *STMEGI*, <https://stmegi.com/posts/9432/rav-yaakov-itskhaki/>, (17.12.2019).
- The World’s #1 Online Encyclopedias, *Mountain Jewis*,
<https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/mountain-jews/> (06.05.2019).
- Toldot Yeşhurun, “Beyt a-Levi-rab-Yosef Dov Soloveyçik”,
<https://toldot.ru/BeitALevi.html>, (25.03.2020).
- Uluslararası Yardım Fonu STMEGI, <https://stmegi.com/fund/about/>, (20.04.2020).
- Yevreyskiy İnfomatsionnyy Tsentr “İstoriya Yevreyev Azerbaydjana”, (08.06.2016),
<https://gorskie.ru/juhuro/history/item/13634-istoriya-evreev-azerbajdzhana>,
 (19.01.2020).
- Yevreyskiy İnfomatsionnyy Tsentr, “Hadera: denı pamyati gorsko-yevreyskogo pravednika rabbi Yakova İchaki”, <https://gorskie.ru/juhuro/events/item/37592->

khadera-den-pamyati-gorsko-evrejskogo-pravednika-rabbi-yaakova-itskhaki,
(17.12.2019).

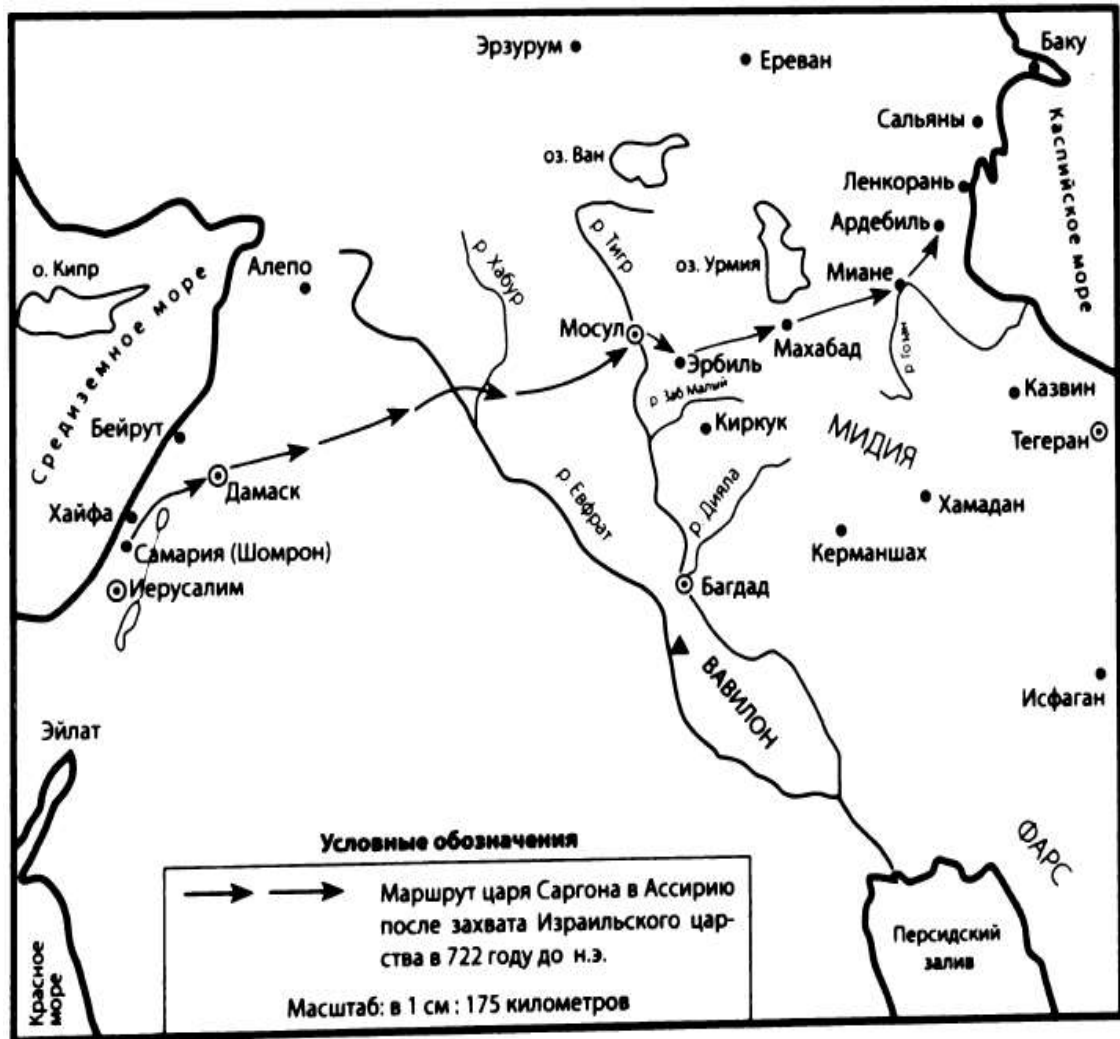
Yevreyskiy Kuliturniy Tsent (Jewish community center), <http://jcc.ru/>, (19.01.2020).

ZEITLIN Solomon, Rabbi Mike FEUER, “Mecillat Taanit- Kislev 6-8”,
https://www.sefaria.org/Megillat_Taanit%2C_Kislev?lang=bi, (28.10.2019).

EKLER

Ek. 1: Dağ Yahudilerinin Azerbaycan'a Geliş Güzergâhı ve Günümüzde Yaşadıkları Bölgelerin Haritası.

Dağ Yahudi atalarının M. Ö. 722 yılında Kudüs şehrinden ayrıldıktan sonra Samariya (Şomron), Musul, Erbil şehirlerinden geçerek Azerbaycan'ın eski Mahabat, Miana, Erdebil şehirlerinden Azerbaycan içlerine ve Kafkasyanın diğer bölgelerine doğru gittikleri belirtilmiştir. Yahudilerin Azerbaycana geliş güzergâhı Prof. Dr. Don İhilov'un, "Kafkasya Dağ Yahudilerinin Etnik Kökeni ve Eski Tarihi" adlı kitabına istinaden verilmiştir.⁷⁹⁸

⁷⁹⁸ İhilov, a.g.e., s. 12.

Ek. 2: XIX ve XX. Yüzyıllarda Kafkasya Bölgesinde Yaşayan Dağ Yahudilerinin Yerleşim Yerleri ile İlgili Harita

Haritalarda kırmızı renkle işaretlenen şehirler Azerbaycan şehirleri dâhil, Kafkasya bölgesinde yaşayan Dağ Yahudilerinin yerleşim yerlerini göstermektedir.⁷⁹⁹

Ek. 3: Bakü Dağ Yahudileri ile İlgili Fotoğraflar

⁷⁹⁹ Mark Semenovіç Kupoveçkiy M, “Dinamika çislenosti i rasseleniya gorskih yevreyev v XIX – naçale XXI v, *İstoriya i kultura gorskiy yevreyev, Vsemirnyy kongress gorskih yevreyev*, ed. Yevgeniy Nazarova – İgor Semenov, Moskova: Otpeçatano v Proizvodstvenno-poliqrafіçeskom Tsentre “GBPrint”, 2018, ss. 297, 306.

Bakü Dağ Yahudileri Cemaat Başkanı Milih Yevdayevle Röportaj (2019).

Bakü Dağ Yahudileri Sinagogunun Hahamı Avraham Yakuboviç ile Röportaj (2019).

Bakü Dağ Yahudileri Sinagogunun dış ve iç görünümü (2019).

Bakü Dağ Yahudileri Sinagogunun Aron Ha-Kodesh bölümünde bulunan Tevrat Tomarları.

Bakü'de Dağ Yahudilerinin Mezarlığı.

Ek. 4: Kuba Kırmızı Kasaba Dağ Yahudileri ile İlgili Fotoğraflar.

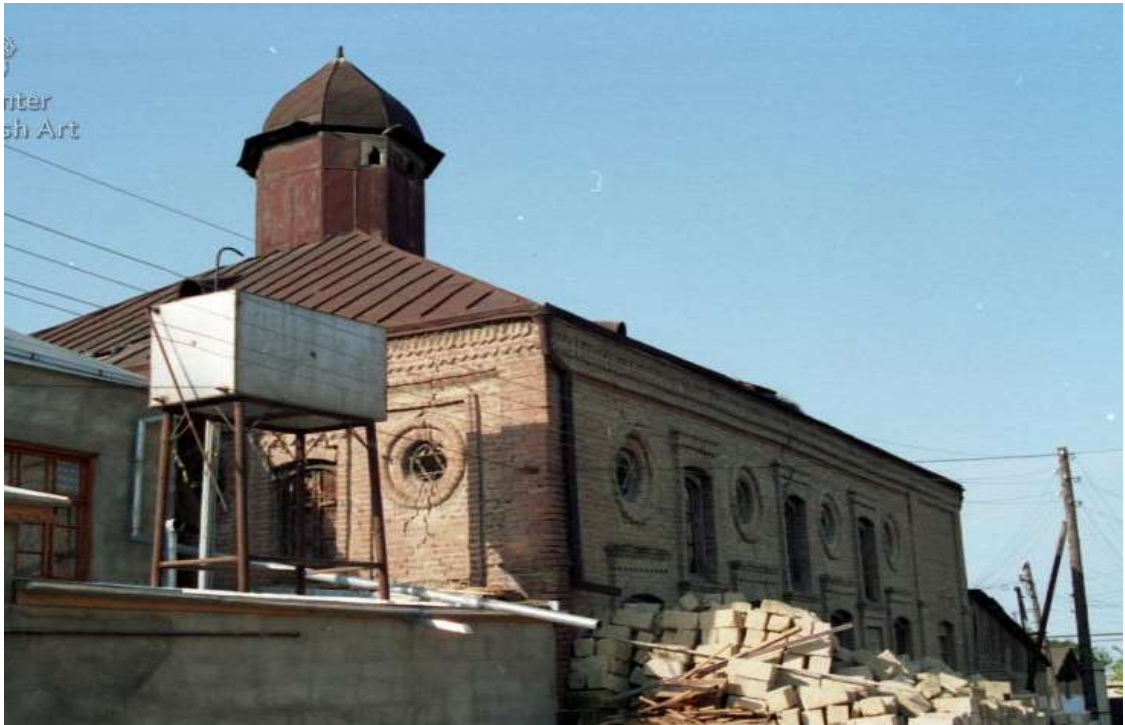
Kırmızı Kasaba Dağ Yahudileri Cemaati Eski Başkanı ve Aksakallar Şurası Başkanı Boris Simanduyeviç ile Röportajdan (2019).

Bağımsızlıktan sonra Altı Günbez (Gusari) Sinagogunun dış ve iç görünümü.

Altı Günbez (Gusari) Sinagogunda bulunan sünet koltuğu.

Kırımı Kasaba Kurei (Karçai) Sinagogunun eski halinin dıştan görünümü. Yapımı 1906-1916 tarihlerinde tamamlanmıştır.⁸⁰⁰

⁸⁰⁰ Foundation for Jewish Heritage, "Kurei Synagogue in Kuba", *Historic Synagogues of Europe*, <http://historicsynagogueurope.org/browser.php?mode=set&id=16762>, (18.09.2020).

Kırmızı Kasaba Karçai Sinagogu. Günümüzde Dağ Yahudilerinin Tarih ve Kültür Müzesi olarak kullanılmaktadır.⁸⁰¹ (Foto. 2020).

⁸⁰¹ İlham Karimli, “Historical Museum Opens in Azerbaijan’s All-Jewish Town”, *Caspian News*, https://caspiannews.com/news-detail/historical-museum-opens-in-azerbajans-all-jewish-town-2020-2-8-0/?fbclid=IwAR2MLCW095aVsVhwFel_OuHsC2WEMbRyDxiUA-fftWLASUG24GwoUHeDphE, (20.09.2020).

Kırmızı Kasabada ki “Mikva Admor Gürşüm” isimli Mikva’nın dış ve iç görünümü.

Kırmızı Kasabada dini usullere göre kesimler yapılan Mezbaaha.

Gilyaki (Gileki) Sinagogunun dış görünümü. XX. yüzyıl, Kırmızı Kasaba.

Kırmızı Kasaba Gilah (Gilan) Sinagogunun dıştan ve içten görünümü (1896).
(Foto. 2019).

XX. yüzyıl Kırmızı Kasabada yapılmış Rabbi Abai – Raba (III) Sinagogu,⁸⁰² belli bir zaman “Kumaş-Halı atölyesi” olarak kullanılmıştır. Günümüzde Yeşiva olarak faaliyet göstermektedir.

⁸⁰² Foundation for Jewish Heritage, “Synagogue of R. Abai (III) in Kuba”, *Historic Synagogues of Europe*, <http://historicsynagoguesofeurope.org/browser.php?mode=set&id=16874>, (18.09.2020).

Yeşiva olarak kullanılan Rabbi Abai Sinagogunun içten görünümü.

Kasabanın mahallesinden Dağ Yahudilerine ait eski mezarlık.

Kırmızı Ksabada faaliyet göstermiş Hahamların anim mekânında (Ziyaretgâh) incelemeler yaparken.

Kırmızı Kasaba. Dağ Yahudilerinin yeni mezarlığı.

Oğuz Şehri Yukarı Mahalle Sinagogunun dıştan içten görünümü. Yapım tarihi 1889.

Oğuz Şehri Aşağı Mahalle Sinagogunun dıştan görünümü. Yapım tarihi 1849.

Oğuz Şehri Aşağı Mahalle Sinagogunun Aron Ha-Kodesh kısmı.

Oğuz Şehri. Dağ Yahudilerinin yeni mezarlığı.

Из рукописной книги
"Книга о чудесных силах,
амuletах, судьбах".
Автор – раби Рувин
бен Авраам Моше.
Азербайджан, Куба,
1861–1866

"Mucizevi güçler, muskalar ve kader" hakkında elyazma kitabından bir bölüm.
Yazar, Rabbi Ruvin ben Avraam Moşe. Azerbaycan, Kuba, 1861-1869.

Цветным платком
закладывают
Свиток Торы.
Азербайджан, Куба, 1999

Tevrat Parşömeni okunurken üzeri renkli bir örtüyle örtülme geleneği.
Azerbaycan, Kuba, 1999.

Tevrat Parşömenini okumak için
Kulmos-Mıl, Azerbaycan, Kuba, XIX.
y.y.

Tevrat Parşömeninin yerleştirmek için
Rimonim-Nar, Dağıstan, Madjalis, XIX.
y.y.

Ek. 5: Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'da Yayımlanan Gazetelerden Örnekler

Sülh-Şalom Gazetesi, Azerbaycan, Bakü, 1992.

Or-Şelyanu Gazetesi, Azerbaycan, Bakü, 2009.

Aziz Gazetesi, Azerbaijan, Bakü, 1992.

Amishav Gazetesi, Azerbaijan, Bakü, 2001.

Huneymu Gazetesi, Azerbaijan, Bakü, 2006.

Naş İzrail Gazetesi, Azerbaijan, Bakü, 2006.

ÖZGEÇMİŞ			
Adı-Soyadı	Cabir		OSMANLI
Doğum Yeri ve Yılı	Azerbaycan/Ağsu		
Bildiği Yabancı Diller	Arapça		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	1997	2000	Ağsu No:2 Tam Orta Okulu (Lise)
Lisans	2004	2009	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2009	2015	Marmara Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı/Dinler Tarihi
Doktora	2015	2021	Bursa Uludağ Üniversitesi SBE Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı/Dinler Tarihi
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1. Bakü İslam Üniversitesi	2008	2009	Bakü İslam Üniversitesi Zakatala Şubesi/Öğretim Görevlisi
2. Ağsu İli Arkeoloji Müzesi	2010	2011	Ağsu İli Arkeoloji Müzesi/Rehber
3.Kafkas Müslümanları İdaresi	2012	2014	Ağsu İli Musabeyli Köyü/İmam Hatip ve Kuran Kursu Sorumlusu
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar	Türkiye Diyanet Vakfı Bursa İl Eğitim ve Kültür Kordinetörlüğü. Uluslararası Öğrenci Dernekleri Fedarasyonu Akademisi (UDEF AKADEMİ). Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Dinler Tarihi Topluluğu.		
Katıldığı Proje ve Toplantılar	Bursa Uludağ Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projesi Doktora Destek Projesi/Araştırmacı, “Günümüz Azerbaycan’ında Yahudilik (Tarihi, Dini ve Sosyo-Politik Açıdan Bir İnceleme), Proje No: DDP(D)-2018/17, 2019, Bursa		
Yayımlar:	Cabir OSMANOV, “Dinler ve Mezhepler Tarihi Maddeleri” <i>Dini Terimler Lüğeti (Dini Terimler Sözlüğü)</i> , Bakü İslam Üniversitesi, İpek Yolu Neşriyyatı, ISBN: 978-9952-449-67-9, Bakı, 2010. Jabir OSMANLI, “Çarlık Rusya’sı ve Sovyetler Doneminde Azerbaycan’da Yaşayan Dağ Yahudilerinin Dini ve Sosyal Durumları”, <i>Bulent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i> , BEUİFD, Haziran-2020, 7 (1): 49-74.		
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
Adı-Soyadı: Cabir OSMANLI			Tarih:16/06/2021 İmza: